1951-1952

JAARBERICHT N° 12

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

EX ORIENTE LUX

INHOUD

ALPHABETISCHE LIJST DER MEDEWERKERS: L. VAN DEN BERGHE **10**; C. J. HILLEN **9**; J. JANSSEN **5**; A. A. KAMPMAN **4**; J. P. LETTINGA **9, 12**; F .M. TH. DE LIAGRE BÖHL **6**; P. VAN DER MEER **9**; NASR-EL-NAHR **7**; W. VAN OS **13**; J. VAN DER PLOEG **8, 11**; B. A. VAN PROOSDIJ **1**.

HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP ‹EX ORIENTE LUX›, opgericht 22 Mei 1933, goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 8 December 1947 no. 9, gevestigd te Leiden, stelt zich ten doel de bevordering van de studie van de beschaving van het oude Nabije Oosten en van daaraan verwante beschavingen, en het vormen van een band tussen hen, die in deze studie belang stellen. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van een aantal publicaties, waarvan het Jaarbericht de meest omvattende is.

Het **Jaarbericht** bevat een overzicht van de stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor Azië en Egypte, zowel in archæologisch-historisch, als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van het tijdschrift doordat het karakter in de eerste plaats informerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zoveel mogelijk vermeden; behandeling van details wordt beperkt. In het Oosten gaat het terrein tot de Indus, in het Westen via Klein Azië en de Aegeische beschaving tot de klassieke archæologie. In ieder Jaarbericht worden ook tekstvertalingen, alsmede capita selecta opgenomen uit de geschiedenis van de beschavingen der volken om het Middellandse Zeebekken.

Het Genootschap geeft verder een serie **Mededeelingen en Verhandelingen** en **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten** uit, waarin kleinere monographieën verschijnen, benevens een serie grotere wetenschappelijke **Uitgaven.** Voorts stelt de administratie van het Genootschap regelmatig publicaties op het gebied van het Oude Oosten tegen gereduceerde prijzen aan de contribuanten ter beschikking. — In vele plaatsen in Nederland en België zijn studiekringen van ‹Ex Oriente Lux› gevestigd, die des winters bijeenkomsten organiseren, waar sprekers uit binnen- en buitenland lezingen en cursussen houden. Alle contribuanten hebben gratis toegang tot de lezingen. — De bibliotheek van het genootschap is ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, Noordeindsplein 4a te Leiden. Contribuanten van ‹Ex Oriente Lux› hebben vrij toegang tot de boekerij van dit Instituut, terwijl zij ook van de logeerkamers van het Instituut gebruik kunnen maken.

Het Algemeen Secretariaat van het Genootschap is gevestigd Noordeindsplein 4a, Leiden (tel. 23682), het Belgisch Secretariaat is gevestigd Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven (tel.). De leden (*f* 10.—) en leden-begunstigers (id.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededelingen en Verhandelingen en Overzichten van de geschiedenis en opgravingen gratis en, zo mogelijk, de Uitgaven. De begunstigers (*f* 7.50 per jaar; Bfrk. 95.—) krijgen het Jaarbericht gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerde prijs. Het verenigingsjaar loopt van 1 Juli tot 1 Juli. Opzegging als contribuant moet uiterlijk vóór 1 Juni geschieden. Voor een uitnodiging tot het lidmaatschap en opgave als lidbegunstiger of donateur wende men zich tot de secretaris-penningmeester, de heer Dr A. A. Kampman, Noordeindsplein 4a, Leiden (postgironummer 229501, tel. 23682), tot de Belgische secretaris Prof. Dr J. Vergote, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven (bankrekening 9980 van de Kredietbank te Leuven; (tel.) of tot de studiekringbesturen (zie blz. 4 van het omslag). Alle bestellingen van publicaties dienen gericht te worden aan het Algemeen Secretariaat, Noordeindsplein 4a te Leiden.

1951—1952

JAARBERICHT N° 12

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

EX ORIENTE LUX

KONINKLIJK GOEDGEKEURD

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933

ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ EX ORIENTE LUX FONDÉE A LEYDE N° 12

Commissie van advies: Prof. Dr F. M. Th. de Liagre Böhl, Prof. Dr A. de Buck

Adres: Redactie: Roodborststraat 16, Leiden
Administratie: Noordeindsplein 4a, Leiden

HET NABIJE OOSTEN EN DE BENELUXLANDEN VAN JERUSALEMVAARDERS EN ARCHÆOLOGEN

De Griekse historicus is zelf een persoon, die erop uit trekt, (κατὰ θεωρίας πρόφασιν[1]) *als Solon, en die persoonlijke kennis opdoet, niet alleen over zaken, ook over personen. De Joodse historicus voelt zich schepsel Gods en zijn overgave is niet een overgave aan de massa, maar een participeren als werktuig in Gods Hand.*

W. den Boer
Benaderbaar verleden, Leiden, 1952

Bij eerste opwelling had ik als woord *Ter Inleiding* gekozen „Het daghet in den Oosten" denkende dat dit passend was voor een genootschap dat zich *Ex Oriente Lux* noemt, nu dit Jaarbericht de voorlopige verslagen zou brengen van de eerste onderzoekingen èn in Egypte èn in Azië gedaan door Nederlanders in opdracht van Nederlandse lastgevers. Maar toen ik nogmaals dit Middelnederlandse lied opsloeg, bleek de keuze even ongelukkig als de te pas en te onpas gebruikte eerste versregel van Gorter's *Mei.* Zo leek ons beter een aanhaling uit het pas verschenen werkje van de Leidse hoogleraar in de Oude Geschiedenis, omdat die de mogelijkheid schiep de nieuwe feiten — men zij het met de uitspraak eens of niet — in een principieel kader te brengen. Maar eerst nu die feiten.

Voorjaar 1948 kwamen te Roosendaal bij de grens van België en Nederland bijeen om gestalte te geven aan een gedachte van professor G. Dossin te Luik de heren Rijckmans, Dossin en Gilbert van Belgische, en van Nederlandse zijde de heren Böhl, de Buck en van der Meer, terwijl de bekende Luxemburgse sumeroloog N. Schneider een brief getuigend van warme instemming had gezonden. Welke toch was die gedachte? Zij kwam hierop neer. De Beneluxlanden hadden tot nu toe slechts één voorbeeld van zelfstandig optreden in

[1]) terwille van het zien.

het oude Nabije Oosten gegeven, nl. de opgravingen onder leiding van wijlen CAPART sedert 1936 in el-Kâb, terwijl in Nederland door het optreden van het Sichem-Comité professor BÖHL en anderen in 1926 en volgende jaren in staat waren geweest aan de opgravingen van die stad deel te nemen (zie blz. 173 en vv.). Wel waren er in die landen overzee archaeologische opdrachten door Benelux-mannen zelfstandig of in samenwerking uitgevoerd: de heer DOSSIN zelf had aan de Franse expeditie van Arslan Tash onder THUREAU-DANGIN deelgenomen, en is een gewaardeerd lid van PARROT's équipe te Mari; de heer VAN DER MEER had onder SCHEIL in Susa gegraven en de heer SIMONS in Teleilat Ghassūl; FRANKFORT's naam was verbonden aan de Engelse opgravingen van Echnaton's stad, en aan de Amerikaanse onderzoekingen in het bekken van de Diyala; de heer DE BUCK had voor een Amerikaanse instelling de copieën van de *Coffin-Texts* te Cairo gemaakt; de heer KAMPMAN had de Duitse opgravingen in Klein Azië mogen meemaken; de heer BÖHL de soortgelijke in Uruk/Warka, terwijl na de laatste oorlog mejuffrouw MELLINK in Cilicië, de heer C. HILLEN in Jarmo met de Amerikanen, en de heer JANSSEN met CAPART in el-Kâb werkzaam waren geweest. — Welaan, zou het niet mogelijk zijn in gezamenlijk pogen van de Benelux-landen op een bescheiden schaal tot een gezamenlijk optreden daar ginds te komen?

Zeker, een gezond nationaal gevoel ontbrak in deze overwegingen niet; het is toch voor onze oudheidkundigen geen prettig gevoel, zij het een gewaardeerde gast, maar in elk geval toch altijd een gast te zijn bij de werkzaamheden van anderen, die hun werk toch ook zien als een bijdrage van hun land in de strijd om de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten weer tot een levend iets te maken, een *re-enactment*, zoals R. G. COLLINGWOOD in zijn *The Idea of History*, 1946, het noemde, een term door de heer DEN BOER door zijn werkje in het Nederlands spraakgebruik ingelijfd. Maar daarnaast deden zich andere overwegingen gelden.

De invloed van de onderzoekingen der archæologen — en deze benaming dan in de breedste zin genomen — is een doorslaggevende factor in het culturele denken van onze beschaving geworden. Zullen zij wie die taak is opgedragen, hun roeping tegenover wetenschap en de bevolking van hun landen kunnen voldoen, dan is het niet alleen nodig dat zij door reizen in de landen der oudheid zelf kennis nemen van het klimaat dier landen, maar ook dat zij er zelfstandig werken bij het zoeken van dat materiaal. Dat toch brengt in eerste aanleg tot genoemde re-enactment van die beschavingen, wat de heer DEN BOER, blz. 43, omschrijft met „wederom beleven en ten tonele voeren van wat in het verleden is gedacht en gedaan, en tevens een re-enactement van de omstandigheden, die in het verleden aanleiding zijn geweest tot het vormen van gedachten en daden".

In die geest kwam men tot constituering van het *Orientalistisch Centrum Benelux voor het wetenschappelijk onderzoek in de Levant* uit een Belgische, een Luxemburgse, en een Nederlandse sectie bestaande, het voorzitterschap waarvan de eerste twee jaar door professor BÖHL, en de daaropvolgende twee jaren door professor RIJCKMANS is bekleed. Ieder dier secties heeft gelegenheid zich in te richten naar gelang de omstandigheden in haar land het vereisen. Doordat in België een vorming naar universiteiten nodig bleek en dit de nodige tijd vereiste, zal de Belgische sectie, naar wij hopen, het komende jaar naar buiten kunnen optreden. De *Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek* maakte het mogelijk dat in 1949 de heer JANSSEN in Egypte de rotsinscripties in el-Kâb copieerde (hierbij werd hij voor het fotograferen bijgestaan door de heer MEKHITARIAN), en in 1951 de heer VAN DER MEER een studiereis door Irak en Syrië maakte, en samen met de heer HILLEN een proefgraving in het Syrische Akhterine kon ondernemen. Wijlen professor VAN DER LEEUW, die tijdens zijn ministerschap tot het in 't leven roepen van deze organisatie het initiatief nam, zullen allen die tot hun vreugde deze ontwikkeling zien, hierbij in dankbaarheid gedenken.

Zo treedt dan, laten wij hopen voor goed, de Benelux-archæoloog in het Oosten op κατὰ θεωρίης πρόφασιν „terwille van het zien", maar dan zien in Griekse zin, waarvan professor VAN GRONINGEN zulk een fraaie definitie gaf, die wij in Jaarbericht n°. 10, blz. 227 [5]) citeerden. Moge hem echter niet ontbreken de mentaliteit van de Joodse geschiedschrijver, waarvan in het woord *Ter Inleiding* sprake is, die gedurende vijf eeuwen in de lage landen heeft ge-

heerst en hun bewoners meer met het Oosten heeft vertrouwd gemaakt dan ooit nadien in deze streken is geweest, de geest die Jerusalemvaarders en Jerusalemsbroeders bleef inspireren. Het zij ons vergund hier hun daden en doel nog eens in het leven te roepen, daar deze instellingen, in het herfstgetij der middeleeuwen tot hun hoogste ontwikkeling gekomen, inderdaad een kernmoment van die periode vormen. Zij vullen ook de lacune aan tussen de kruistochten en het gezantschap van DE BUSBECQ (zie blz. 133), zodat hier een organische ontwikkeling met de loop der eeuwen meegaat. Evenwel kennen alleen de kunsthistorici hen, zelfs de *Katholieke Encyclopaedie* zwijgt van hen.

De pelgrimage uit de Duitse landen naar Jeruzalem was van de zevende tot de elfde eeuw slechts een geringe; enkele tientallen van pelgrims zijn met name bekend. RÖHRICHT noemt hen op, maar ondere deze vinden wij de namen van DIRK de derde, graaf van Holland in 1030, DIRK, graaf van Luxemburg in 1072, ROBERT I FRISO, graaf van Vlaanderen ca. 1084 [1]), COENRAAD, graaf van Luxemburg in 1086; van hun begeleiders is alleen een JOHAN van Herkel (= Arkel) bekend. Met andere bedoelingen waren echter bezield de 'groene piraten' onder leiding van SIGUR van Brugge en GERARD van Kortrijk, die zelfs tijdelijk Alexandrië en Damiate bezetten (MARCHAL (1844) sub België). Hen troffen de kruisvaarders bij hun komst in het Oosten. Deze drie typen van bezoekers van het Oosten: pelgrims, kruisvaarders en 'piraten' zullen nu elkaar blijven opvolgen, ieder type met een eigen ontwikkeling. De geschiedenis der kruisvaarders vindt men blz. 131 en volgende, die der kooplieden, tot welker hoger niveau de 'piraten' zich ontwikkeld hadden, bij MARCHAL en voor de meer moderne tijd ook in het artikel van de heer KAMPMAN.

Wel zeer nauw werd in de twaalfde eeuw het contact tussen Oost en West, toen DIRK van de Elzas, de graaf van Vlaanderen huwde met de dochter van FULCO, de koning van Jerusalem, SIBYLLE. Door hem kwam Brugge in het bezit van het Heilig Bloed, waarvoor men een kapel bouwde en waarvan de verering een kenmerk van deze stad is geworden. Verder kwam een handelaar in juwelen in Egypte door list in het bezit van het Houten Kruis, dat nu in de Onze Lieve Vrouwe Kerk wordt bewaard (MARCHAL *o.c.*)

Sedert Jeruzalem eenmaal in handen van de kruisvaarders was, nam het verkeer met het Heilig Land geregelde vormen aan. Het avontuur was van de tocht af. DIRK VI, graaf van Holland, was er tot viermaal toe, en zijn gemalin SOPHIE vertoefde er ook als de graaf weer naar het Westen trok. Zij stierf er zelfs in 1176 en werd in het Duitse Hospitaal begraven. In de lijsten bij RÖHRICHT vindt men geregeld genoemd de vorsten van Limburg, Luxemburg, Gelre, Vlaanderen, enz. De reis ging over land naar Italië, en dan per schip naar Acco, maar later toen deze plaats was gevallen, werd Jaffa de haven van debarcatie. Edelen, geestelijken

[1]) Bekend als *De Pelgrimvader* van J. VAN LENNEP in *Onze Voorouders*.

en de derde stand, de burgers, bleven zich in steeds grotere mate naar het Oosten begeven. De oudpelgrims organiseerden zich in broederschappen en weldra kon men in bijna iedere stad een Jerusalemskapel vinden. Brugge kent nog haar Jerusalemkerk. De oudste van deze organisaties in de Noordelijke Nederlanden was die van 1394 in Utrecht, en deze werd door vele anderen gevolgd. Dat de indrukken in het Oosten opgedaan ook tot een mildere stemming tot de nevenmens aanleiding konden geven, moge hier uit blijken, dat de oudste twee hofjes in Leiden, het Jerusalem-hofje en het Sions-hofje, in 1467 en 1488 door Jerusalemvaarders werden gesticht, terwijl de St. Jansorde nog altijd haar zegenrijk werk voortzet. Een gedeelte der vaarders werd toch met het zwaard van GODFRIED van Bouillon tot ridder geslagen, en onze bronnen onderscheiden hen telkens met het ✠ teken.

In de zestiende eeuw komt de gewoonte op dat de broeders zich met hun palmveren laten portretteren. Jan VAN SCOREL, die zelf in 1520 pelgrimeerde, schilderde er ettelijke zonder voor zijn werk honorarium te vragen. Hij is de vierde van links op de gravure van de schilderij in het Frans-Hals-museum, als kopvignet op blz. 123 gegeven. Ook van Antonio MORO is nog zulk een portret bekend.

Het aantal bezoekers uit de Nederlanden was wel bijzonder groot. Meester ARENT van Delft, barbier, voegt aan de beschrijving van zijn reis uit 1525 een lijst van deelnemers toe. Van de 95 waren er minstens 60 uit de Nederlanden; Mechelen, Gent, Antwerpen, Wissekerke, Haarlem, Friesland, Valkenburg, Valenciennes, Rijssel, Brugge, Loe in Vlaanderen (= Leuven), Goes, Middelburg, 's Hertogenbosch, Gouda, Dordrecht, Delft, Leiden, Alkmaar, Amsterdam (16 deelnemers), Utrecht worden als plaats van herkomst opgegeven. De reis nam dan ook niet al te veel tijd in beslag, met tien maanden was men uit en thuis. Men zou soms de indruk kunnen hebben dat het een kwestie van geld was, of men deelnam of niet, ware het niet dat de getuigenissen van de reizigers zelf van geheel andere gedachten spraken. In elk geval getuigt het van de rijkdom van deze landen in die eeuw, en het goed georganiseerd zijn van het geldverkeer, daar alle betalingen, tot in het Oosten toe, per wissel geregeld werden. Maar het getuigt ook van de gezindheid van onze voorouders dat zij op deze manier die rijkdom besteedden. Zo is de zestiende eeuw er een geworden die zeker relatief, maar misschien zelfs absoluut gerekend het grootste aantal heeft geleverd van hen die door eigen aanschouwen het Oosten kenden. „Dit open-zijn naar het Oosten is een zeer waardevol cultuurelement, dat wij moderne mensen aan de Middeleeuwen met recht benijden" (P. C. BOEREN, in *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, derde deel, 1950, nl. p. 4).

Want niet alleen naar Jeruzalem trok men; een gedeelte ging nog naar het Noorden, naar Damascus en Aleppo; anderen trokken over Gaza of naar de Sinai om het klooster van St. Catharina te bezoeken of nog verder, naar Cairo om over Damiette en Alexandrië naar Italië te varen en naar huis te gaan.

Jan WANT, de dominicaan uit 's Hertogenbosch, komt er eerlijk voor uit dat nevenmotieven voor het maken van deze reizen ook golden, nl. lust tot reizen en het zien van steden en het leren kennen van de gezindheid hunner inwoners. Een van dezulken was de arts Gerard ter BROUCKE uit Steenwijk (1550-1633), die onder de naam van PALUDANUS een grote vermaardheid heeft gekregen (*cf. sub* PALUDANUS). Zijn latere levensbeschrijvers vermelden dat hij slechts korte tijd in het Oosten is geweest en daarvandaan „alle vreemde saecken" meebracht. Onder deze, die, zoals AMPSING het uitdrukt, „u vermaecken" bevonden zich naast aarde van Damascus, waaruit het lichaam van Adam zou zijn gemaakt geweest, Egyptische mummies, lijkbeeldjes en godenbeeldjes. Deze collectie, de roem van Enkhuizen, is echter in 1651 naar Sleeswijk-Holstein verkocht en zo over Gottorp naar Kopenhagen gekomen. Daar PALUDANUS bij zijn huwelijk eerst tot de Hervormde Kerk overging, mag men vermoeden dat hij als pelgrim naar het Oosten was gegaan; dat vermoeden wordt bevestigd doordat Leopold VON WEDEL hem vermeldt als een zijner reisgenoten (RÖHRICHT-MEISSNER, p. 541 *sub* a° 1578). Zo kan men hem, een der laatsten (*cf. sub* GONNET a° 1594), alrede een begin van archæologische belangstelling waarnemen, en ontmoeten Jerusalemvaarders en archæologen elkaar. Trouwens, VAN SCOREL had reeds in zijn gezichten op Jeruzalem bewezen dat hij aan zijn artistieke gaven archæologische nauwkeurigheid paarde.

Beide groepen hebben gemeen dat zij op zoek naar een verloren tijd trokken en trekken; zij pasten en passen dit op een andere manier op zich zelf toe; de archæoloog voor zijn θεωρία de Jerusalemvaarder als een schepsel Gods dat deel heeft aan de redding door de Christus. Zij doen die *temps perdu* niet enkel herleven, maar, zoals Daniel ROPS in zijn inleiding op het boek van Georges CATTAUI over Marcel PROUST zegt, zochten zij en vonden zij het absolute daarin (*à la recherche de l'absolu*). Dit zoeken en vinden rechtvaardigt hun optreden, de re-enactment is dan niet slechts een 'vermaeck', maar heeft achtergrond en zin gekregen.

Leiden, 15 September 1952. B. A. VAN PROOSDIJ

LITERATUUR

Amsterdam: Placaet van Amsterdam, *Oudheden van Amsterdam*, blz. 141; WAGENAAR, *Amsterdam etc.* II, blz. 126; Jan TER GOUW (1789-93), *Geschiedenis van Amsterdam*, III 227, 282, 287, 288, V 180, 338 (Kapel in de Olofskerk).

ANSELMUS Adornes, *Voyage d'- du mont Sinai et à Jerusalem*. Daarin blz. 148-222 *Tvoyage ghedaen te Synay by mer Anselmes ADOURNES Ca,* 19 Febr. 1469-4 April 1470. HS. Brugge, Archief de Godshuizen — *Bouwstoffen* art. 25, sub. 127. — Zie ook sub GONNET p. 346 onder 1470. — ANSELMUS was in het Oosten in opdracht van PHILIPS de Goede (niet bij HINTZEN).

België: F. G. F. MARCHAL (1844), *Notices sur les relations des Flammands avec le port d'Alexandrie d'Egypte avant la découverte du Cap de Bonne Esperance*, Bull. de l'Ac. de Bruxelles XI I, 152-176). — In aansluiting daaraan: A. DE BARBURE (1926); *Nos premières relations avec l'Egypte*, La Belgique maritime, etc., Numero du 19 déc. = CdE II n° 4, 1927, 167-174; A. BLOMME (1909), *L'égyptologie en Belgique*, Ann. de l'Ac. royale d' archéologie en Belgique LXI, 6e sér. I, overdruk p. 66-76 getiteld *Voyageurs*; E. SUYS (1933), *Le puits aux momies*, CdE VIII, n° 15, 245-257; B. VAN DE WALLE (1939), *Une version du célèbre voyage de Josse de Ghistelles en Orient* (1481-1485), CdE XIV n° 28, 245-257 (bibliografie blz. 246 nota). [Opgave van J. JANSSEN.]

A. F. VAN BEURDEN (ed.) (1896), *Dit is de viagie oft ceyse geschiet by brueder JAN WANT vonder prekaren oorden in hertoghenbosch naeden Heylighen Lande te weten tot Jerusalem met meer anderen pelgrims in allen manieren, als ick broeder Jan gereyst hebbe, et cetera* (met verbeteringen aangebracht in exemplaar Un. Bibl., Leiden), „Limburg", Prov. Genootschap voor geschiedkundige wetenschappen, Taal en Kunst, 1896, IIIe afl. (met plattegrond op 1 : 775 van H. Grafkerk door A. F. VAN BEURDEN. — *Bouwstoffen*, art. 1341. Jan WANT was procurator van het klooster in 1519.

Bouwstoffen = Middelnederlandsch Woordenboek, deel X 1941-1952 (W. DE VREESE en G. I. LIEFTINCK)

Dit zijn de pelgrimagien — Lijst der plaatsen (ruim 250), in Europa en in Azië, waartoe men in Gent ter bedevaart veroordeelde, met opgave van het bedrag warmede de veroordeling kon worden afgekocht (Gent, Stadsarchief, ca. 1400 tot en met 1531). — *Bouwstoffen* art. 152 sub 18.

Dordrecht: door Meester ARENT twee deelnemers uit — vermeld; verder vermeldt M. BALEN (1677) deel I als begraven in O.L. Vrouwe Kerk „Adriaan Vlaming Jerusalems Here en zijn Huysvrou Mayken Kornelis dochter, Jerusalemse Vrouwe", die in 1565 (deel II, 835 links) met „haar gantsche Huysgezin, Knecht en Meid, ja Hond en Kat" de reis in 10 maanden deden; verder deel I p. 110 als daar begraven „Magdalena Aryens Dochter, Jerusalemse Vrouwe" († 1593) en „Adriaan Dirczoon, Jerusalems Heer" († 1587). — Ook was er een „Outaer-Tafel" met portretten van VLAMING en vrouw geschilderd door Frans MOL (ontbreekt in de lijsten van WÜRZBACH, THIEME-BECKER, HOOGENWERFF) G. D. SCHOTEL (?), *Kerkelijk Dordrecht*, I 13 (niet door mij gevonden). — GONNET (1884) p. 349 onder 1565 vermeldt een druk van 1651 met beschrijving van de reis van VLAMING.

C. J. GONNET (ed.) (1884), *Bedevaart naar Jerusalem in 1525*; Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem 11. Inhoud: Bedevaarten in den ouden tijd; Bedevaart naar Jerusalem, volbracht en beschreven in het Jaar 1525, door Meester Arent Willemsz., Barbier tot Delft in Hollant; De Ridderlijke Broederschap van den Heilegen Lande te Haarlem (waarin p. 195-202 publicatie van stichtingsacte van de Utrechtse Broederschap) (a° 1394); Bijlagen: A. Vonnissen tot het doen van Bedevaarten; B. Bericht omtrent de stad Jerusalem en het Heilige Land op het einde der zevende eeuw door Arnulphus, Frans Bisschop; C. Pelgrims naar Jerusalem en het Heilige Land, in de derde tot de zevende eeuw; D. Bedevaart naar Jerusalem bij plaatsvervanging, A° 1594. (= *Sententien en gewezen zaken, van den Hoogen en Provincialen Raad in Holland*, enz. I, Rotterdam, 1662, n° CLXXV, Sententie van den Hoogen Rade in Holland... In dato den 29 Martij 1597); E. Orde van Cyprus; uitvoerige bibliografie. — *Bouwstoffen*, art. 1429.

J. DE GROOT en G. S. OVERDIEP (edd.) (1936), *Een pelgrimage naar de Sinai*, Rotterdam. Nederlandse vertaling (verkort) van de reis van Magister THIETMAR uit 1217; cf. RÖHRICHT (1804) 115; KRAUSE (Forsch. Deutsche Geschichte 1874, 156 identificeert hem met de Canonicus van de Heilige Kruiskerk te Hildesheim, gestorven als bisschop van Paderborn. — Voor verdere vertalingen cf. RÖHRICHT/MEISSNER pp. 558, 712.

J^a. D^a. HINTZEN (1918), *De Kruistochtplannen van Philips den Goede*, Dissertatie Leiden, 1918, Rotterdam (... zeker is het dat hij heeft gehoopt, eens als één der leiders van een algemeene kruistocht naar het Oosten te trekken, p. 1).

A. J. C. VAN DER KAMP (1880), *De bedevaarten*

onzer landgenooten, Hd. en Bijdr. Hist. Theologie IV, 36 vv. (door mij niet gevonden).

Leiden: J. C. VAN OVERVOORDE (1904), *Het hof en de kapel van Jerusalem gesticht in 1467,* Jaarboekje ... van Leiden en Rijnland 1904, 40-65: in de Kapel was een afbeelding van de H. Grafkerk, door de Stichter van zijn tocht meegebracht. — De naam van Hugo VAN ZWIETEN, stichter van het Sionshofje, komt ook voor op „Houten bord met 16-regelig opschrift in gothische letters met lijst van bedevaartgangers naar Jerusalem 1462-1471" (Lakenhal, Cat. Voorwerpen 1924, n° 825). De naam van het hofje is wel ontleend aan 't klooster Sion bij Jerusalem, waar de pelgrims logeerden. — Cf. J. J. ORLERS, (1614) *Beschr. van L,* Leiden, blz. 107.

J. DE MANDEVILLE, cf. H. PIRENNE (1894-1899) sub voce in *Biographie Nationale...... de Belgique* XIII, 313-323.

W. MOLL (1869), *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Reformatie,* II 1, 34-36, met oudere litteratuur; hij vermeldt ook een HS in het bezit van G. H. M. DELPRAT, (reisverhaal van een landgenoot met beschrijving van de witte marmeren steen boven het graf — niet in *Bouwstoffen*).

B. PALUDANUS; G. BRANDT (1666), *Beschrijving en Lof der Stadt Enkhuizen,* Enkhuizen, blz. 25. W. M. C. JUYNBOLL (1931), *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars,* enz. Diss. Utrecht, p. 9; F. W. T. HUNGER's herdenkingsrede uit 1928 is gepubliceerd Ned. Tds. Geneeskunde 72, Tweede Helft B, 1928, 5450-5458; in 't Frans Janus 32, 1928, 353-364, (beide met reproductie van kopergravure van portretschilderij van H. Gtz. POT, Haarlem, Frans Halsmuseum n° 242, met gedicht van S. AMPSING, in résumé id. N. Nd. Biogr. Wrdb. 9, 1933, 752 en bij J. FRANSEN (1944), *Schoon Enkhuizen,* Heemschutserie 42, blz. 65-69; zie ook RÖHRICHT/MEISSNER p. 541 onder a° 1578.

De heer B. STRICKER deelde mij mede, dat een van de mummies door P. aan de burgemeester van Harderwijk, VAN DEN BERG, ten geschenke werd gegeven; A. KIRCHER vermeldt dit in zijn *Oedipus Aegyptiacus,* Rome, 3 dln. (4 banden), 1662-1664. Die zou later door brand vernietigd zijn.

R. RÖHRICHT (1894), *Die Deutschen im Heiligen Lande* (c. 650-1291), Innsbrück.

R. RÖHRICHT und H. MEISSNER (edd.) (1880), *Deutsche Pilgerreise nach dem Heiligen Lande,* Berlin (reisbeschrijvingen en uitvoerige inleiding „Pilgerverzeichniss", Bibliografie).

Joan VAN SCOREL (1495-1562): Litt. Carel VAN MANDER, *Schildersboek* (ed. Haarlem 1604, fol. 234-236 verso; ed. Amsterdam 1936, blz. 262-273; S. MULLER Fzn. (1880) *De schilderijen van — in het Museum Kunstliefde,* Utrecht; M. J. BINDER (1908) *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Malers Jan Scorel,* Mainz; G. J. HOOGEWERFF (1923) *Jan van Scorel, Peintre de la renaissance hollandaise* Den Haag; M. E. FRIEDLANDER, *Die Altniederländische Malerei* XII, 188 v.; zie ook sub Utrecht, VAN CAMPEN (1938).

Utrecht: J. W. C. VAN CAMPEN (1939), *De Utrechtsche Jeruzalembroederschap,* Jaarboekje van „Oud-Utrecht", 52-89; voor Jonker Jan VAN E(E)DE(N), zie ook zijn portretschilderij Antwerpen, K. Msm v. Sch. Kunsten n° 848; A. J. J. DELEN, *Beschr. Cat.* I *Oude Meesters,* p. 124, met als gedicht beneden de lijst: Ich, Johan van Ede / sach die stede / daer Godt wou sterven, / veel tegekome dede, / om oms vrede ewelick te werven. / In 't jaar ons Heeren MDXXV (door DELEN toegeschreven aan Jan GOSSART; door Meester ARENT (cf. s.v. GONNET 177) als van Jan VAN EDEN als reisgezelschap met andere Utrechtenaren vermeld. — De Jerusalemsteeg als zijstraat van Kromme Nieuwe Rijn herinnert aan de tweede kapel van de broederschap — Voor Stichtingsacte cf. GONNET (1884).

LIJST DER GESCHRIFTEN VAN PROF. DR G. VAN DER LEEUW

(18 Maart 1890-18 November 1950)

BETREFFENDE HET OUDE VOOR-AZIË EN EGYPTE

SAMENGESTELD DOOR M. S. H. G. HEERMA VAN VOSS [1])

ʿHoe veel te pijnlijk is het mij, mijn heer, Uw gezicht niet meer te zien.ʾ (Db 175, Chai, r. 14-15)

1 — *Godsvoorstellingen in de oud-Aegyptische pyramidetexten.*
Leiden, 1916. (Academisch proefschrift Leiden)
Onpersoonlijke kracht, cosmische en mensgod, godsbegrip in het algemeen, dualisme.

[1]) Bij het opstellen van deze lijst is gebruik gemaakt van: Dr G. VAN DER LEEUW, *Bibliographie zijner geschriften.* Onder redactie van W. VOS, in: *Pro regno pro sanctuario,* Nijkerk, 1950, p. 553-638. Tevens is de catalogus van zijn verzamelde werken ter U.B. te Groningen, vervaardigd door Dr F. SIERKSMA, dankbaar benut. De letters DH geven aan, dat de betreffende publicatie ook voorkomt in de geprojecteerde bundel verspreide opstellen: *Deus et Homo.*

2 — *The Moon-god Khons and the King's Placenta.*
JEA, 5, 1918, p. 64.
ʿPlacenta van de koningʾ (*ḫ-nỉ-św*; JEA, 3, 1916, p. 235 e.v.) betekent wellicht: tweelingbroer van de zon.

3 — *External Soul, Schutzgeist und der ägyptische Ka.*
ZÄS, 54, 1918, S. 56 e.v. (DH).
De ka is de ʿuitwendige zielʾ, welke tevens als beschermgeest fungeert.

4 — *Excurs over eenige aegyptische uitdrukkingen voor mana* (na: Eenige opmerkingen over de onderlinge verhouding der begrippen God, macht en ziel).
Theologisch tijdschrift, 52, 1918, p. 151 e.v.
ꜣḫ, ꜣḫw en *śꜣḫ·w*; de ka als dubbelganger en beschermgeest.

5 — *Mededeeling.*
Theologisch Tijdschrift, 53, 1919, p. 177 e.v.
Aankondiging n.a.v.: ERMAN, *Bericht über das Wörterbuch der aegyptischen Sprache,* Berlin SB, 1919, 1. Halbb., S. 23 e.v.

6 — *Das neuentdeckte Osirisheiligtum in Abydos und das sog. Natatorium der Villa Adriana.*
Archiv für Religionswissenschaft, 19, 1919, S. 544 e.v.
Wellicht is het door NAVILLE in 1914 ontdekte Abydeense heiligdom het toneel van de Osirismysteriën geweest en bootste Hadrianus het na op zijn landgoed.

7 — *Crisis in het oude Egypte.*
Onze eeuw, 20, 1920, III, p. 45 e.v. (DH)
Maatschappelijke en geestelijke crisis weerspiegeld in de Egyptische literatuur.

8 — *Het licht in den nacht.*
Bergopwaarts, 6, 1922, Kerstnummer, p. 7.
Het lichtsymbool in de mysteriegodsdiensten en in het Christendom.

9 — *Verwantschap tusschen aegyptische en orphische voorstellingen?*
Oostersch Genootschap in Nederland. Verslag van het vierde congres gehouden te Leiden op 5 en 6 Januari 1925, Leiden, 1925, p. 27 e.v.
De gegevens rechtvaardigen geen hypothese van verwantschap.

10 — *Zum Mythus und zur Gestalt des Osiris.*
AfO, 3, 1926, S. 9 e.v. (DH)
Osiris als verdronkene en als ka van Seth, de termen *ỉp* en *nḏ,* de ontwikkeling van de Osirisfiguur.

11 — *Achnaton. Een religieuze en aesthetische revolutie in de veertiende eeuw voor Christus.*
Amsterdam, 1927.
De figuur en het werk van Achnaton, mede in het raam van de Egyptische cultuur.

12 — *Van een aegyptische koningin.*
Het gulden meisjesboek, samengest. d. D. A. CRAMER-SCHAAP, 2, Utrecht, [1928], p. 88 e.v.
Nefertete en haar plaats in leven en arbeid van Achnaton.

13 — *The* ΣΥΜΒΟΛΑ *in Firmicus Maternus.*
Egyptian religion, 1, 1933, p. 61 e.v. (DH)
De ʿsymbolenʾ vatten de essentie der heidense godsdiensten samen en fungeerden daarom tegelijk als liturgische formule en als cultisch wachtwoord.

14 — *The contendings of Horu: and Seth.*
Egyptian religion, 2, 1934, p. 106 e.v. (DH)
Algemene en detailopmerkingen over het verhaal uit Papyrus Chester-Beatty I.

15 — *Refrigerium.*
Mnemosyne, 3a ser., 3, 1935-1936, p. 125 e.v. (DH) [2]
De refrigerium-voorstelling — koel (levens)water, maaltijd, (plaats van) verkwikking, hemel(se zaligheid) — nagegaan in Joods-Christelijk en heidens geloof; zij stamt uit Egypte.

16 — *P. A. A. Boeser.*
Egyptian religion, 4, 1936, p. 76.
Necrologie.

17 — *Aegypte; De Attis-mysterieën; De Adonis-mysterieën; Mithras-mysterieën* (Mysterieën III, IV, a, b en c).
De vrijmetselaar, leerlingstijdschrift, 32, 1937-1938, p. 101 e.v., 145 e.v., 151 e.v. en 152 e.v.
Osiris, Isis, Serapis, Tammoez, Kybele, Attis, Adonis en Mithras in het kader der mysteriën.

18 — *Eenige opmerkingen betreffende den huidigen stand van onze kennis en ons inzicht aangaande Achnaton.*
JEOL, I/5, 1938, p. 301 e.v.
Biographie, karakter van werk (o.a. in het geheel der zonnetheologie) en kunst, z.g. monotheïsme, catastrophe.

19 — *Das sogenannte Hockerbegräbnis und der ägyptische TJKNW.*
Studi e materiali di storia delle religioni, 14, 1938, p. 151 e.v. (DH)
Het eigenlijke doel van het begraven met samengetrokken ledematen is de nabootsing van het embryo ter bewerking van de wedergeboorte. Dit wordt bevestigd door de rite van de *tiknw,* die het herlevende embryo voorstelt.

20 — *Geest in het Oude Testament; Geest in het Nieuwe Testament* (in: Phaenomenologie van den geest).
Vox theologica, 11, 1939, p. 38 e.v. en 39.
De verschillende aspecten van ʿgeestʾ.

[2] Zie ook: *Handelingen van het zestiende Nederlandsche philologen-congres* gehouden te Groningen op 25 en 26 April 1935, Groningen, 1935, p. 108 e.v.

21 — *Altägyptischer Pantheismus.*
Aus der Welt der Religion, N.F., 1-3 (Rudolf-Otto-Ehrung), 1940, S. 16 e.v. (DH)
Pyr. spreuk 215. § 147 b luidt: ʿ... En zo wordt gij Atoem, (dat is) iedere god.ʾ

22 — *De Bijbel als boek. Korte inleiding tot den Bijbel als geheel.*
Amsterdam, 1940.
De Bijbel beschouwd onder de aspecten van historie, profetie, poëzie, wet, theologie en apocalypse.

23 — *Ontmoeting van Christendom en Hellenisme. Paulus op den Areopagus.*
Uitzicht, 3, 1941, p. 2 e.v.
Het contact en de punten van aanraking en afstoting tussen Christendom en Hellenisme in Hand. 17: 15-34.

24 — *Gallicinium. De haan in de oudste hymnen der westersche kerk.*
Amsterdam, 1941 (= Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, n.r., IV, p. 833 e.v.). (DH)
Het hanegekraai, dat de boze machten verdrijft, symbool van opstanding en ontwaken, kwam uit Perzië in het Christendom.

25 — *Vooraziatisch-aegyptische cultuur.*
Hoogtepunten van cultuur, Groningen, 1942, p. 11 e.v. (DH)
Beschouwing aan de hand van drie voorbeelden: bouwwerk, beeld en mythe.

26 — *Aegypte; Voor-Azië; Christendom.*
Antieke roep- en klaagliederen, 's-Graveland, 1942 (= Primitief denken en beelden, 2), p. 42 e.v., 45 e.v. en 65 e.v.
De evocatieve kracht van roep- en klaaglied.

27 — *De godsdienst van het oude Aegypte.*
's-Gravenhage, 1944.
Bespreking in het raam van het geloof over dood en leven.

28 — *Egyptische poëzie* (gedeeltelijk).
Muziek der spheren, Utrecht, 1944, p. 2 e.v.
Vertalingen uit: Harpenaar, Levensmoede, liederen op de koning (Ramses IV, Merenptah) en ʿVrolijke Liederenʾ.

29 — *Het Nabije Oosten.*
Philosophia, I, Utrecht, 1947, p. 20 e.v.
De ʿvoorphilosophische wijsbegeerteʾ, met name in Babylonië en Egypte.

30 — *Egyptische eschatologie.*
Amsterdam, 1949 (= Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, n.r., XII, p. 533 e.v.).
Oertijd en schepping en hun grote actuele betekenis voor de Egyptenaar.

LIJST DER GESCHRIFTEN VAN PROF. DR J. H. KRAMERS

(26 Februari 1891-17 December 1951)

BETREFFENDE HET OUDE IRAN

1 — *Het oudste historische tijdperk van Iran. Vaste gegevens en problemen.*
Jaarbericht ... Ex Oriente Lux 4, 1936. Inleiding, blz. 241-244.
1. De immigratie der Arische Iraniërs, blz. 244-247.
2. De oud-Iraansche heldensage en de geschiedenis der Meden en Perzen, blz. 248-250.
3. De ouderdom en het ontstaan der oud-Perzische Achaemeniden-inscripties, blz. 250-253.
4. De godsdienst der Achaemenieden, blz. 253-254.

2 — *Elam.*
Jaarbericht ... Ex Oriente Lux 5, 1937-1938.
I. De historische rol van Elam, blz. 422-427.
II. De Achæmenidisch-Elamietische inscriptie Dar. Susa j. blz. 427-430.

3 — *Een nieuwe godsdienstgeschiedenis van het Oude Iran.*
Jaarbericht ... Ex Oriente Lux 6, 1939, blz. 225-229.
Naar aanleiding van H. S. Nyberg, Die Religionen des alten Iran.

4 — *De Zoroastrische geloofsbelijdenis.*
Jaarbericht ... Ex Oriente Lux 6, 1939, blz. 229-231.

5 — *De godsdiensten van Iran.*
in G. van der Leeuw (ed.), De Godsdiensten der Wereld, deel I, Amsterdam, 1ste druk, 1939; 2de druk, 1948. Plaats en tijd, blz. 436. — De Avesta en Zarathustra, blz. 443. — De leer van Zarathustra, blz. 451. — Het Mazdeïsme en Zarathustra, blz. 462. — De Mithra-dienst, blz. 469-474.

6 — *Het Manichaeïsme.*
Ibidem, deel II, 1ste druk 1940, 2de druk 1948.
Gnostische leringen, blz. 382. — Mani en zijn leer, blz. 382-390.

7 — *De Magiërs en hun boodschap aan Oost en West.*
Kernmomenten der antieke beschaving. (Med. en Verh. ... EOL no. 7), 1947, blz. 243-250.

8 — *L'Iran dans l'histoire et dans la légende.*
Voordracht gehouden te Luik, December 1939, als eerste van de Studiekring E.O.L. aldaar.
Te verschijnen in Verzamelde Geschriften, 1953-1954.

9 — *De Iraanse vuurcultus.*
Voordracht gehouden te Amsterdam voor het Genootschap van Nederlandse Godsdienst-historie, voorjaar 1950.
Te verschijnen in Verzamelde Geschriften, 1953-1954.

VAN KRUISRIDDERS EN KOOPLIEDEN

DE NEDERLANDERS EN DE LEVANT VAN A. D. 1200—1720

(zie PLATEN LVII en LVIII)

INHOUD

I. DE PERIODE DER KRUISTOCHTEN [1]

De betrekkingen tussen de Nederlanden en de Levant zijn van oude datum en gaan terug tot de tijd, dat kruisridders uit de Lage Landen in het gevolg van Godfried van Bouillon, één der leiders van de Neder-Lotharingse ridderschap, aandeel hadden in de verovering van Jerusalem (1199) en van de stichting van het koninkrijk Jerusalem, waarvan Godfried de eerste koning werd (1099-1100) [2]. In het gevolg van de Duitse keizer Frederik Barbarossa bevonden zich ook Nederlandse ridders, toen hij in 1189 ten kruistocht uittrok, van welke hij niet zou terugkeren. Vóór de eerste kruistocht (1096-1099) was er op geen enkel gebied eenheid in de Nederlanden. De naam zelf dagtekent wellicht uit de tiende of elfde eeuw en wat toen daaronder verstaan werd, was een gebied, dat verder naar het Zuiden reikte dan de zuidgrens van België. In staatkundig opzicht waren de Nederlanden in de elfde eeuw in twee helften gescheiden: ten W. van de Schelde behoorde het vrijwel geheel tot Frankrijk, ten O. daarvan tot het Duitse Rijk. Lotharingers, Vlamingen en Friezen zijn de benamingen, waaronder drie groepen van Nederlanders voor het eerst in het licht der geschiedenis treden. Al spoedig toonden deze groepen de eigenschap te bezitten, die nodig waren om de reputatie van goede kruisvaarders te verwerven. De Christelijke overheersers pasten zich na de vorming van de kruisvaardersstaten in het begin der twaalfde eeuw, aan de inheemse toestanden aan; zij huwden met Syrische en Armeense vrouwen, soms ook met gedoopte of wel ongedoopte Mohammedaanse vrouwen. Bloedverwanten uit het Westen kwamen al spoedig hun fortuin in het Nabije Oosten zoeken, en zo hebben zich ook Vlamingen en Nederlanders uit andere gewesten in de kruisvaardersstaten gevestigd, vooral burgers uit Brugge, Doornik en Valenciennes. In 1139 trok behalve de Vlaamse graaf Dirk I van de Elzas, ook graaf Dirk VI van Holland naar het Heilige land, waardoor het mogelijk was een expeditie naar Transjordanië te ondernemen. Bij de tweede kruistocht was uit de Nederlanden een groot aantal Vlamingen, Limburgers en Luikenaren; de Vlaamse graaf Dirk I speelde een grote rol bij het beleg van Damascus in 1148. De zoon van Dirk I, Philips, kwam in 1177 te Jerusalem, wanneer de militaire situatie zich daar langzaam maar zeker ten nadele van de kruisridders begon te ontwikkelen: in 1171 had Saladin in Egypte het rijk der Fatimieden vernietigd en driekwart van Mohammedaans Syrië bevond zich toen reeds in zijn hand; vanuit zijn nieuwe hoofdstad Damascus bedreigde hij het voortbestaan van het koninkrijk Jerusalem. Bij Hattin verpletterde Saladin de kruisridders op 4 Juli 1187 en op 2 October capituleerde Jerusalem [3]).

Tot hen, die aan de derde kruistocht van keizer Frederik Barbarossa deelnamen, behoorde

[1]) H. HARDENBERG, *De Nederlanden en de Kruistochten,* 1941, 7-192; B. KUGLER, *Geschichte der Kreuzzüge,* 1891; E. HEYCK, *Die Kreuzzüge und das Heilige Land,* 1900; St. RUNCIMAN, *A History of the Crusades,* I. *The first Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem,* 1951.

[2]) C. R. CONDER, *The Latin Kingdom of Jerusalem 1099 to 1291 A.D.,* 1897.

[3]) Behalve de overvloedige Christelijke literatuur over de ondergang van Jerusalem dient men ook de Arabische literatuur in het onderzoek te betrekken.

de Hollandse graaf Floris III, zijn zoon Willem, alsmede de graven van Bentheim en Gelre en de hertogen van Limburg en Brabant; Floris III overleed in 1190 te Antiochië en zijn zoon Willem nam daarna deel aan het beleg van Akko, dat in Juli 1191 door de kruisvaarders werd bezet. In September 1197 landden Friezen en Brabanders te Akko, doch door onderlinge twisten en de krachtdadige houding van el-Adil, Saladins broeder, wist men alleen Beyrouth te bezetten. De rol van graaf Boudewijn IX van Vlaanderen, die met een talrijk leger aan de zogenaamde vierde Latijnse kruistocht (1201-1204) deelnam, bij de inname van Konstantinopel op 12 April 1204 werd gevolgd door zijn verkiezing tot keizer van Byzantium: het Oost-Romeinse Rijk en de Grieks-orthodoxe schismatieke kerk waren weer voor Rome gewonnen (tot 1261). Het nieuwe rijk kon de kruisridders in de smalle Syrische kuststrook echter niet te hulp komen, en naast het veilig gelegen Cyprus (waar sinds 1190 de dynastie van Lusignan heerste) was nu Byzantium het nieuwe aantrekkingspunt voor de toekomstige kruisvaarders geworden. Van de Vlaamse ridders, die met Boudewijn ter kruisvaart waren getrokken, kregen er verscheidene aanzienlijke goederen in Griekenland en Klein-Azië. Een merkwaardige episode is de kruistocht tegen Damiate geweest, waaraan graaf Willem I van Holland, aan het hoofd van een Hollands-Friese vloot, met veel roem heeft deelgenomen (1219). In de 13de eeuw ging het met de macht der kruisridders in de Syrische kuststrook steeds meer bergafwaarts. Frederik II (1215-1250) van Hohenstaufen ondernam van 1227-1229 de vijfde kruistocht, waarbij Jerusalem voor de laatste maal, en nu bij verdrag voor tien jaren, aan de Christenen werd uitgeleverd. De Crac des Chevaliers werd in 1271 bezet [4]) door Sultan Baibar en met de val van Akko op 5 April 1291 kwam er aan de heerschappij van de kruisridders in de Levant een einde; het koninkrijk Cyprus, dat na de ondergang van de dynastie van Lusignan in 1489 door de Venetianen werd bezet, wist zijn bestaan nog tot 1571 te rekken [5]), maar door de opkomst van de macht der Osmaanse Turken, die culmineerde in de verovering van Konstantinopel in 1453, zal het eeuwen lang met de politieke invloed van het Westen in het Nabije Oosten gedaan zijn. Wel werden in de 14de, 15de, ja zelfs in de 16de eeuw nog plannen gemaakt om de verloren gegane invloed terug te winnen, maar deze waren alle tot mislukking gedoemd en de Westerse pelgrims konden blij zijn, dat de sultan in Konstantinopel, wiens positie na de verovering door Selim I van Syrië en Palestina in 1516 en van Egypte in 1517, nog afgerond door de val van Cyprus in 1571, ondanks de nederlaag van de Turkse vloot tegen Don Juan in de slag bij Lepanto in het zelfde jaar en het mislukte beleg van Wenen in 1529, onaantastbaar was geworden, aan hen, zij het met het opwerpen van moeilijkheden, toestemming verleende de heilige plaatsen in Palestina te bezoeken.

II. CULTUREEL CONTACT TUSSEN OOST EN WEST [6])

Ook zonder de kruistochten zouden zich in het feodale Europa nieuwe toestanden op maatschappelijk en geestelijk gebied ontwikkeld hebben. Een nieuwe samenleving was ontstaan, een nieuwe beschaving ging zich in West-Europa ontwikkelen. De voorsprong, die de Arabische wetenschap in velerlei opzicht op de Westerse bezat, was vóór 1100 reeds in het Moorse Spanje en Sicilië tot uiting gekomen. Behalve de geneeskunde, sterrenkunde en de rechtswetenschappen, trokken ook de aardrijkskunde en de geschiedenis voordeel van de kruistochten. De kruistochten waren het symptoom van een nieuw leven, dat tot reizen en trekken aanzette, dat de geographische horizon der West-Europeanen belangrijk verruimde, dat hen prikkelde tot nieuwe daden. Palestina werd, zoals uit de talrijke tot ons gekomen reisbeschrijvingen blijkt, het uitgangspunt voor ontdekkingsreizen in Voor- en Midden-Azië. Door kennismaking met de Arabische geographie leerde men in West-Europa bruikbaardere kaarten maken; er ontstonden historische en geographische verhandelingen, die een goed overzicht

[4]) P. DESCHAMPS, *Les Châteaux des Croisés en Terre Sainte,* I. *Le Crac des Chevaliers, Etude historique et archéologique, précédée d'une introduction générale sur la Syrie franque. Texte et Album,* 1934.

[5]) Sir GEORGE HILL, *A History of Cyprus,* II. *The Frankish period 1192-1432,* III. *The Frankish Period 1432-1571,* 1948.

[6]) H. HARDENBERG, *De Nederlanden en de Kruistochten,* 193-237: VI. *De invloed van de Kruistochten op de Nederlanden.* [Voor de Jerusalemvaarders *cf.* blz. 124-125 Red.]

brachten van de bewoners, zeden, flora en fauna, die men tijdens de reizen aantrof. En hoewel in de Nederlanden de geographie en cartographie pas onder de regering van Karel V tot ontwikkeling kwamen, hebben de Nederlanders, die daarna over de wereldzeeën en vreemde werelddelen uitzwermden, juist zeer veel bijgedragen tot vermeerdering van kennis in West-Europa omtrent die gebieden, waarvan men na het einde der kruistochten lange jaren was afgesneden geweest. Het zijn in de sinds 1588 krachtig omhoog strevende *Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden* vooral de handelsbelangen geweest, die er toe geleid hebben, dat de Hoogmogende Heren der Staten-Generaal reeds vroegtijdig diplomatieke betrekkingen met de Porte openden, het zijn dezelfde belangen geweest, die de Bewindhebbers der Verenigde Oost-Indische Compagnie in contact brachten met de Sjah van Perzië, dat in de Republiek zelf de curatoren der nieuw gestichte universiteiten de noodzakelijkheid van het instellen van leerstoelen voor oosterse talen lieten inzien, waarbij naast het Hebreeuws, de lingua sacra, vooral het Arabisch op voorgrond kwam te staan, daar overal, waar de Islam heerste, Arabisch werd verstaan en gesproken [7]). In politiek opzicht was het van groot belang met de machtige sultan op voet van vriendschap te verkeren, omdat de Turken na 1517 immers de oude handelswegen naar Indië in hun macht hadden gekregen. Bovendien lag na de val van Belgrado (1521) de weg naar de Donauvlakte open, terwijl na de verpletterende nederlaag van Lodewijk II van Hongarije in de slag bij Mohacz (1526) de Sultan met zijn troepen voor Wenen verscheen, doch daar, gelukkig voor West-Europa, in 1529 zijn hoofd stootte. De handelsrepubliek Venetië, van wie het economische contact met de Levant van vitaal belang was [8]), en de Oostenrijks-Habsburgse erflanden, die door hun geographische ligging na 1529 voor een inval van de legers van Soleiman moesten blijven vrezen, zonden gezanten naar de Porte en stemden er zelfs in toe jaarlijks een schatting te betalen [9]). Frans I van Frankrijk (1516-1547), die zijn land omringd zag door het opdringende Habsburgse huis, beschouwde de Turken als zijn bondgenoten in de strijd tegen de Habsburgers. In 1535 sloot hij met de Sultan een militair verbond, terwijl zijn kooplieden door de capitulaties van hetzelfde jaar aanzienlijke voorrechten in het Turkse rijk verwierven. De regering van koningin Elisabeth I (1558-1603) sloot in 1580 een zelfde overeenkomst [10]), en de Staten-Generaal der Republiek volgden in 1612. De met de Porte aangeknoopte politieke en economische betrekkingen werden op den duur voor de Oosterse studies van grote betekenis. Geleerde ambassadeurs bestudeerden de talen van de Levant en kochten tijdens hun reizen Oosterse handschriften voor de bibliotheken van hun keizerlijke of koninklijke Meesters. Ook kwam het voor, dat geleerden zich bij dergelijke gezantschappen aansloten; zo maakte Guilielmus POSTELLUS, vanaf 1538 '*lecteur du Roy*' voor Arabisch aan het *Collège de France* en auteur van een *Grammatica Arabica,* in 1538 te Parijs verschenen, deel uit van het eerste (1535-1537) en tweede Franse gezantschap (1549-1551) bij de Verheven Porte [11]). In West-Europa verschenen in de loop van de 16de eeuw geschriften over de toestanden in het Nabije Oosten en de geschiedenis van het Turkse Sultanaat, wier auteurs daarvan ter plaatse studie hadden gemaakt, in enkele gevallen met gebruikmaking van Arabische en Turkse manuscripten.

III. HET GEZANTSCHAP VAN DE BUSBECQ (1554-1562) [12])

In 1545 was Gerard VAN VELTWIJCK (VELDUVIC) door keizer Karel V en zijn broeder Ferdinand I met een buitengewone zending naar Sultan Soleiman (1520-1566) gezonden; bij zijn terugkeer naar Wenen was Johannes Maria MALVEZZI in Konstantinopel als zijn opvolger achter gebleven. MALVEZZI kwam in de gevangenis terecht, toen Ferdinand de vijandelijk-

[7]) P. C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit,* I-IV, 1913 sq.

[8]) H. VON ZWIEDENECK-SUDENHORST, *Venedig als Weltmacht und Weltstadt,* 1925, 179-204.

[9]) K. BRANDI, *Kaiser Karl V, Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches,* 4de druk 1942, 213.

[10]) A. L. ROWSE, *The England of Elizabeth, The Structure of Society,* 1950, 153-154.

[11]) G. POSTELLUS, *De la république des Turcs, et là où l'occasion s'offrera, des meurs et loy de tous Muhamedistes.*

[12]) A. H. HUUSSEN, *Het leven van Ogier Ghislain de Busbecq en het verhaal van zijn avonturen als keizerlijk gezant in Turkije (1554-1562),* 1949.

heden heropende en Zevenburgen binnenviel; pas in 1553 bewerkte een nieuw keizerlijk gezantschap onder Franciscus ZAY en Anthonius WRANCZY diens vrijlating. MALVEZZI stierf, toen Ferdinand het jaar daarop hem weer naar de Porte zond. Ferdinand I, Rooms-Koning, vanaf 1556 keizer van Duitsland, koning van Bohemen en Hongarije, zat militair gesproken in het nauw: de Sultan had het in zijn macht Oostenrijk en Hongarije binnen te vallen. Daarom was het nodig, dat een kundig gezant naar Constantinopel ging om Soleiman door onderhandelingen van deze plannen af te brengen, opdat Ferdinand zijn militaire positie, die door de talrijke oorlogen van Karel V een geduchte terugslag had gekregen, zou kunnen verbeteren. Ferdinand liet zijn keuze vallen op Ogier Ghislain DE BUSBECQ, die als diplomaat en geleerde een grote rol heeft gespeeld in de ontwikkeling der betrekkingen tussen de Porte en de Keizer, en die voor de gezanten van de Republiek, die een halve eeuw later in Konstantinopel zouden verschijnen, het doornige pad der Turkse betrekkingen met het Westen in vele opzichten heeft geëffend.

DE BUSBECQ werd in 1522 te Comines (Komen) aan de Leie, een zijrivier van de Schelde, geboren, als de onwettige zoon van George Ghislain II, heer van Bousbecque. Comines behoorde ten tijde van Karel V tot het graafschap Vlaanderen, thans tot Frankrijk. DE BUSBECQ studeerde te Leuven en werd op zijn achttiende jaar door Karel V in een speciaal privilege als wettige zoon van zijn vader erkend. Waarschijnlijk reeds op uitnodiging van Ferdinand nam de jonge DE BUSBECQ in 1554 deel aan het keizerlijk gezantschap bij het huwelijk tussen Philips II en Mary TUDOR (1554). Blijkbaar heeft Ferdinand I een goede indruk van zijn bekwaamheden gekregen, want spoedig na zijn terugkeer naar Rijssel kreeg hij de mededeling, dat de Rooms-Koning hem tot zijn speciale afgezant te Konstantinopel had benoemd. Zijn diplomatieke staf koos hij uit onder zijn streekgenoten, waaronder de geneesheer Willem QUACKELBEEN het meest op de voorgrond trad. Van 1554-1562 vertoefde DE BUSBECQ als keizerlijk gezant bij de Porte. Zijn verblijf aldaar heeft hij beschreven in zijn vier *Turkse reisbrieven,* welke hij zond aan zijn vriend en mede-student Nicolaas MICHAULT, Heer van Indevelde, die in 1554 tot lid van de Geheime Raad was benoemd. In deze brieven voert DE BUSBECQ zijn lezers naar het Turkse Rijk, toen dat onder Soleiman de Grote op het toppunt van zijn politieke macht en culturele bloei stond (1620-1666). Het is het verhaal van een man met sprankelende geest, veelzijdige ontwikkeling en een grote opmerkingsgave voor de folklore, fauna, flora en toestanden van de landen, waar hij doorheen trok. De brieven zijn spontaan geschreven en het is nimmer de bedoeling van de schrijver geweest ze te publiceren, zoals duidelijk blijkt uit de vermaningen aan zijn vriend om geen ruchtbaarheid te geven aan de denkbeelden en opvattingen erin tot uitdrukking gebracht. In de eerste brief beschrijft hij zijn tocht naar Konstantinopel en vandaar naar Amasya, waar de Sultan verblijf hield. Hoewel zijn zending in diplomatiek opzicht nauwelijks geslaagd mocht heten, daar de Sultan slechts een wapenstilstand van zes maanden toestond, werd DE BUSBECQ in 1555 door Ferdinand I, die Karel V inmiddels als Duits keizer was opgevolgd, met de leiding van het keizerlijke gezantschap te Konstantinopel belast. Pas in 1562 werd DE BUSBECQ, nadat het hem gelukt was een vrede voor een periode van acht jaar tot stand te brengen, van zijn post teruggeroepen. Zijn eerste brief handelt over zijn tocht naar Amasya, waarin hij ons mededelingen doet over de inscripties van het *Monumentum Ancyranum* [13]), een copie van het verhaal der regeringsdaden van keizer Augustus, dat deze oorspronkelijk op een bronzen plaat te Rome had laten vereeuwigen en waarvan in de provinciehoofdsteden copieën waren geplaatst. Hij beschrijft ons, dat men, wanneer men het gebouw binnenkomt, inscripties ziet, zowel te linker als te rechter zijde; de bovenste regels zijn bijna geheel intact, in het midden beginnen de leemten moeilijkheden te geven, terwijl de onderste regels door knots- en bijlslagen onleesbaar geworden zijn; dat is een groot verlies voor de letteren, en één dat de geleerden zeer terecht zullen betreuren, daar het een vaststaand feit is, dat Angora toegewijd was aan Augustus als een gemeenschappelijke gift van de provincie Asia. DE BUSBECQ zag dus onmiddellijk het grote belang van deze inscripties in en liet deze door zijn personeel overschrijven, voorzover het

[13]) D. KRENCKER und M. SCHEDE, *Der Tempel in Ankara,* 1936.

schrift althans te ontcijferen was. Hij interesseerde zich ook voor oude manuscripten, waarvan hij er 240 uit het Oosten medebracht, daaronder het beroemde handschrift van Dioscorides *Materia medica* thans in de Hofbibliotheek te Wenen, de Codex van Juliana Aniciae. Verder interesseerde hij zich voor oude munten en monumenten uit de oudheid, hij was plant- en dierkundige, aan wie wij de invoer van de tulp, de sering, de paardenkastanje en de kalmoes in West-Europa te danken hebben. Hoewel het welhaast 400 jaren geleden is, dat DE BUSBECQ zijn reisverhaal, aangevuld met gegevens van reizigers en vreemdelingen, die hij te Konstantinopel ontmoette, neerschreef, hebben de brieven nog niets van hun frisheid verloren.

De eerste reisbrief werd in 1581 voor de eerste maal gepubliceerd onder de titel *Itinera Constantinopolitanum et Amassianum,* tezamen met de *De re militari contra Turcas instituenda consilium* en gedrukt op de persen van Plantijn te Antwerpen. Dat DE BUSBECQ zich niet met de uitgave van zijn Turkse reisbrieven bemoeide, blijkt ook uit het feit, dat fouten en onjuiste dateringen in de latere drukken niet werden gecorrigeerd. De vier brieven verschenen voor het eerst gezamenlijk te Parijs in 1589 onder de titel: *Legationis Turcicae epistolae quattuor,* daarna zijn ze nog vijftien keren in de Latijnse editie herdrukt te Antwerpen, Parijs, Hannover, Frankfort, München, Leuven, Brussel, Leiden, Amsterdam, Oxford, London, Leipzig en het laatst in 1740 te Bazel. De Leidse editie van 1633 bevat ook de *Epistolae ad Rudolphum II. imperatorem e Gallia,* de brieven uit zijn latere tijd, die voor het eerst te Brussel in 1632 verschenen, en die eveneens werden opgenomen in de Bazelse editie van 1740, en daarna, doch afzonderlijk, in het Frans te Parijs in 1748.

IV. REIZIGERS IN DE TWEEDE HELFT DER 16DE EEUW

Het hoeft geen betoog, dat de pelgrim, die na het tijdperk der kruistochten het Nabije Oosten en Palestina in het bijzonder bezocht, zijn belangstelling vooral richtte op de 'Heilige plaatsen' en dat diegenen, die het land op eigen initiatief doorreisden, er slechts op uit waren het aantal daarvan te vermeerderen, en zeer zelden een critisch geluid lieten horen, dat de topographie of historiographie van Palestina ten goede kwam. DE BUSBECQ leert ons, wat Turkije betreft, dat men zich toen in West-Europa langzamerhand archæologisch en topographisch begon te interesseren. Dit blijkt uit het geschrift van Iean ZVALLART, *Le tresdevot Voyage de Ierusalem auecq les figures des lieux saincts, & plusieurs autres, tirées au naturel,* dat in 1608 te Antwerpen bij Arnould s'CONINCX verscheen. ZVALLART, *Chevalier du Sainct Sepulchre* en burgemeester van de stad Ath in Henegouwen, maakte in 1587 een pelgrimstocht naar Palestina, die hij op zeer nauwkeurige wijze heeft beschreven, voorzien van talrijke tekeningen en plattegronden. Zijn werk wordt verdeeld in vijf boeken: het eerste boek bevat practische raadgevingen voor de reis met een introductie op de geschiedenis van het Heilige land, de Heilige plaatsen en de reiskosten; het tweede boek beschrijft de reis naar Jaffa; het derde boek is geheel aan Jerusalem en Bethlehem gewijd; het vierde boek geeft een beschrijving van Palestina zelf, het vijfde boek bevat de terugreis via de Libanon. Hoewel de illustraties in zijn boek nog verre van volmaakt zijn, geven sommige toch reeds een indruk van de archæologische en bouwkundige belangstelling van deze reiziger. Naast het verhaal van deze Zuid-Nederlander staat dat van de Utrechtenaar Johannes COTOVICUS of Jan KOOTWIJK, *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum, accessit synopsis reipublicae venetae, auctore Ioanne Cotovico,* dat in 1619 te Antwerpen verscheen, op ongeveer dezelfde hoogte. Ook hij beschrijft ons menig monument, dat hij op zijn pelgrimstocht in de jaren 1590-1598 tegenkwam. De waarde van deze beide geschriften steekt wel gunstig af bij het achtdelige werk van Francesco QUARESIMO, *Historica Theologica et moralis Terrae Sanctae Elucidatio,* dat in 1639 te Antwerpen verscheen en dat nog geheel naar scholastieken trant 'bewijzen' tracht te brengen.

V. BELANGSTELLING IN DE REPUBLIEK IN DE EERSTE HELFT DER 17DE EEUW

Dat de belangstelling in de Nederlanden voor het Nabije Oosten en zijn oude geschiedenis en in de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden in het bijzonder in de 17de eeuw

toeneemt, blijkt uit de geschriften, die tijdens de Gouden Eeuw zijn verschenen. In 1617 publiceerde Petrus CUNAEUS (1586-1638), die in 1612 hoogleraar te Leiden in het Latijn was geworden, *De Republica Hebraeorum Libri III,* waarin hij blijk gaf van Remonstrantse gevoelens. Dit werk werd in 1682 door de boekverkoper Wilhelmus GOEREE te Amsterdam in het Nederlands opnieuw uitgegeven: *De Republyk der Hebreen of Gemeenebest der Joden*; deze editie bevat een aantal gekleurde platen, waaronder een op fantasie berustende kaart van Jerusalem, doch een vrij goede kaart van Syrië en Palestina, alsmede afbeeldingen van de toren van Babel, het beleg van Jerusalem door Titus, etc. Hoewel de reconstructies in dit boek nauwelijks met moderne maatstaf kunnen worden gemeten, blijkt hieruit toch, dat het publiek belangstelling voor dit soort afbeeldingen had. Dat de illustraties van het boek van ZVALLART de tijdgenoten niet onbevredigd hebben, moge blijken uit het feit, dat de Nederlandse editie van het reisverhaal van SANDYS uit 1654 een aantal platen bevat, die regelrecht uit ZVALLART's boek zijn overgenomen, dat toen reeds 46 jaar oud was.

VI. HET GEZANTSCHAP VAN CORNELIS HAGA (1611-1639) 14)

De Nederlandse koopvaarders, die na 1580 via de Straat van Gibraltar voor het eerst in de Middellandse Zee doordrongen, bereikten tegen 1600 de havens van het Ottomaanse sultanaat, waarbij zij de diplomatieke steun van de gezanten van Hendrik IV van Frankrijk en Elizabeth I van Engeland genoten en dus onder Franse of Engelse vlag voeren. Daar de Staten-Generaal echter inzagen, dat het van groot belang was, dat onze kooplieden in Turkije de steun zouden krijgen van een eigen gezant en consuls, werd Cornelis HAGA, een Schiedamse regentenzoon (geb. 1578), die in 1610 aan het hof van koning Karel IX van Zweden had vertoefd om teruggave te vragen van in beslag genomen Hollandse schepen, door OLDENBARNEVELDT naar Konstantinopel gezonden. Zulks geschiedde met medewerking van de koopman Jacob GIJSBRECHTSZ, die daar woonde en de Turkse admiraal HALIL Pasja. Na een avontuurlijke reis, in gezelschap van enige jongelieden uit de Republiek, in Maart 1612 te San Stefano gearriveerd, gelukte het deze bekwame Nederlandse diplomaat reeds na een paar maanden een handelsverdrag tot stand te brengen, waarbij aan de Nederlandse kooplieden vergund werd voortaan onder eigen vlag de havens van de 'Grote Heer' te bezoeken; Nederlandse slaven werden vrijgelaten en er zou bescherming tegen de zeerovers in de Middellandse Zee worden verleend; van groot belang was, dat de Staten-Generaal het recht kregen consuls in de voornaamste havens te benoemen, die de jurisdictie over de Nederlandse kooplieden zouden krijgen. Het is duidelijk, dat de gezanten van Frankrijk, Engeland en Venetië zich tegen de zending van HAGA hadden verzet, doch HAGA wist deze tegenwerking te overwinnen en aan de Republiek door zijn omzichtig optreden grote invloed bij de Porte te verschaffen. Op zijn aanraden werd de *Directie van de Levantse handel en de Navigatie in de Middellandse Zee* opgericht, die zowel door het aanknopen van goede betrekkingen met de Barbarijse vorsten als door betere bewapening der handelsschepen reeds vrij spoedig verbetering wist te bereiken. Door zijn zeer langdurig verblijf te Konstantinopel (1612-1639) wist deze Nederlandse 'oratoer' bij het Turkse Hof de Nederlandse belangen in zeer belangrijke mate te stimuleren, zodat de handel zich ook na zijn vertrek snel bleef uitbreiden. Hij combineerde diplomatieke actie aan bevordering van economische invloed, waarbij hij handig balanceerde in de loop der politieke ontwikkelingen tussen de verheven Porte en het Habsburgse huis in Spanje, Italië en Duitsland. Het is bekend, dat de Sultan waarde aan 's mans oordeel hechtte en geen ambassadeur stond bij de Porte in zo hoog aanzien als HAGA. Hij verwierf voor de Christenen en inzonderheid voor de protestanten allerlei voorrechten en bewoog zelfs de Sultan aan zijn orthodoxe onderdanen een zekere vrijheid van godsdienst te verlenen, waardoor de Nederlanders Bijbels en andere kerkelijke benodigdheden aan de orthodoxen konden verhandelen. Zo werd de verhouding tussen Turkije

14) K. HEERINGA, *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel* I, 153 vlg., 1907; L. VON RANKE, *Die Osmanen und die Spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert*, 1877. K. HEERINGA, *De eerste Nederlandsche gezant bij de Verheven Porte,* 1917.

en de Republiek zeer vriendschappelijk, hetgeen o.a. bleek uit de komst in 1641 van een buitengewoon gezant van de sultan, die aandrong op de vestiging van een vaste ambassadeur te Konstantinopel.

VII. HET BEGIN DER OOSTERSE STUDIËN IN DE NEDERLANDEN 15)

Het tot stand komen dezer officiële betrekkingen heeft uiteraard de studie der oosterse talen hier te lande sterk bevorderd. Reeds hadden echter na DE BUSBECQ enige Nederlandse geleerden de Mohammedaanse landen aan de Middellandse Zee bereisd. De bekende Enkhuizer medicus Bernardus PALUDANUS (1550-1635) 16) had in zijn jeugd bij een tocht door een groot deel van Azië en Egypte een kostbare verzameling oosterse planten, dieren en rariteiten, dus oudheidkundige voorwerpen, bijeengebracht; George VAN DER DOES (1574-1599) 17) vertoefde in 1597 enige maanden te Konstantinopel om de monumenten van het Byzantijnse rijk te bezichtigen. Uit de in 1599 te Leiden bij Christ. RAPHELENGIUS verschenen *Georgii Dousae de itinerario suo Constantinopolitano epistola* blijkt, dat VAN DER DOES Turks verstond en zich tevens in de religieuze gebruiken der Turken had verdiept. Johannes BOREEL (1577-1629) vertoefde lange tijd in Syrië, vanwaar hij een groot aantal manuscripten medebracht, die hij later, toen hij, in dienst der Republiek zijnde, zich weinig meer met oosterse studies kon inlaten, aan bevriende orientalisten ter beschikking stelde 18). Zo kwam het, dat Curatoren der Leidse Hogeschool, overwegende, dat de kennis van de Arabische taal van groot belang was voor de betrekkingen met het Mohammedaanse Oosten, besloten tot vestiging van een afzonderlijke leerstoel voor Arabisch en andere oosterse talen, zodra zij daarvoor een bevoegde leerkracht zouden kunnen krijgen. De kennis van de Arabische en Turkse talen was naar hun mening van belang voor het aanknopen van handelsbetrekkingen, doch daarnaast overwoog men evenzeer, dat ook de propaganda voor het Christendom in de Mohammedaanse wereld er door zou worden bevorderd, dat Arabisch verder van groot nut was voor de beoefening van de genees- en wiskunde en dat deze taal kon worden beschouwd als een hulpmiddel bij de linguistiek, inzonderheid bij andere Semietische talen, zoals Hebreeuws. De studie van Hebreeuws, Arabisch en Turks was tegen het einde der 16de eeuw in West-Europa van groot belang geworden, waarbij katholieke en protestantse geleerden vanuit het oogpunt der geloofspropaganda weinig voor elkaar onder deden. Bekend is vooral de Hebreeuwse grammatica van Nicolaus CLENARDUS (1496-1542), KLEYNAERTS of CLÉNARD, een Zuid-Nederlander uit Diest, geworden, die in de loop van de 16de eeuw 21 drukken beleefde; de laatste druk daarvan werd in 1589 te Leiden gedrukt bij RAPHELENGIUS 19). CLENARDUS bezat ook een gedegen kennis van het Arabisch, hetgeen hij te danken had aan een verblijf te Granada en Fez. Zijn Arabische grammatica en lexicon zijn helaas verloren gegaan, doch zijn *Nicolai Clenardi Peregrinationum ac de rebus Machometicis epistolae elegantissimae* werd vele malen herdrukt.

Toen door de Christenen na de elfde eeuw aan de Mohammedanen weer een belangrijk deel van hun gebied in West-Europa werd ontrukt, bleef de in die streken bestaande Islamitische beschaving nog geruime tijd voortleven, doordat men nog gebruik bleef maken van Mohammedaanse geleerden en de Arabische wetenschap in deze streken een overheersende positie had ingenomen. Aan de nieuwe machthebbers in deze streken (Spanje en Sicilië) was het bovendien o.m. te danken, dat Arabische werken in het Latijn werden vertaald en wel juist op het moment, dat de wetenschap in West-Europa zich van de kloosters naar de universiteiten verplaatste. De kerkhervorming is de geestelijke stroming, die in de 16de eeuw

15) Een voortreffelijke uiteenzetting van de studie van de oosterse talen en van het Arabisch in het bijzonder geeft Wilhelmina M. C. JUYNBOLL, *Zeventiende-eeuwsche Beoefenaars van het Arabisch in Nederland,* 1931, waaraan wij vele gegevens ontleend hebben.

16) G. BRANDT, *Beschrijving en lof der Stadt Enkhuisen,* 1666, 25.

17) *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* VI, 418.

18) P. DE LA RUE, *Geletterd Zeeland,* 1741, 29-35.

19) A. ROERSCH et V. CHAUVIN, *Etude sur la vie et les travaux de Nicolas Clénard,* 1900, 60.

veel tot een opbloei der Semietische studies heeft bijgedragen [20]). Hebreeuws was het middel om tot de grondtekst van het Oude Testament door te dringen, terwijl men dacht, dat de kennis van het Arabisch zich bij uitstek leende om de kennis van het Hebreeuws te verrijken. Zo maakte François DU JON (1545-1602) of JUNIUS, die van 1579 tot 1601 te Leiden Hebreeuws doceerde, zich het Arabisch eigen met hulp van Hebreeuws en Syrisch, in welke talen hij blijkens zijn Latijnse vertaling van het O.T. uit het Hebreeuws, zeer ervaren was. Men stelde zich namelijk in de 16de eeuw de verhouding tussen Hebreeuws en Arabisch voor als die van moeder en dochter, terwijl men tevens overtuigd was, dat het Arabisch naast het Hebreeuws het meeste licht op het O.T. zou kunnen werpen.

FRANCISCUS RAPHELENGIUS (1539-1597). Frans VAN RAVELINGEN was de eerste geleerde, die te Leiden opdracht kreeg het Arabisch te doceren. Deze Zuid-Nederlander uit Lannoy bij Rijssel was van 1564 tot 1585 werkzaam bij de drukker Christoffel PLANTIJN, waar hij als diens wetenschappelijke medewerker en schoonzoon mede de zorg had gehad van de *Biblia Regia,* de Antwerpse polyglotte Bijbel, die van 1568 tot 1571 aldaar op last van Philips II tot stand kwam. Naast het professoraat in het Hebreeuws, was RAPHELENGIUS tevens academiedrukker [21]). Door de komst van Josephus Justus SCALIGER (1540-1609) te Leiden in 1593 als opvolger van de weer tot het katholicisme teruggekeerde Justus LIPSIUS, was RAPHELENGIUS in staat zijn kennis van het Arabisch te vermeerderen, terwijl hij voor zijn drukkerij nieuwe oosterse lettertypen moest aanschaffen, die SCALIGER voor zijn bekende werk *De emendatione temporum* nodig had. Als resultaat van zijn Arabische studies verscheen 16 jaren na zijn dood in 1613: *Francisci Raphelengii Lexikon Arabicum,* en wel 'ex officina auctoris'. Van SCALIGER is zijn *Thesaurus linguae arabicae* bekend, die hij in onvoltooid handschrift heeft nagelaten [22]), doch zijn blijvende verdienste op het gebied der oosterse talen bestaat vooral hierin, dat hij een belangrijke verzameling handschriften bij elkaar bracht en die bij zijn dood aan de Leidse academie vermaakte [23]).

THOMAS ERPENIUS (1584-1624) [24]). Nadat van 1612-1613 Jan THEUNISZ uit Alkmaar, herbergier en drukker te Amsterdam, als docent voor Arabisch was opgetreden, werd op 9 Februari 1613 Thomas ERPENIUS tot professor voor het Arabisch benoemd. Na ERPENIUS' dood werd zijn leerling Jacobus GOLIUS (1596-1667) tot zijn opvolger gekozen. Het heeft deze beide mannen van grote Europese vermaardheid niet weinig moeite gekost het hun opgedragen studievak tot ontwikkeling te brengen. De originele Arabische literatuur was destijds moeilijk toegankelijk: dure lastig verkrijgbare handschriften waren daartoe vereist, daar gedrukte Arabische teksten toen onbekend waren. Aan deze bezwaren is ERPENIUS tegemoet gekomen door het aanschaffen van een verzameling oosterse handschriften en boeken, en het vertalen en publiceren van teksten voor beginnende studenten. De collectie handschriften te Leiden in 1613 aanwezig, was ten enen male voor het universitaire onderwijs onvoldoende; om zijn verzameling uit te breiden riep hij de hulp van HAGA in, aan wie hij een lange lijst met titels van belangrijke werken zond, die HAGA voor hem moest zoeken. ERPENIUS kocht toen voor 3000 gulden met HAGA's hulp een aantal manuscripten. Om de hoge kosten van het aanschaffen van studiemateriaal in de toekomst te verminderen, besloot ERPENIUS zelf in zijn woning aan de Breestraat een Arabische drukkerij in te richten, waarvan hij uitvoerig in een brief aan curatoren mededeling deed [25]). Na ERPENIUS vroegtijdig overlijden werd deze drukkerij, die de beschikking had over Hebreeuwse, Arabische, Syrische, Ethiopische en

[20]) G. DUGAT, *Histoire des orientalistes de l'Europe du XIIe au XIVe siècle,* 1868.

[21]) P. J. TIELE, *Les premiers imprimeurs de l'Université de Leide,* in: Le Bibliophile belge 1869, 142 vlg., Th. FOLKERS, *De geschiedenis van de Oostersche boekdrukkerij te Leiden,* Cultureel Indië 3, 1941, 280-295.

[22]) Cod. Scal. n°. 212 in de Leidse Universiteits-Bibliotheek.

[23]) Scaligers testament vindt men bij P. C. MOLHUYSEN, *Codices Manuscripti Bibl. Univ. Leid.* II, 1910, VI.

[24]) M. Th. HOUTSMA, *Uit de Oostersche correspondentie van Th. Erpenius, Jac. Golius en Levinus Warner.*

[25]) Brief van 14 Juli 1620: MOLHUYSEN, *Bronnen* II, 182.

Turkse lettertypen, ten dele verkregen uit de liquidatie van RAPHELENGIUS' drukkerij in 1619, „in coope afgestaen" door Isaac ELSEVIER, de academiedrukker, voor de prijs van *f* 8000.— [26]). Zijn belangrijke collectie handschriften en boeken ging echter voor Nederland verloren, daar deze door de hertog van Buckingham voor de universiteit te Cambridge werd aangekocht [27]).

JACOBUS GOLIUS (1596-1667). ERPENIUS, de eerste in de rij der grote Nederlandse orientalisten, werd opgevolgd door Jacobus GOOL of GOLIUS uit 's Gravenhage [28]), ERPENIUS bekwame leerling, die van 1622 tot 1624 in Marokko had vertoefd als lid van een gezantschap van de Staten-Generaal o.l.v. Albert RUYL naar de sultan Muley Zidan, ten einde een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid tot verwerving van een toevluchthaven aan de Atlantische kust van Marokko. Vreemd genoeg werd het gezantschap tegengewerkt door de *Pallaches,* de agenten van de sultan in de Republiek, zodat het verblijf in Marokko bijna twee jaren duurde. GOLIUS heeft zich deze tijd ten nutte gemaakt door met de hulp der inheemse geleerden zijn kennis van het Arabisch uit te breiden, in het bijzonder het Moorse taaleigen, terwijl hij daarnaast vele Arabische handschriften verzamelde. Na zijn benoeming tot hoogleraar was GOLIUS zich er terdege van bewust, dat het voor hem noodzakelijk was in de Orient zelf zijn kennis te vermeerderen. Hij wist door toedoen van Dr. Adriaan PAUW, de pensionaris van Amsterdam, en curator der Leidse hogeschool, een aanstelling te krijgen tot kanselier van de nieuwe Nederlandse consul te Aleppo, Cornelis WITSEN [29]).

GOLIUS IN SYRIË EN TURKIJE (1626-1629). Overeenkomstig de 'capitulatie' van 1612 werd nog in datzelfde jaar te Aleppo een consul benoemd, Cornelis PAUW, broeder van de Amsterdamse pensionaris [30]).

Aleppo was sinds overoude tijden het eindpunt der karavaanwegen uit India en Perzië naar het Westen en vanuit deze stapelplaats werden de specerijen en kostbare oosterse producten naar Europa vervoerd. De ontdekking van de zeeweg naar Indië had deze doorvoerhandel wel grote schade berokkend, doch de stad bleef de stapelplaats van producten uit Voor-Azië, Perzië en India. Vanuit Aleppo reisde GOLIUS naar Antiochië en doorkruiste daarna Noord-Syrië en Mesopotamië tot aan de Perzische grens. De Arabische en Turkse gouverneurs en vorsten ontvingen hem overal met eerbewijzen, hetgeen hij vooral dankte aan zijn kennis der geneeskunde. Toen WITSEN in 1627 naar de Republiek terugkeerde, wist GOLIUS de Curatoren te bewegen zijn studieverblijf met anderhalf jaar te verlengen. Hij begaf zich daarop van Aleppo naar Konstantinopel, waar hij zijn intrek nam bij de Nederlandse resident Cornelis HAGA, die hem reeds herhaaldelijk tot een bezoek had uitgenodigd. Gesteund door de grote invloed van HAGA kwam hij te Konstantinopel in aanraking met vele Turkse hoogwaardigheidsbekleders en mohammedaanse geleerden, o.a. met de lijfarts van de sultan Mohammed ibn-Ahmed al-Huttati al-Misri. Zijn verblijf in Syrië en Konstantinopel gebruikte hij uiteraard ook voor het aankopen en verzamelen van handschriften, waartoe hij van Curatoren een subsidie van ten hoogste *f* 2000 had toegezegd gekregen. GOLIUS was echter zo verstandig deze som ver te overschrijden en de Curatoren, die nog niet vergeten waren, dat ERPENIUS' bibliotheek hun door verkeerde zuinigheid ontgaan was, hechtten daaraan niet alleen hun goedkeuring, doch schonken GOLIUS behalve het surplus van *f* 1195 en 8 stuivers nog een bedrag van *f* 1200 als tegemoetkoming in de reiskosten.

GOLIUS ALS GELEERDE EN LEERMEESTER. Na zijn terugkomst uit het Oosten in 1629 was GOLIUS een beroemd man geworden, niet alleen op het gebied der Arabische taalwetenschap, doch ook op wiskundig gebied: vandaar, dat Curatoren hem ook benoemden tot *ordinarius professor matheses.* De Curatoren en Burgemeesteren hadden reden te over trots op hun hoogleraar te zijn, doordat de hogeschool immers door zijn toedoen in het bezit was gekomen van een grote en kostbare verzameling oosterse handschriften, de eerste van een dergelijke

[26]) MOLHUYSEN, *Bronnen* IV, 108.

[27]) E. G. BROWNE, JRAS 1894, 417.

[28]) GRONOVIUS, *Laudatio funebris cl. viri J. Golii,* 1668, in welke lijkrede men vele bijzonderheden over het leven van Golius vindt.

[29]) MOLHUYSEN, *Bronnen* II, 123.

[30]) HEERINGA, *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel* I, 436.

omvang in West-Europa, die algemene bewondering en belangstelling trok, zowel in de Republiek zelf, als buiten onze grenzen. De in 1630 te Parijs verschenen catalogus bevat ongeveer 300 namen van Arabische, Turkse en Perzische manuscripten! Van de vele geschriften, die GOLIUS gedurende zijn 38-jarig hoogleraarschap het licht heeft doen zien is zijn *Lexicon Arabicum-Latinum* van 1654 wel het belangrijkste. Met dit *Lexicon* schonk GOLIUS aan de Orientalisten een goed gefundeerd en niet te uitvoerig handwoordenboek der Arabische taal, waarvan DOZY in de 19de eeuw nog getuigde, dat het was een „ouvrage admirable pour le temps où il a été fait [31]). Voor de uitgevers van dit werk, de firma ELSEVIER, was dit werk eveneens van betekenis, omdat het gehele tot aankoop der oosterse drukkerij van ERPENIUS bestede kapitaal jarenlang vrijwel renteloos was blijven liggen. De weinige oosterse uitgaven werden meestal met verlies gepubliceerd en de Curatoren der hogeschool droegen slechts *f* 200 bij in de kosten van onderhoud en corrector. GOLIUS moest in 1653 nog bemiddelen in een geschil tussen Curatoren en de firma, doch ook daarna was er van een geregeld drukken van oosterse teksten geen sprake [32]). Het is bekend, dat GOLIUS zelf enige malen oosterse medewerkers in dienst heeft gehad, zo Nicolaus PETRI, een orthodoxe diacoon uit Aleppo, HAQWIRDI, een Pers, met wiens hulp GOLIUS zich vooral op Perzisch heeft toegelegd, alsmede Sjahin KANDI, een orthodoxe Armeen, die „alsoo hy een seer goede handt heeft van schrijven in 't Arabisch, Persiaens ende Turcx, ... in deselve talen te copieren voor de Bibliotheque der Universiteyt eenige considerable boucken ofte geschriften, die in geene publycque Bibliotheque van het christenrijk, voor sooveel bekent is, gevonden werden" [33]) door GOLIUS bij Curatoren werd aanbevolen voor het afschrijven van manuscripten, hetgeen hij blijkens rekeningen gedaan heeft van 1657 tot de herfst van 1658. Behalve de bovengenoemde helpers van GOLIUS waren er nog verscheidene andere oosterlingen hier te lande, o.a. HIEROTHEUS, archimandriet van Cephalonia, en MELETIUS, metropoliet van Ephesus, die van 1644 tot 1647 in Leiden vertoefden, ten einde daar de Heidelbergse catechismus, alsmede de gereformeerde geloofsbelijdenis in het Nieuw-Grieks te vertalen. Dit hing samen met de plannen van Cyrillus LUCARIS, de patriarch van Konstantinopel, die tezamen met HAGA de invloed van de door de Jezuieten onder oosterse christenheid verspreide katholieke geloofsopvattingen wilde tegen gaan. GOLIUS steunde deze plannen ten volle, daar hij goed op de hoogte was van de kerkelijke toestanden in de Orient en te Konstantinopel de besprekingen tussen CYRILLUS, HAGA en de gezantschapspredikant Ant. LEGER had medegemaakt. Evenzo verleende GOLIUS zijn medewerking aan het vertalen van de Bijbel in het Turks, zulks ter ondersteuning van de protestantse zending onder de oosterse orthodoxen en mohammedanen. Het is zonder meer duidelijk, dat GOLIUS zich het lot van naar Europa gekomen oosterlingen regelmatig aantrok, waarmede hij een goede gewoonte te Leiden vestigde, die tot in onze dagen onverzwakt is gehandhaafd gebleven. Als tolk der Staten-Generaal werd zijn raad en bijstand meermalen ingeroepen tijdens onderhandelingen met vertegenwoordigers van Mohammedaanse staten, zo in 1659 tijdens de onderhandelingen met de gezanten van Salee. In 1639 riep GOLIUS wederom de hulp van HAGA in voor het verwerven van manuscripten ter waarde van *f* 200 [34]), in 1655 was Michel DE RUYTER behulpzaam bij verwerven van manuscripten uit Salee. Met het voorbeeld van de manuscripten van ERPENIUS voor ogen is het wel waarschijnlijk te veronderstellen, dat het GOLIUS' bedoeling is geweest, dat de gedurende zijn reizen in zijn persoonlijk bezit geraakte manuscripten na zijn dood aan de Leidse hogeschool zouden komen. Het is daarom dan ook ten zeerste te betreuren, dat ook deze unieke schat aan handschriften door de kortzichtigheid onzer toenmalige regeerders voor het grootste deel naar het buitenland is verkocht. De verkoping vond pas op 16 October 1696 plaats, waarbij N. MARSH, de aartsbisschop van Armagh, een belangrijk deel ervan verwierf, die ze later aan de *Bodleian Library* te Oxford heeft vermaakt.

GOLIUS ALS MENTOR. Het behoeft geen nader betoog, dat de beide grootmeesters der Leidse orientalistiek in de 17de eeuw nog verscheidene andere orientalisten in de Republiek

[31]) G. DOZY, *Supplément aux Dictionnaires arabes* I, p. IV.

[32]) W. M. C. JUYNBOLL, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland,* 157-160.

[33]) MOLHUYSEN, *Bronnen* III, 129.

[34]) MOLHUYSEN, *Bronnen* II, 234.

naast zich hebben gekend [35]). Het is merkwaardig te constateren, dat hier te lande de studie van het Arabisch en andere levende oosterse talen door onze regeerders uitsluitend in academisch verband vermocht te worden gezien. Men achtte de kennis dier talen van groot belang voor de politieke betrekkingen der Republiek met het Oosten, doch de daaruit voortvloeiende consequenties van het oprichten van Instituten voor oosterse studiën ter practische beoefening en opleiding van tolken, werd nimmer aanvaard. Hetgeen op dit terrein hier te lande tot op heden gedaan is in hoofdzaak aan het particuliere initiatief te danken. Desondanks heeft hier te lande vanaf het begin van de 17de eeuw steeds een groot aantal personen zich op de studie van een of meer der oosterse talen toegelegd; meestal waren dit jongelieden, die òf van plan waren later in het Oosten hun fortuin te zoeken, òf het voornemen hadden zich verder wetenschappelijk te bekwamen, waarbij het Arabisch in hoofdzaak als hulpwetenschap fungeerde. Het is vooral GOLIUS geweest, die deze groep van personen, waarvan er enige uit het buitenland kwamen, om zich heen heeft weten te verenigen, zonder dat men echter kan spreken van de vorming van een Oosterse Sociëteit of Genootschap. Tot de eerste groep behoort David LE LEU DE WILHEM (1588-1658) [35a]), die in 1626 en 1627 tezamen met GOLIUS te Aleppo vertoefde, tot de tweede Ludovicus DE DIEU (geb. 1590 te Vlissingen), die van 1619 tot zijn dood in 1642 Waals predikant te Leiden was en nauwe relaties met GOLIUS onderhield. Dat zijn wetenschappelijke verdiensten op het terrein der orientalia op prijs werden gesteld, blijkt wel uit de aan hem gedane uitnodiging van 1635 van de Illustre School te Utrecht ter aanvaarding van een professoraat in het O.T. en oosterse talen. Nadat dit aanbod door hem was afgeslagen, werd Gisbertus VOETIUS te Utrecht met het onderzoek der orientalia belast. Hij was het, die de Academische senaat in 1643 adviseerde tot de aankoop van een bibliotheek van oosterse geschriften, de grondslag van de handschriftencollectie der Utrechtse universiteitsbibliotheek. Een zekere bekendheid heeft zich tenslotte ook GOLIUS jongere broeder Pieter [36]) verworven, die in 1613 tot de Katholieke godsdienst was overgegaan en zich in de orde der Ongeschoeide Carmelieten had laten opnemen. Na ruim een jaar te hebben vertoefd te Konstantinopel ten huize van HAGA, vertrok hij vandaar in 1632 naar Syrië, waar hij te Aleppo vertoefde en in het klooster Mar Eliša in de Libanon; in 1660 kwam hij naar Rome als professor in oosterse talen bij de *Congregatio de propaganda fide,* die van hem een Arabische vertaling van de *Navolging van Christus* in 1663 uitgaf. Hij overleed op een visitatiereis in 1672 te Suratte op weg naar Malabar.

VIII. NEDERLAND ALS ORIENTALISTISCH CENTRUM IN DE 17DE EEUW

Onder de buitenlandse beoefenaren der oosterse talen, die aangetrokken door de grote roem der Nederlanden als centrum van oosterse studies, hun studiën in de Republiek kwamen voltooien, trekken een drietal onze aandacht. Uit het hierbovenstaande is reeds gebleken, dat vele jonge orientalisten zich ter vermeerdering van hun kennis naar het oosten en inzonderheid naar Konstantinopel begaven; GOLIUS' reiservaring in aanmerking genomen kan men met vrij grote zekerheid veronderstellen, dat deze geleerde zijn leerlingen daartoe aanspoorde, waarbij hij voor hen telkens de hulp en financiële ondersteuning van de Hollandse kooplieden inriep, die daartoe in die dagen gaarne bereid bleken. Georgius GENTIUS (1611-1687), een Duitser uit Saksen, kwam in 1638 naar Leiden; al spoedig kwam hij in de gunst bij de Amsterdamse lakenwever ANSLO met wiens steun hij naar Konstantinopel vertrok, waar hij zijn intrek nam bij Hendrik COPS, die zijn oom Cornelis HAGA in 1639 als resident der Staten-Generaal bij de Hoge Porte was opgevolgd. De politieke invloed van COPS was echter belangrijk minder dan die van HAGA, vooral na de dood van de drogman Abraham CORMANO, waardoor de belangrijke politieke nieuwsbrieven van HAGA niet werden voortgezet. GENTIUS trachtte in deze leemte te voorzien, hetgeen blijkt uit zijn brieven aan Constantijn HUYGENS [37]). Na de dood

[35]) W. M. C. JUYNBOLL, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland,* 184-241.

[35a]) B. H. STRICKER, *De correspondentie: Van Heurn—Le Leu de Wilhem,* Oudh. Mededelingen, Leiden 29, 1948, 43-54 (Red.).

[36]) *Nieuw Ned. Biographisch Woordenboek* I, 951.

[37]) *Briefwisseling Huygens* III, 462 en 482.

van ANSLO in moeilijkheden gekomen, vertrok hij in 1648 naar Amsterdam en keerde vandaar naar Saksen terug. Christian RAU of RAVIUS (1613-1677), uit Berlijn afkomstig, kwam met aanbeveling van de Staten-Generaal in 1640 te Konstantinopel [38]), waar hij echter zijn intrek nam bij de Engelse gezant. RAVIUS stond in nauwe betrekking tot Ger. VOSSIUS, aan wie hij uitvoerig over zijn reis en onderzoekingen berichtte. Hij moedigde hem zelfs aan zijn zoon Isaäc naar Konstantinopel te zenden, temeer, daar een goede huisvesting daar verzekerd was bij een der Europese gezanten, die er zeer op gesteld waren westerse geleerden in hun gevolg op te nemen, daar hun invloed en aanzien bij de Turkse machthebbers daardoor ten zeerste werd bevorderd [39]). Na zijn terugkeer vertoefde hij nog van 1642 tot 1647 in de Republiek, waar hij zich enige tijd te Leiden, daarna als docent voor oosterse talen te Utrecht, en tenslotte in dezelfde betrekking te Amsterdam ophield.

LEVINUS WARNERUS (1619-1665). Een grote rol in de betrekkingen tussen Nederland en de Levant heeft Levinus WARNERUS gespeeld. In 1638 uit zijn geboorteland Lippe te Leiden als student ingeschreven, bekwaamde hij zich bij GOLIUS en Const. L'EMPÉREUR À OPPYCK (sinds 1627 hoogleraar voor Hebreeuws; ambt neergelegd in 1647) in de oosterse talen. Nadat hij door GOLIUS' bemiddeling financiële steun van David DE WILHELM had gekregen, vertrok hij reeds in December 1644 naar Konstantinopel, waar hij via Danzig, Polen en de Balkan in de loop van 1645 arriveerde. Nog in 1645 stierf de resident COPS en kort daarna ook diens opvolger Theodoor KROLL. Reeds toen solliciteerde WARNER naar de vervulling van de vacature, doch de Staten-Generaal benoemden Nicolo GIJSBRECHTI; pas na diens dood in 1654 werd WARNER als resident door de Staten-Generaal benoemd. Van December 1654 tot Juli 1665 was WARNER de Nederlandse vertegenwoordiger bij de Sultan. Uit zijn brieven [40]) blijkt, dat hij in deze jaren omstandig aan de Staten-Generaal verslag uitbracht over al de gebeurtenissen in het Turkse sultanaat en omliggende landen. Jammer genoeg is zijn particuliere correspondentie verloren gegaan, zodat niets bekend is omtrent zijn oosterse studies te Konstantinopel. Toen L'EMPÉREUR in 1647 als hoogleraar voor Hebreeuws aftrad, besloten Curatoren aan WARNER te verzoeken het professoraat in de *lingua sacra* te Leiden op zich te nemen. WARNER gaf er echter de voorkeur aan eerst nog een reis naar Syrië en andere oosterse landen te ondernemen, waarvoor hem van de zijde der Curatoren inderdaad steun werd toegezegd, in de hoop, dat „deselve Universiteyt noch goede diensten van hem sal komen te genieten" [41]). En hoewel WARNER nimmer het professoraat te Leiden heeft aanvaard, te meer, daar hij in 1654 tot resident bij de Porte werd benoemd, bleek bij zijn vroegtijdig overlijden in 1665, dat de Leidse *Alma Mater* diep in zijn wetenschappelijk denken en hart gegrifd was: het vrijwel vorstelijk legaat, omvattende zijn gehele bibliotheek, boeken en handschriften, dat hij aan de Leidse hogeschool vermaakte, bezorgde hem tot in lengte van dagen gerechtvaardigde roem en de Leidse orientalistiek een collectie, wier schatten tot op heden nog niet zijn uitgeput [42]). Niet uit winstbejag zal WARNER zijn verblijf in het Oosten hebben doen verlengen, maar wel de omstandigheid, dat hij begreep, dat hij alleen daar gelegenheid zou hebben zijn kennis verder te vermeerderen.

VAN GOLIUS TOT SCHULTENS (1667-1719). Na het overlijden van WARNER in 1665 en van GOLIUS in 1667 komt er na een bloei van 75 jaren in de Nederlandse orientalistiek en de Leidse in het bijzonder een periode van stilstand. Bij GOLIUS' dood blijkt vooreerst een geschikte opvolger te ontbreken: GOLIUS had geen school gevormd, zoals de grote Albert SCHULTENS dit in de 18de eeuw wel zou doen. Herbert DE JAGER in dienst der V.O.C. te Batavia kon daar niet worden gemist, hoewel juist hij, behalve in het Arabisch ook in het Maleis was gespecialiseerd [43]). In 1680 werd Carolus SCHAAF lector voor Hebreeuws en andere Oosterse talen, maar daarna zwijgen de annales der Leidse hogeschool gedurende 20 jaren over de oosterse studiën. In het kader van een algehele organisatie werd door de in

38) HEERINGA, *Bronnen* I, 413.
39) *Vossii Epistolae* II, fo. 216.
40) G. N. DU RIEU, *Levini Warneri de rebus turcicis epistolae ineditae*, 1883.
41) MOLHUYSEN, *Bronnen* III, 20 en 45.
42) Over het testament DU RIEU, *op cit.,* XI vlg.
43) P. A. LEUPE, *Herbert de Jager's lotgevallen in Indië*, in Bijdr. Kon. Inst. Taal-, Land- en Volkenk. N.I., 16, 1869, 91; F. W. STAPEL, *Nog eenige gegevens over Herbert de Jager,* in Bijdr., 88, 1931, 316.

1701 nieuw benoemde bibliothecaris Wolferd SENGUERD ook de oosterse afdeling, het *Legatum Warnerianum*, gereorganiseerd en de conservatie ervan belangrijk verbeterd. Pas in 1707 gingen Curatoren er toe over Ds. Johannes HEYMAN, van de Nederlandse kerk te Smyrna, uit te nodigen het professoraat in de oosterse talen op zich te nemen. Hij wordt ons beschreven als een man bekwaam in het Neo-grieks, Turks, Perzisch en Arabisch, die zich bovendien „geappliceert had tot de kennisse van medailles ende andere outheden", waarvan hij er op zijn reizen in het oosten een aantal van had verzameld. HEYMAN aanvaardde zijn professoraat in 1710, maar hoewel hij tot zijn dood in 1737 dit ambt bekleed heeft, en dus als *Interpres legati Warneriani* volop gelegenheid moet hebben gehad zich te ontplooien, zijn 's mans wetenschappelijke verdiensten toch nooit boven de middelmaat uitgekomen [44]); het succesvol voortzetten van de Leidse orientalistische traditie werd pas de taak van Albert SCHULTENS, die in 1719 door Curatoren naast HEYMAN als *Interpres* werd aangesteld [45]).

IX. DE OVERLAND-ROUTE NAAR PERZIË EN INDIA

Nadat de Staten-Generaal, zoals we hierboven hebben gezien, via de Directie van de Levantse handel in de eerste helft van de 17de eeuw economische en politieke betrekkingen met de Porte hadden aangeknoopt, werd de mogelijkheid geopend vanuit Konstantinopel in het Nabije Oosten door te dringen; deze economisch-politieke ontwikkeling bracht hier te lande de eerste bloei der oosterse studiën bij het universitaire onderwijs teweeg, doch van een grote belangstelling van de zijde van het ontwikkelde publiek in deze richting kan te dien tijde, op grond van op het grote publiek gerichte publicaties, nog niet worden gesproken. Ten tijde van HAGA's gezantschap kreeg de Verenigde Oost-Indische Compagnie vaste voet in Perzië. Hoogstwaarschijnlijk waren reeds veel vroeger Nederlandse kooplieden vanuit Aleppo in Perzië geweest. Men was hier te lande door LINTSCHOTEN op de hoogte van de betekenis van Ormuz als stapelplaats. De jaarlijkse karavanen van en naar Aleppo in April en September worden ook in de correspondentie van de Perzische kantoren der V.O.C. vermeld [46]). Sinds de 16de eeuw hadden de Fransen, Engelsen en Venetianen in Aleppo hun consuls en zij onderhielden geregelde scheepvaartverbindingen vanuit Tripoli aan de Syrische kust met Marseille, Londen en Italië. Zo was en bleef de karavaanweg Aleppo-Perzische golf, ondanks de ontdekking van de zeeweg naar Indië om de Kaap, de brug, die de kortste verbinding tussen Oost en West sinds het eerste millennium voor Chr. vormde. In de oudheid waren het de Hethieten, Phoeniciërs, Babyloniërs, Perzen en Grieken, daarna de Hellenistische volkeren, Parthen en Romeinen geweest, die voordeel uit het Oost-West verkeer trokken. Toen Byzantium de plaats van Rome ging innemen, nam het belang der Perzische handelsroute nog meer toe, terwijl die via Egypte en de Rode Zee verkwijnde. Byzantium werd het centrum van de vroeg-middeleeuwse wereldhandel; Arabieren, Venetianen, Genuezen namen deze rol in de latere middeleeuwen over, nà 1500 de Portugezen, sinds 1580 ook de Engelsen.

X. DE VESTIGING DER NEDERLANDERS IN PERZIË [47])

De Portugezen waren echter de eerste, die vaste voet aan de oostzijde van de handelsroute kregen. Reeds in 1514 veroverden zij onder Albuquerque in de Perzische Golf het eiland Ormuz en in het midden van de 16de eeuw was Ormuz voor het Portugese koloniale rijk één der belangrijkste handelsemporia. De Perzen deden onder de dynastie der Sefavieden (1499-1732) niet aan zeevaart en in de Perzische Golf bezaten zij dan ook geen zeemacht; vandaar dat de verovering van het eiland Ormuz de Portugezen niet in conflict met de Sjah bracht. Eerst Sjah Abbas I de Grote (1586-1628) bracht daarin verandering. In vereniging met de Engelse vloot werden de Portugezen in 1621 onder zijn regering van Ormuz verdreven, waardoor aan de Portugese macht en handel in de Perzische Golf een slag werd toegebracht, die

44) MOLHUYSEN, *Bronnen* IV, 226, 233 en 310.
45) MOLHUYSEN, *Bronnen* IV, 80.
46) P. A. LEUPE, *Brieven-vervoer over land naar Indië* in Bijdr. Vad. Gesch. 6, 1870, 54 vlg.; W. HEYD, *Histoire du Commerce au Levant en Moyen-Age*, 1885.
47) H. DUNLOP, *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzië*, I. *1611-1638*, 1930.

Portugal nimmer te boven is gekomen. Hun prestige had reeds in 1612 en 1615 veel in het gehele Oosten geleden, toen de Portugese vloot bij Soeratte door de Engelsen verslagen werd. Wel poogden de Portugezen Ormuz te hernemen, doch dit gelukte niet, omdat thans naast de Engelse ook de Nederlandse zeemacht vanaf 1623 zich in Azië en in de Perzische Golf begon te laten gelden. Het was een strijd, waarbij van weerskanten met grote verbittering werd gestreden.

De vestiging der Nederlanders op Ormuz dateert van 1623 [48]) toen de eerste directeur van het Perzische kantoor der V.O.C. Huybert VISNICH (1623-1630) krachtens een overeenkomst met de Sjah daar aan land stapte. De nieuwe directeur der V.O.C. werd door Sjah Abbas zeer gunstig ontvangen, hetgeen hij in de eerste plaats aan de politieke constellatie te danken had. De overmacht der Portugezen was door de Sjah wel met behulp der Engelsen gebroken, maar Abbas begreep zeer wel, dat deze situatie niet blijvend zou kunnen zijn. Een Nederlandse schilder Jan Lucasz. VAN HASSELT was kort na 1620 te Isfahan gearriveerd, waar hij bij Sjah Abbas in de gunst kwam [49]). Hij was geheel op eigen risico naar Perzië gegaan, doch wendde zijn invloed ten gunste der Hollanders aan. Hij wees de Sjah vooral op de grote zeemacht der Republiek, en zo is het begrijpelijk, dat de Sjah de komst van VISNICH aangreep om een nieuwe bondgenoot tegen de Portugezen te krijgen. Het Perzische gezantschap o.l.v. Musa BEG, dat van 1626-1627 ons land bezocht, viel een schitterende ontvangst te beurt, doch het eigenlijke doel van de Sjah daarmede, steun der Staten-Generaal tegen Turkije, werd door de ambassadeur niet bereikt. Het Nederlandse gezantschap onder Jan SMIDT, dat van 1628-1630 in opdracht van de Gouverneur-Generaal een reis naar Isfahan maakte, heeft niets uitgericht, zoals duidelijk uit het vermoedelijk door SMIDT zelf opgestelde reisverhaal blijkt. Hij had niet de opdracht overeenkomsten aan te gaan, doch alleen in geschillen tussen Nederlandse en Perzische kooplieden te bemiddelen. Mede door het overlijden van Sjah Abbas en zijn vijandige houding tegenover de Directeur VISNICH keerde hij nog in 1630 onverrichterzake naar Batavia terug [50]). Tot 1629 zien we in de Perzische Golf een samenwerking van Engelsen en Nederlanders tegen de Portugezen, maar voortdurend klagen de Engelse kooplieden over de concurrentie der Nederlanders. Onder de regering van Karel I schoot er voor de Engelse Compagnie niets anders over dan in de Perzische Golf samenwerking met V.O.C. te zoeken [51]), een samenwerking, die zijn nut bleek te hebben tijdens de zeeslag der gecombineerde vloten in 1625 tegen de Portugezen bij Gamron. Tot het laatst der 17de eeuw bleef de Perzische Golf met als centrum de factorij te Gamron (Bender Abbas) feitelijk een Nederlands protectoraat. De geschiedenis der V.O.C. in Perzië is van groot belang voor de geschiedenis van de Nederlandse handel. De grote aldaar verkregen winsten droegen veel bij tot de financiële resultaten van het geheel, terwijl anderzijds de Perzische markt, die behalve Perzië zelf, ook Turkije, Arabië en Centraal-Azië als transito-markt bleef voorzien, een zeer belangrijk afzetgebied werd voor de producten uit de Indische Archipel. Verder behaalde de V.O.C. in de 17de eeuw grote winsten uit het importeren in Nederland van Perzische zijde. De zijdehandel had daarvoor reeds bestaan via Aleppo, doch, niettegenstaande de exporten om de Kaap, ging de overlandhandel in zijde gestadig door, omdat de vracht overland niet duurder was en de aanvoer door de Middellandse zee minder tijd kostte.

HET GEZANTSCHAP VAN JOAN CUNAEUS NAAR ISFAHAN (1651-1652). Een juist inzicht in de betrekkingen, die de Compagnie met het hof te Isfahan onderhield, alsmede met de autoriteiten en bevolking in de provinciesteden, een juist begrip voor de moeilijkheden, waarmede de kooplieden voortdurend te worstelen hadden bij de eindeloze onderhandelingen en geschillen, kan men verkrijgen door het lezen van het aaneengeschakeld relaas der lotgevallen van het gezantschap van Joan CUNAEUS. De telkens weer noodzakelijke bekrachtiging van de

[48]) P. A. LEUPE, *Nederlandsche schilders in Perzië en Hindostan in de eerste helft der 17de eeuw*, in Ned. Spectator 1873, 260-266.

[49]) H. TERPSTRA, *De opkomst der westerkwartieren der Oost-Indische Compagnie*, 1918.

[50]) Reisverhaal van Jan Smidt 26 Juli 1628-14 Juni 1630: *Relaes van den ambassadeur Jan Smidt*, gepubliceerd door DUNLOP, *Bronnen*, I, 729-761, Rijks-Archief, Kol. no. 1012 (Overgenomen papieren 1631, II).

[51]) MACLEOD, *De Oost-Indische Compagnie als zeemogendheid in Azië*, 1927.

capitulaties van 1623, bij regeringswisselingen in Isfahan, leidde tot een eindeloos dispuut over de tolvrijheid der V.O.C., waar men nimmer een beide partijen bevredigende oplossing voor heeft kunnen vinden, omdat de Compagnie onder 'vrijheid van negotie' meer verstond dan de Sjah en diens Groot-vizier. Het verbaal van de reis van Joan CUNAEUS is voor een beter begrip van deze moeilijkheden bijzonder geschikt, omdat de handeling niet alleen valt op een tijdstip, dat voor de geschiedenis van de V.O.C. in Perzië van groot belang is, maar vooral doordat het werd opgesteld door een man van uitstekende verdienste, Cornelis SPEELMAN, die in latere jaren zoveel heeft bijgedragen tot de bevestiging van ons bezit in Indië. Cornelis SPEELMAN, die in 1628 te Rotterdam werd geboren, ging reeds op 17-jarige leeftijd naar Indië, om vandaar nooit meer naar Patria terug te keren. In 1648 werd hij boekhouder, in 1649 onderkoopman, in 1652 volgt zijn benoeming tot secretaris van het Gezantschap van CUNAEUS aan het Perzische Hof, direct daarna wordt hij koopman, in 1655 boekhouder-generaal, in 1663 gouverneur van Koromandel, in 1670 Extra-ordinaris Raad, in 1671 ordinaris Raad, in 1678 Directeur-Generaal, in 1681 G.-G. 11 Januari 1684 is hij overleden. Ons interesseert de tocht, die SPEELMAN in 1652 naar Perzië heeft gemaakt, en wel in hoofdzaak van wege de beschrijving, die SPEELMAN ons van de ruïnes van Persepolis heeft gegeven en vanwege de tekening, die het medelid van het gezantschap de schilder-koopman Philip ANGEL van de ruïnes dezer oude Perzische hoofdstad heeft gemaakt.

HET JOURNAAL VAN CORNELIS SPEELMAN [52]). Door het journaal van SPEELMAN, hetwelk in 1908 werd uitgegeven door A. HOTZ in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht, bezitten wij een opgewekte, menigmaal geestige beschrijving, die ons veel van het leven onzer landgenoten in het Perzië van het midden der 17de eeuw schildert. Wel behoudt het verbaal het karakter van een ambtelijk document, maar SPEELMAN's jeugd, zijn oog voor het landschap en misschien ook wel het gezelschap van de schilder-koopman Philip ANGEL helpen hem blijkbaar de zaken van de vrolijke kant te bekijken. De toon van het verbaal is steeds beschaafd, hetgeen voor dienaren der Compagnie in de 17de eeuw heel wat zeggen wil. De kooplieden der Republiek, de patriciërs en vroedschapsleden vergenoegden zich ermede aandelen te bezitten in de V.O.C. en W.I.C. Noch zij, noch de Nederlandse adel hadden in het algemeen zin een avontuurlijk leven te leiden. De bewindslieden te Batavia en elders waren bijna uitsluitend personen van geringe stand. Zelfs de gezanten, die de Compagnie tot dusver naar het Hof van de Sjah te Isfahan had gezonden, gaven in hun optreden geen blijk van grote wellevendheid. In dit opzicht stond ons land ver achter bij Venetië, Portugal, Spanje, Frankrijk, en zelfs Engeland.

Het 'Journaal Cunaeus' berust in de Koloniale afdeling van het Alg. Rijksarchief; het is genummerd Kol. Archief 1081. Het verbaal beslaat 633 aan beide zijden beschreven, gepagineerde fol. bladen. De bundel verkeert in uitstekende staat en vormt een der fraaiste in de zeer uitgebreide verzameling, nagelaten door de V.O.C. Voor ons is het gedeelte, dat de beschrijving bevat der reis van de kust naar Isfahan natuurlijk het belangrijkste. Van deze oude verkeersweg bezitten wij min of meer uitgebreide aantekeningen van de hand der vele Europeanen, die hun lotgevallen hebben te boek gesteld. Sedert echter Gamron (thans Bender Abbas) in de tweede helft der 18de eeuw zijn plaats als voornaamste haven voor het verkeer met Midden-Perzië heeft moeten afstaan aan Bender Busjir, is deze weg geheel in vergetelheid geraakt. Toen NAPOLEON ter voorbereiding van zijn voorgenomen tocht naar Indië de verschillende wegen door Perzië liet verkennen, werd dit gedeelte van de veel omvattende taak van de Franse missie van 1807 o.l.v. generaal DE GARDANE opgedragen aan DUPRÉ, wiens reisbeschrijving van 1819 de laatste is welke ten dienste staat voor de route, die door het gezantschap van CUNAEUS gevolgd werd. Zelfs CURZON's *Persia* laat ons hier in de steek.

In het midden der 17de eeuw was de verhouding tussen het Perzische hof te Isfahan en de Compagnie bepaald slecht geworden. G.-G. VAN DIEMEN had in 1645 Perzië de oorlog aangedaan, doch de gezonden vloot onder commandeur DE BLOCQ had weinig kunnen uitrichten.

[52]) A. HOTZ, *Journaal der reis van den gezant der O.I. Compagnie Joan Cunaeus in 1651-1652 door Cornelis Speelman*, 1908.

Daaropvolgende onderhandelingen te Isfahan door DE BLOCQ hadden door zijn overlijden aldaar slechts een provisorisch karakter. Aangezien men echter wederzijds volstrekt geen lust had de wapenen weer op te vatten, drong men er van Perzische zijde op aan, dat de V.O.C. een behoorlijk geaccrediteerd gezant zou zenden om tot een afdoende overeenkomst te geraken. Zo werd op 28 Juli 1651 aan Mr. Joan CUNAEUS, Raad-ordinaris deze zending opgedragen en besloten „hem d'intentie van de heeren principalen bij instructie in mandate mede te geven". Het gezantschap vertrok 1651 van Batavia en kwam op 27 Februari 1652 te Isfahan aan. De besprekingen waren, echt oosters, van lange duur en pas op 12 November kon de terugreis worden aanvaard. Het gezantschap stond o.l.v. Mr. Joan CUNAEUS, de oudste zoon van de beroemde geleerde Petrus CUNAEUS (1596-1639), hoogleraar te Leiden. Van de verdere leden zijn voor ons onderwerp alleen van belang de schilder-koopman Philip ANGEL en de secretaris Cornelis Jansz. SPEELMAN. De aanstelling van ANGEL bij het gezantschap kan alleen verklaard worden door de omstandigheid, dat hij schilder was. Het was toch geen uitzondering, dat de Compagnie zich op deze wijze van de kunst bediende om haar belangen te bevorderen en dat was vooral in Perzië het geval, waar de schilderkunst op hoge prijs werd gesteld. Een grote rol heeft ANGEL bij de V.O.C. nooit gespeeld, evenmin bij het Gezantschap, waar hij wegens ontduiking der invoerbelasting in ernstig conflict kwam met de Perzische autoriteiten. Sjah Abbas vroeg hem echter toch als hofschilder te fungeren en zo bleef hij tot 1656 in Perzië; van 1656 tot 1665 was hij in Batavia; in het laatste jaar keerde hij naar Nederland terug. ANGEL heeft zijn weinige bekendheid nagenoeg uitsluitend te danken aan het werkje *Lof der schilderkonst,* dat door hem in 1642 te Leiden werd uitgegeven. Van zijn middelmatig werk als schilder-tekenaar is weinig tot ons gekomen; daaronder behoort echter een afbeelding van de bouwvallen van Persepolis. De secretaris van het gezantschap Cornelis SPEELMAN was in 1652 nog te jong en onervaren om enige invloed op de gang van zaken uit te oefenen. Zijn aanwezigheid bracht dan ook geen verandering in het feit, dat de zending in haar geheel niet ten volle berekend was voor de taak, die haar was toevertrouwd. Perzië was in het midden der 17de eeuw nog steeds een krachtig rijk, terende op de roem door Sjah Abbas de Grote nagelaten, waardoor ontzag werd afgedwongen aan zijn machtige buren: Turkije en het Rijk van de Groot-Mogol. Geen wonder, dat buitenlandse invloeden, zelfs van Europese mogendheden zoveel mogelijk aan banden werden gelegd, of althans getracht werd van de buitenlandse handel één voor de Perzische staatskas zo groot mogelijk profijt te trekken.

XI. CORNELIS SPEELMAN EN PHILIP ANGEL IN PERSEPOLIS (1652)

Het staat wel vast, dat SPEELMAN en geen ander de steller is van het Journaal van het Gezantschap CUNAEUS; dit wordt niet gewijzigd door de overweging, dat ANGEL waarschijnlijk heeft medegewerkt aan het bijeenbrengen der gegevens, die gediend hebben tot de beschrijving van Persepolis en de bouwvallen nabij Taduan. Zelfs kan aangenomen worden, dat ANGEL er de hand in gehad heeft de belangstelling van SPEELMAN in archæologische zaken op te wekken: de bijvoeging van de beschrijving der bouwvallen van Persepolis is immers in een geschrift als dit wel zeer opmerkelijk. Nooit heeft één der andere ambtenaren der V.O.C. gedurende de anderhalve eeuw van haar aanwezigheid in Perzië enige opmerking over de bouwvallen gemaakt. De enige Nederlanders, die behalve SPEELMAN tijdens de Compagnie een beschrijving van Persepolis hebben gegeven, Jan Jansz. STRUYS en Cornelis DE BRUYN, stonden in geen betrekking tot de Compagnie [53]).

Aan de tegenwoordigheid van ANGEL hebben wij dus zeer waarschijnlijk een van de merkwaardigste gedeelten van het verhaal te danken: de beschrijving van Persepolis. Niet alleen vormt dit het eerste door een Nederlander geschreven bericht, maar het evenaart door

[53]) Jan Jansz. STRUYS, *Drie aanmerkelijke en seer rampspoedige reysen,* 1686. Deze reis vond plaats in 1672. Daarnaast verdienen onze belangstelling de overland-reizen naar Indië door Nederlanders: Joannes LEEUWENSON, *Eene overlandreis uit Indië naar Nederland in 1674-1675,* gepubl. door P. A. LEUPE in Bijdr. Kon. Inst. N.I. 2, VI, 100-104. De reis van Erasmus PETTER, *Beschrijving van een Reyze van Batavia na Persia door den Edelen Heer Johan van Leenen... Gezant aan Shah Solyman* vindt men in VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indien* V, 2, 251-252 en 263-267.

de betrekkelijke juistheid der gegevens de beste, die tot dusverre waren verschenen, terwijl het door soberheid van uitdrukking en afwezigheid van fantastische mededelingen een bijzondere plaats inneemt in de literatuur vóór CHARDIN (1674). Deze laatste is de eerste, die een meer gedetailleerde beschrijving geeft met platen, welke echter verre achterstaan bij hetgeen Cornelis DE BRUYN (1704) heeft gepresteerd. Slechts zes reizigers hebben voor 1652 Persepolis bezocht en beschreven, nl. de Franciscaan Odoric DE PORDENONE in 1320, de Venetiaanse gezant bij Usun Hasan, Josaphat BARBARO in 1474; de prelaat en gezant van Philips III van Spanje bij Sjah Abbas I, Antonio DE GOUVEA in 1602; Don Garcias y Silva FIGUEROA, eveneens gezant van Philips III in 1618; Pietro DELLA VALLE, de bekende Romeinse reiziger, wiens reisbeschrijving vermaard is geworden, in 1621; Sir Thomas HERBERT, secretaris van de Engelse gezant bij Abbas I in 1627; Johan Albrecht VON MANDELSLO, een Brunswijks edelman, die in het gevolg van een Holsteins gezantschap in 1638 Perzië bezocht. De beschrijving van SPEELMAN komt daarna en zij staat op een hoger plan dan dat zijner voorgangers.

François VALENTIJN heeft in zijn *Oud en Nieuw Oost-Indien,* te Amsterdam in 5 delen van 1724 tot 1726 verschenen, niet slechts de beschrijving van Persepolis abusievelijk aan Herbert DE JAGER toegeschreven, maar hem zelfs voorgesteld als de vervaardiger van de fraaie plaat der bouwvallen, die hij in zijn werk opneemt. Terwijl de beschrijving door hem toegedacht aan DE JAGER, die van 1660-1670 voor de Compagnie de onderhandelingen te Isfahan leidde, vrijwel woordelijk uit het verhaal van SPEELMAN is ontnomen, valt er niet aan te twijfelen volgens HOTZ, dat de tekening van de hand van Philip ANGEL is. Het is onverklaarbaar hoe de oorspronkelijke tekening, die verloren is gegaan, in handen van VALENTIJN is geraakt, maar het feit, dat deze zowel de beschrijving als de tekening aan DE JAGER toeschrijft, terwijl vaststaat, dat de eerste afkomstig is uit het verbaal van SPEELMAN, is voldoende bewijs, dat beide met het gezantschap in verband staan. Gedurende zijn eendaags bezoek op deze reis heeft ANGEL ternauwernood tijd gehad voor het vervaardigen van deze uitvoerige en in hoofdzaak zeer juiste afbeelding. Uit de onnauwkeurigheid van de achtergrond blijkt, dat hij haar niet op de plaats zelf heeft afgemaakt. Het verbaal maakt geen melding van de tekening, die tot de vroegste en nauwkeurigste behoort, die er van Persepolis zijn gemaakt. Bij vergelijking met de moderne photo's vallen vanzelfsprekend onnauwkeurigheden op; zo is de grote toegangstrap te klein; de zuilen zijn niet goed afgebeeld; de beide graven op de achtergrond zijn verkeerd gelocaliseerd. Eerst Cornelis DE BRUYN zou hem door een zeer langdurig verblijf verbeteren en deze geeft dan ook een veel getrouwere nabootsing. De tekening van ANGEL en zeker die van DE BRUYN zijn in vergelijking met de fantastische prentjes bij HERBERT en MANDERSLO, bij KAEMPFER en bij STRUYS de eerste eerlijke pogingen juist werk te leveren.

XII. DE NEDERLANDERS IN TURKIJE NA WARNER [54])

Hierboven zagen wij reeds hoe op aandringen van de gezant Cornelis HAGA de belanghebbende kooplieden de Directie van de Levantse handel en de navigatie in de Middellandse Zee tot stand brachten, daar de Staten-Generaal onmachtig waren de Barbarijse en Turkse zeerovers in bedwang te houden. De Staten-Generaal zorgden er alleen voor, dat de voorschriften werden bekrachtigd, die de Directeuren wilden uitvaardigen. In de regel werd er tussen Directeuren en de Admiraliteit van Amsterdam minnelijk overleg gepleegd, hoewel deze laatste in 1662 en 1700 heeft gepoogd in de bevoegdheden der Directeuren in te grijpen, hetgeen overigens mislukte. De bronnen, welke het Algemeen Rijksarchief over onze betrekkingen met Turkije bevat, zijn zeer talrijk. De stukken, welke over Konstantinopel en die welke over Smyrna handelen, kunnen bezwaarlijk afzonderlijk behandeld worden, omdat zowel de resident te Konstantinopel, als de consul te Smyrna inlichtingen aan de Staten-Generaal verstrekten en de economische interessesferen dezer beide posten ten nauwste aan elkander verbonden waren. Het archief van het Nederlandse consulaat te Smyrna begint in 1688, daar het

[54]) K. HEERINGA, *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel* II, *1661-1726,* 1917.

oude archief door de aardbeving van dat jaar te gronde is gegaan. Het valt ten zeerste te betreuren, dat het particuliere familie-archief van de familie DE HOCHEPIED [55]), dat nauwkeurig vanaf 1688 door de opeenvolgende consuls uit dit roemrijke geslacht was bijgehouden, tengevolge van de grote brand van Smyrna in 1922 verloren is gegaan. De tegenwoordige consul-generaal der Nederlanden te Istanbul D. J. E. Graaf DE HOCHEPIED, kon bij deze ramp slechts enkele stukken redden. De veiligheid en macht van de Nederlandse kooplieden in de Levant hing vooral af van de betekenis der personen, die met de handhaving van de voorschriften der Directie waren belast, en van de mate, waarin zij bij de Turken, de Christenen in het Turkse Rijk en onze 'natie' het gezag wisten te handhaven.

XIII. HET TIJDPERK COLYER-DE HOCHEPIED (1668-1725) [56])

Na de dood van WARNER benoemden de Staten-Generaal Mr Justinus COLYER, advocaat bij het hof van Holland, tot resident in Konstantinopel, en begin 1668 aanvaardde hij zijn post. Te zelfder tijd aanvaardde Jacob VAN DAM, de secretaris van Directeuren, de taak van consul der natie te Smyrna. De stukken uit het Rijksarchief laten ons zien, dat er vele moeilijkheden te overwinnen waren, vooral bij de dagelijkse omgang met de Turken. Meestal was het er om te doen geld af te persen, zoals bij de vernieuwing van de capitulatie in 1680. Voor het tijdperk na 1688 is Daniel Jan DE HOCHEPIED de voornaamste berichtgever. In December 1677 vertrok hij uit Nederland en stapte 18 Juli 1678 te Smyrna aan wal. Het gehele jaar 1678 bleef hij te Smyrna, maakte een uitstapje naar Ephesus, vierde met de natie het bericht van de vrede van Nijmegen en stelde zich intussen goed op de hoogte van de toestanden in het Turkse rijk. Al zijn lotgevallen beschrijft hij ons in zijn journaal, dat loopt over de jaren 1677-1680 en in 1893 in het Rijksarchief werd opgenomen. Hij bericht, dat de Fransen de talrijkste, doch niet de rijkste groep vormden, dat de Engelsen twintig huizen, de Nederlanders 13 of 14 huizen hadden, de Venetianen zo weinig, dat hun consul zijn stand niet kon ophouden en dat de Genuese vice-consul afhing van een tweetal landgenoten. In 1679 te Konstantinopel gearriveerd, verbleef hij veelvuldig bij de familie COLYER en trouwde al spoedig met diens dochter. Het leven in de Levant trok DE HOCHEPIED blijkbaar aan, want het jaar daarna zien wij hem weer te Smyrna. Hij bezat de hoedanigheden aan het hoofd der Nederlandse handelsaristocratie te Smyrna te staan. De talrijke brieven, die uit zijn consulaatstijd bewaard zijn, laten ons een man zien met ruime belangstelling en uitgebreide betrekkingen, die de raadpensionaris en de Staten-Generaal van inlichtingen voorzag, welke in diplomatiek opzicht van grote waarde waren. Justinus COLYER overleed nog in 1682, zijn zoon Jacobus volgde hem in 1684 als resident op, waarna deze DE HOCHEPIED tot secretaris en thesaurier aanstelde. Toen DE HOCHEPIED zich in 1687 in de Republiek bevond, werd hij aangewezen om de consul Jacob VAN DAM te Smyrna op te volgen, en reeds in de zomer van 1688 nam hij zijn nieuwe taak op zich, die hij heeft vervuld tot zijn dood in 1723. De resident Jacobus COLYER stierf in 1725, zodat wij het tijdvak 1668 tot 1725 de periode van COLYER-DE HOCHEPIED zouden willen noemen. De Republiek der Verenigde Nederlanden steeg onder Willem III als koning van Engeland (1689-1702) tot het toppunt van haar macht; de officiële vertegenwoordigers van Hunne Hoogmogenden namen, vooral indien zij krachtige persoonlijkheden waren, een positie van het allergrootste belang in. De brieven der beide zwagers aan de Staten-Generaal en de koning-stadhouder met uitvoerige nieuwsberichten zijn van grote betekenis voor onze kennis der staatkundige verhoudingen in de Levant, op de Balkan en in het Middellandse zeegebied. Naarmate de jaren verlopen, worden DE HOCHEPIED's mededelingen uitvoeriger en belangrijker, hetgeen zal samenhangen met zijn toenemende invloed in de Levant. COLYER speelde in 1699 bij de vredesonderhandelingen te Carlowitz een bemiddelende rol tussen de Keizer en de Sultan, en dat de eerste met zijn bemoeiingen ingenomen was, blijkt wel uit het feit, dat de gezant der Republiek in de gravenstand werd verheven. Ook DE HOCHEPIED was bij de keizer gezien: Leopold II verhief hem in 1704 tot baron van het koninkrijk Hongarije wegens hetgeen door hem voor de Duitse Christen-slaven in Turkije gedaan was. De goede verstandhouding tot het huis Habsburg bleef ook daarna gehandhaafd en Maria Theresia verhief het geslacht DE HOCHEPIED in 1769 in de gravenstand. Het geringe aantal Nederlanders in de Levant was de oorzaak van huwelijksverbintenissen, die het nationale karakter van de natie moesten aantasten. Zo trouwde de oudste dochter van D. J. DE HOCHEPIED met de FONTENU, de Franse consul, waardoor zij tevens tot de katholieke godsdienst overging.

[55]) M. WAGENVOORT, *Een ambassadeursfamilie in de 18de eeuw*, in Nederland van 1905.

[56]) Alle gegevens voor deze periode vindt men in HEERINGA, *Bronnen II*: III. *De Nederlanders in het Turksche Rijk*, 130-392. A. *Europeesch Turkije en Klein-Azië*.

De Directeuren in patria meenden, dat de Turken voor de bemiddeling van de vrede van Carlowitz wel zo dankbaar zouden zijn, dat gunstige economische voorwaarden konden worden bedongen, doch ook na de vrede van Passarowitz (1718) werden de Turken niet toeschietelijker. In de brieven van COLYER en DE HOCHEPIED treft men weinig berichten aan, die met wetenschap verband houden. Uit andere bronnen weten wij echter, dat de gezant te Konstantinopel en de consul te Smyrna bij voortduring gastvrijheid aan Nederlandse reizigers en geleerden verleenden. Cornelis DE BRUIJN was lange tijd de gast van de consul VAN DAM te Smyrna en van COLYER te Konstantinopel. In 1679 bericht COLYER naar H.H.M.: „Ik hebbe waardig geacht dit jaar hier aan te teekenen, hoe dat op den 20 December 1679 de soogenaemde colonne van Pompejus, staande op een klip in de mond van de Swarte zee, door een harde storm omverre is gevallen, blijvende de pedestal alleen staan" (Cornelis DE BRUYN vermeldt in *Reizen door Klein Asia*, 55 als jaar 1686), en op 13 November 1711 schreef COLYER Jr aan H.H.M., dat de bouwvallige zuil, eertijds opgericht ter ere van Arcadius en Honorius, werd afgebroken uit vrees, dat zij omver zou vallen. Toen DE HOCHEPIED op 10 November 1723 in de leeftijd van 66 jaar overleed, werd hij *ad interim* opgevolgd door zijn zoon Daniël Alexander, nadat de oudste zoon Justinus Constantinus reeds in 1717 was overleden. Het blijkt, dat de familie de Hochepied goed gesitueerd was, daar Daniël Alexander niet alleen het consulaat, maar zelfs de post van gezant te Konstantinopel begeerd heeft. In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich een schilderij, voorstellende de stad Smyrna met Nederlandse schepen op de rede en het consulaat der Republiek aan de kade; op de voorgrond ziet men de ontvangst van Daniël Jan DE HOCHEPIED door de gouverneur in de 'Divan' aldaar.

XIV. HET CONSULAAT TE ALEPPO IN DE 17DE EEUW [57])

De handel van de Nederlanders in Aleppo en omliggende plaatsen was vooral na de vestiging van de factorij der V.O.C. te Gamron (Bender Abbas) en de residentsplaats te Isfahan in de twintiger jaren der 17de eeuw tot grote bloei gekomen, doch na 1650 was zowel de doorvoerhandel, als de handel op dit deel van het Turkse rijk sterk achteruit gegaan. Wij zagen reeds hoe professor GOLIUS enige tijd voor de aanvaarding van zijn professoraat bij het consulaat te Aleppo werkzaam was en vandaar uit een uitgestrekte reis door Voor-Azië maakte. Wel werd in 1661 nog een nieuwe consul aangesteld, maar pas na de vrede van Nijmegen (1678) valt een opleving der handelsbetrekkingen te constateren. Tijdens het consulaat van Gio GOSCHE (1695-1703) werd door directeuren te Aleppo zelfs een Nederlandse predikant aangesteld, die aldaar van Juni 1700 tot September 1705 werkzaam is geweest. Nadat GOSCHE tengevolge van onenigheid met Directeuren over het consulaat in 1703 het consulaat aan de Engelse consul had overgedragen, leverde de huisvesting van de predikant moeilijkheden op, welke door zijn overplaatsing naar Smyrna radicaal werden opgelost. De brieven uit Aleppo aan de Staten-Generaal worden na 1703 schaarser. COLYER en DE HOCHEPIED voegen in hun missiven aan de Staten af en toe iets in over de natie in Syrië, maar toch te weinig om ons een goed beeld van de situatie onzer kooplieden te Aleppo te vormen. Het contact met de Engelse consuls BRANDON (1703-1706), PILKINGTON (1707-1717) en John PURNELL (1722-1727), die de Nederlandse belangen behartigden, was trouwens veel minder dan met de consuls van Nederlandse origine. In de *Kroniek van het Historisch*

[57]) Over het consulaat te Aleppo: HEERINGA, *Bronnen II*: III B. *Aleppo*, 392-437.

Genootschap, Jg. 26 heeft A. baron SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE mededelingen gedaan omtrent *Een Reisjournaal uit de zeventiende eeuw naar het Heilige Land.* Het bevat de beschrijving van een reis van Assueer SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE, die deze reis in de jaren 1657-1658 heeft gemaakt in gezelschap van enkele reisgenoten. Dit gezelschap genoot te Akko gastvrijheid bij Paulo ROELANT, een aldaar gevestigde Nederlandse koopman; dezelfde naam komt ook te Aleppo voor als familienaam van aldaar gevestigde Nederlandse kooplieden. Te Tripoli werd het gezelschap onthaald bij Martino DE MEYERE, te Aleppo werden de reizigers ingekwartierd bij koopman WEGENAER en MOSTAERT, de laatste „sijnde een Leyenaer". SCHIMMELPENNINCK deelt mede, dat het consulaat tijdens zijn verblijf door een zekere PIQUET, een Fransman, werd waargenomen, „sijnde een heel geleert man". Merkwaardig is, dat wordt medegedeeld, dat „de coopluyden woonen in beslooten campen, daer ider sijn huys en packhuys heeft". De Nederlanders, die in het hedendaagse Aleppo een bezoek brengen aan de Nederlandse consul, de heer RODOLPHE POCHE, die reeds vanaf 1923 de Nederlandse belangen waarneemt, zullen kunnen constateren, dat deze consulsfamilie een dergelijk 'huys' en 'packhuys' van zeer grote afmetingen, de Khan Nahassine, bewoont.

XV. HET CONSULAAT IN EGYPTE IN DE 17DE EEUW [58]

De handel van de Republiek met Egypte had in de 17de eeuw zeer weinig te betekenen. In 1662 werd de Enkhuizer koopman Jan THEYLS door H.H.M. als consul te Kairo, Alexandrië, Rosette en Damiate aangesteld (1662-1670), terwijl WARNER te Konstantinopel de aanwijzing kreeg voor een erkenning vanwege de Sultan zorg te dragen. Zijn positie in Egypte werd echter hopeloos door de plundering van het Nederlandse schip de 'Keizer Octavianus'. Pas tegen het einde van de 17de eeuw wilde de consul CALCKBERNER te Aleppo de handel op Egypte weer doen herleven en in 1690 werd hij als consul in Egypte aangesteld, daarbij gesteund door Amsterdams machtige burgemeester Nicolaas WITSEN. Van zijn consulaat is echter niets gekomen. Serieuzer was het plan van Jan VAN LIEBERGEN, thesaurier van het consulaat te Aleppo, die met goedkeuring van de Directie in 1700 het recht kreeg zich te Kairo te vestigen, doch reeds in 1703 berichtte hij vanuit Livorno aan de Directie, dat „de slegten toestand van de handel van Egypten, het opcoomen van den oorlogh en meer andere reedenen hebben mijn confrater en mij doen resolvere van te repatrieeren en ons huys tot Cairo op te breecken". Zijn consulaat kan dus ten hoogste drie jaren hebben geduurd. Uit de brieven van DE HOCHEPIED blijkt, dat deze en COLYER het gebruik van Nederlandse schepen door Turken in de vaart tussen Konstantinopel, Smyrna en Egypte tegengewerkt hebben. Toch bleef de handel op Egypte de kooplieden hier te lande aantrekken en de Directie informeerde naar de voorwaarden waaronder de Engelse consul FARINGTON in Egypte de kooplieden der Hollandse natie zou kunnen beschermen. Er zou echter een Nederlandse thesaurier moeten zijn om de rechten te ontvangen! Tijdens de ambtsperiode van COLYER werd deze aangelegenheid niet verder geregeld. De gezant schreef nog in 1720 aan H.H.M. over het aanstellen van een consul in Egypte, doch het zou nog vele jaren duren, voordat tot de uitvoering van deze plannen werd overgegaan.

XVI. BELANGSTELLING IN DE REPUBLIEK VOOR HET NABIJE OOSTEN

Bestond er in ons vaderland omstreeks 1700 onder de bevolking reeds belangstelling voor het Nabije Oosten? Voorzover wij hebben kunnen nagaan, heeft zich nooit eerder iemand met deze vraag beziggehouden. Wij bezitten twee overzichtelijke proefschriften, die van Mej. Dr W. M. C. JUYNBOLL uit 1931, en die van mijn overleden vriend Dr Jan NAT uit 1929, die de beoefening van het Arabisch in de 17de eeuw, resp. die van alle oosterse talen in de 18de en 19de eeuw op heldere wijze uiteenzetten. Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN gaf ons in zijn in 1935 verschenen monographie *Van Heurnius tot Boeser, Driehonderd jaar Egyptologie in Nederland (1620-1935)* een overzicht van de ontwikkeling der Egyptologische wetenschap en de vorming van collecties op dit terrein. B. H. STRICKER gaf ons een beeld

58) Over het consulaat te Kairo: HEERINGA, *Bronnen II*: III C. *Egypte*, 437-482.

van het ontstaan van een kunstkabinet waarin ook Egyptische oudheden aanwezig waren (*De Verzameling Reynst,* Kernmomenten der antieke beschaving MVEOL 7, 1947, 255-267). Is het te ver gezocht reeds toen van een diepgaande belangstelling voor de oudoosterse beschavingen onder brede lagen der bevolking te spreken? Gestimuleerd door de economische betrekkingen met de Levant en Perzië, daarnaast steunende op de verbreiding van de kennis der Bijbelse geschiedenis sedert de invoering der hervorming, wetenschappelijk geschraagd door de sedert een eeuw plaatsvindende beoefening der oosterse talen aan onze universiteiten, was er in de loop van de 17de eeuw een zeer grote belangstelling in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor het Nabije Oosten ontstaan. Deze is des te opvallender, omdat de stimulans onzer tijden, de ontcijfering der geheimzinnige schriftsoorten en de opzienbarende resultaten van archaeologische expedities toen ontbraken. Regelmatig verschenen er tussen 1650 en 1750 hier te lande fraai gedrukte boeken met reisbeschrijvingen van Nederlanders, die het Nabije Oosten, of de Levant, zoals het toen meestal genoemd werd, bezocht hadden. Daarnaast kwamen er hier ook vertalingen van de pers van reisbeschrijvingen van buitenlandse reizigers. Ik wees hierboven reeds op het werk van Jean ZVALLART, van Jan KOOTWIJK en de vertalingen van Sandijs' reisverhaal en de heruitgave in het Nederlands van Petrus CUNAEUS, *De Republiek der Hebreën.* Een grote bekendheid voor het uitgeven van dergelijke reisverhalen verwierf zich in het begin van de 18de eeuw de Leidse uitgever Pieter VAN DER AA. Bij hem verscheen een vertaling van het werk van A. JENKINSON [59]), alsmede een vertaling van het werk van R. COVERTE [60]), welke uitgaven daarom zo merkwaardig zijn, omdat zij het verhaal van reizen behelzen, die een eeuw en eerder daarvoor plaats hadden gevonden. Tegen het einde van de 17de eeuw neemt dit soort uitgaven naast de wetenschappelijke publicaties enorm toe. Grote bekendheid verwierf de Nederlandse editie van de reizen van J. DE THEVENOT [61]), waarvan van 1681-1688 bij de boekverkoper J. BOUMAN de eerste Nederlandse editie verscheen. Daarnaast is bekend het tweedelige werk van J. DUMONT [62]), dat in 1695 bij de boekverkoper Anth. SCHOUTEN te Utrecht werd gepubliceerd. Bij de reisbeschrijvingen stond de reis door het Heilige Land veelvuldig op de voorgrond, maar het is tekenend voor de geest onzer economisch georiënteerde voorvaderen, dat daarnaast vooral het land der Turken en dat der Perzen hun aandacht opeiste. De aanwezigheid van onze Nederlandse vertegenwoordigingen aldaar zal er niet vreemd aan zijn geweest. Na het einde van de eerste helft der 18de eeuw neemt de belangstelling van het koopkrachtige publiek in de Republiek blijkbaar af. De grote heruitgave van het reisverhaal van J. J. STRUYS bij S. VAN ESVELDT te Amsterdam in 1746 moet als een waardige afsluiting van deze publicerende activiteit worden beschouwd [63]). Het spreekt vanzelf, dat de belangstelling van het publiek zich niet alleen beperkte tot de Levant en omliggende gebieden. Land- en reisbeschrijvingen waren over het algemeen zeer in trek en bij de uitgevers in de Republiek verschenen van 1600 tot 1750, doch vooral tussen 1650 en 1725 tientallen welverzorgde en goed geïllustreerde reisbeschrijvingen, die gezien de herdrukken, in vrij groten getale hun weg naar de belangstellende kopers moeten hebben gevonden. Als algemene landbeschrijving is zeer bekend geworden de *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle volkeren* van Th. SALMON, uit het Engels vertaald door M. VAN GOOCH; het vijfde deel daarvan bevat de beschrijving van het *Turksche Rijk in Asia en Afrika,* verschenen bij Isaak TIRION te Amsterdam in 1733.

59) A. JENKINSON, *Reys op ordre van de Engelse Moscovische Maatschappij, om een weg door Tartarie naar Catay te ontdekken, in 1558.*

60) R. COVERTE, *Gedenkwaardige Reys, eerst ter Zee, doch by Cambya een ellendige schipbreuk geleeden hebbende, te Lande door Indostan, of Opper-Indien, Persien, Arabien, Asiatisch Turkyen, etc. met seer beswaarlyke omswervingen van 1607 tot 1611,* 1706.

61) J. THEVENOT, *Voyages en Europe, Asie et Afrique,* in 5 stukken, 1727.

62) J. DUMONT, *Nieuwe Reys naa de Levant of het Oosten, 1689-93... behelsende het geene hy meest aanmerkenswaardig heeft gezien in Duytsland, Vrankryk, Italien, Maltha, Turkyen en Aegypten,* 1695.

63) J. J. STRUYS, *Drie aanmerkelyke reizen door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan en verscheydene andere Gewesten,* 1746.

In chronologische volgorde zijn het vooral drie namen, die het meest tot deze belangstelling hebben bijgedragen: Olfert Dapper, Cornelis de Bruyn en Adriaan Reland, een Amsterdams geneeesheer-aardrijkskundige, een schilder-wereldreiziger uit 's-Gravenhage van grote vermaardheid, ook buiten onze grenzen, en een geleerde, hoogleraar aan de Utrechtse universiteit, internationaal befaamd, die door zijn baanbrekend werk de grondslag der hedendaagse Palestijnse topographie heeft gelegd. Deze drie Nederlanders hebben ook de verdienste gehad, dat zij voor het eerst braken met de sleur Palestina uitsluitend te zien als het centrum van het Nabije Oosten bij uitnemendheid, als de magische magneet der geletterde en ongeletterde bedevaartgangers, die hetzij in de geest, hetzij in werkelijkheid optrokken naar het Heilige land, waar de stichter van het Christendom tijdens zijn omwandeling op aarde getoefd had. Van de drie hierboven genoemde figuren is die van Dapper het minst bekend, zijn werken worden niet meer gelezen; op de Bruyn wordt van tijd tot tijd de aandacht gevestigd in verband met de beroemde tekeningen die hij van Persepolis heeft gemaakt, doch zijn fraaie reisbeschrijvingen, zijn panorama's van Jerusalem, Aleppo en Konstantinopel zijn nauwelijks bekend, nog veel minder weet men, dat wij aan hem afbeeldingen te danken hebben van het 'huis' der Nederlandse natie te Smyrna en dat te Isfahan; Reland, die door zijn wetenschappelijk werk in de universitaire wereld thuis hoort, is bekender. Pater Simons wees met nadruk op hem als de grondlegger der Palestijnse topographie, doch zijn verdienste voor het opwekken van de publieke belangstelling hier te lande heeft hij door de uitgave van een Nederlandse editie van zijn groot Latijns onomasticon. In de Winkler Prins worden slechts enkele regels aan deze drie figuren gewijd; uitvoeriger is het Biographisch Woordenboek van A. J. van der Aa, veel minder uitvoerig het *Nieuw biographisch Woordenboek* van P. C. Molhuysen en P. J. Blok; *der Grosse Brockhaus* kent de Bruyn en Reland zelfs niet, doch wel Dapper. W. D. van Wijngaarden wees in zijn *Drichonderd Jaren Egyptologie in Nederland* en in een in Mei 1942 gehouden lezing voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op de betekenis van de Bruyn, wij zelf hielden voordrachten over het verblijf van de Bruyn in Persepolis, waarbij zijn tekeningen werden vergeleken met de photographieën der moderne opgravingsexpeditie. Mej. Juynboll en Nat geven aan Reland in hun dissertaties alle eer, die hem toekomt, terwijl Ph. S. van Ronkel reeds in 1919 op de belangrijkheid en veelzijdigheid van deze geleerde had gewezen.

XVII. OLFERT DAPPER (1636-1689)

Olfert Dapper was geneesheer te Amsterdam, alwaar hij in 1636 werd geboren en in 1689 stierf. Hij is ouder dan de Bruyn en Reland en een jongere tijdgenoot van Johan de Witt, die tot 1672 het privilege der Staten van Holland aan het begin zijner werken afgedrukt, heeft ondertekend. Reeds op jeugdige leeftijd was hij een groot liefhebber van geschiedenis en aardrijkskunde en hij moet de beschikking hebben gehad over een grote particuliere bibliotheek, want zijn belezenheid is enorm. Na in 1664 een boek te hebben gepubliceerd over de geschiedenis van Amsterdam gaf hij in 1665 een vertaling uit het Grieks van Herodotus *Negen boeken der Historiën*, terwijl hij in 1670 een beschrijving publiceerde van het *Tweede en derde Staatsche Gezantschap naar China.* Daarna wijdt hij zich echter geheel aan de aardrijkskunde en wel in hoofdzaak aan die van het Nabije Oosten en het Middellandsezeegebied. Van 1667 tot 1688 verschenen niet minder dan zeven dikke folianten, los van elkaar staande, doch alle op dezelfde fraaie wijze uitgegeven en geïllustreerd door de boekverkoper en plaatsnijder Jacob van Meurs, „op de Keysersgracht, schuin tegenover de Westerkerk in de stad Meurs". We zullen trouwens zien, dat ook Reland het grootste deel zijner boeken bij één uitgever deed verschijnen, nl. Willem Brodelet te Utrecht. In 1668 verscheen de eerste grote aardrijkskundige publicatie: *Naukeurige Beschrijvinge der Afrikaansche Gewesten van Egypten, Barbarijen, Libyen, Biledulgerid, Negroslant, Guinea, Ethiopien, Abyssinie.* In 1671 verscheen van dit werk een Duitse uitgave, in 1677 een tweede druk in het Nederlands. Dapper geeft ons zijn bronnen nauwkeurig op en in al zijn boeken vindt men dan ook doorlopend naast de tekst, zoals toen gebruikelijk, de geraadpleegde bronnen regelmatig vermeld. Hij vestigt er de nadruk op, dat niet alle gegevens van hem komen. Egypte omvat de bladzijden 49 tot 200 van het boek (in totaal 746). Dapper heeft zich ook de vraag gesteld of Egypte historisch eigenlijk niet meer bij Azië behoorde dan bij Afrika. Bepaald stumperig doet zijn kennis van de geschiedenis van het oude Egypte aan: „Egypte, volgens het gevoelen van Strabo, Diodoor en meer andere, heeft zijn naam van den eersten Koning Egypten bekomen, de zoon van den Babylonischen Koning Belus en broeder Danaus, dewelke 68 jaren over Egypten heerschte, en dit gewest na zijn naam Egypten deed noemen". Dapper neemt nog aan, dat Thebe er eerder was dan Memphis als hoofdstad. Tenslotte nog twee merkwaardige staaltjes van 's mans verteltrant: „Wanneer Neer-Egypten begon bewoont te worden: ten tijde van Jozef! — Sesostris wil d'engte lants tusschen de Middellandsche en Roode Zee deur graven, maar de priesters rieden het af, omdat de Roode Zee hooger was dan Egypten en geheel Egypten door het doorgraven zou onderloopen!"

In 1672 verscheen van zijn hand: *Asia, of nauwkeurige beschrijving van het Rijk des Grooten Mogols, en een groot gedeelte van Indien, beneffens eene beschrijving van Persie, Georgie, Mengrelie en andere Gebuur-gewesten.* Het gedeelte over Perzië bevat een dragelijke kaart en acht platen, waaronder een mooie en duidelijke afbeelding van Isfahan. Dapper blijkt ook op de hoogte te zijn van de economische betrekkingen van de Republiek met Perzië: „De Neerlanders handelen te lande door gansch Perzie; de handel op Perzie is onder de gewigste voor de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, waardoor de inlandsche winsten merkelijk vergroot worden". Hoe aangenaam moet dit de rijke kooplieden, die zijn werk kochten, in de oren hebben geklonken. Overigens kan Dapper's beschrijving, die nooit, voor zover bekend, in het Oosten is geweest, in geen enkel opzicht halen bij de fraaie beschrijving, die Cornelis de Bruyn 40 jaren later van Perzië zal geven. Van zijn boek over *Asia* verschenen in 1681 en 1688 Duitse uitgaven. In 1671 was nog een werk van hem over *Amerika* verschenen en daarvan in 1673 een Duitse vertaling. Maar van 1672 tot 1677 werkt Dapper aan zijn grote werk over Syrië en Palestina, hetwelk in 1677 het licht zag: *Naukeurige Beschrijving van gantsch Syrie en Palestijn of Heilige lant: behelsende de gewesten van Fenicie, Calesyrie, Kommagene, Pierie, Cyrestika, Seleucis, Kassiotis, Chalibonitis, Chalcis, Abibue, Apamene, Laodicis, Palmyrene etc, beneffens de Landen van Perea of Over-Jordaen, Galilea, bijzonder Palestijn, Judea, Idumea ....* Dit boek heeft hij opgedragen aan Nicolaas Witsen, de bekende Amsterdamse regent en burgemeester. Dapper is er zich van bewust, dat hij niet de eerste is, die een boek over Palestina schrijft. Hij noemt het *Onomasticon* van Eusebius en Flavius Josephus; van de meer moderne schrijvers geeft hij op Kootwijk, Zvallert, Sandijs en Samuel Bochart. Dapper betracht ook de onpartijdigheid en verdedigt zich in dit opzicht tegenover zijn lezers. *Syrie en Palestijn* beschouwen wij als het eerste voor ons terrein belangrijke werk van Dapper; het is wel doorwrocht, de auteur heeft zich geen moeite gespaard alle beschikbare literatuur er in te verwerken, zodat het aantal verwijzingen en aanhalingen van andere auteurs dan ook legio is. In het gedeelte over Syrië valt de afbeelding van Damascus op; zijn afbeelding van Aleppo kan echter niet halen bij die van de Bruyn. De platen van het Palestijnse deel zijn met grote zorg uitgekozen; o.a. Rama, Jaffa, Bethlehem en een plattegrond en panorama van Jerusalem, maar tegenover de tekeningen van de Bruyn vallen zij in het niet. Het boek bevat een aantal fraaie kaarten, doch wanneer men daar de kaarten naast legt die in het zo dadelijk te bespreken Palestina-boek van Reland voorkomen, dan valt op, dat de techniek om kaarten te tekenen in veertig jaren heel wat vooruit kan gaan. Dapper's Palestina heeft blijkens een vertaling in het Duits in 1681 allerwegen belangstelling getrokken en men verwondert zich daarom dan ook, dat het later vrijwel nergens meer wordt vermeld.

Na drie jaren volgt in 1680 zijn tweede grote werk: *Naukeurige beschrijving van Asie: behelsende de Gewesten van Mesopotamie, Babylonie, Assyrie, Anatolie of Klein Asie, beneffens eene volkomen Beschrijving van gansch Gelukkigh, Woest, en Petreesch of Steenigh Arabie.* Dit werk is opgedragen aan Johannes Hudde, burgemeester en raad der Stad Amsterdam; ook dit werk werd in het Duits vertaald. Het is omvangrijker dan het Palestinaboek (688 blz.), doch niet zo overvloedig geïllustreerd. Zijn aardrijkskundige kennis van het gebied is vrij uitgebreid, doch zijn historische kennis kan men slechts gebrekkig noemen. In 164 bladzijden wordt „het gewest of lant van Babylonie of Chaldea, heden Irak" behandeld, waarmede hij het oude Sumer en Akkad bedoelt. Merkwaardig is zijn reconstructie van de

stad Babel (blz. 84), in hoofdzaak gebaseerd op de beschrijving van Herodotus, die DAPPER blijkens zijn vertaling uit het Grieks op zijn duimpje kende. Zijn reconstructie heeft natuurlijk niet de minste waarde. Dit geldt in nog sterker mate van de Toren van Babel (tussen blz. 88 en 89), waarbij hij zich vooral door O.T. gegevens heeft laten leiden. Hij geeft ook een beschrijving van de Toren, zich daarbij baserend op reizigers als R. FITSCH, John ELDRED en Pietro DELLA VALLE, die gelijk bekend, steeds dezelfde fout maken door het huidige Aqarquf, het antieke Dur-Kurigalzi, te verwisselen met Babylon, terwijl wij nu weten, dat de eigenlijke Toren van Babel kort vóór 323 v. Ch. op last van Alexander de Grote, tot de fundamenten toe werd afgebroken, om weer te worden opgebouwd. Aangezien dit door Alexander's vroegtijdige dood werd verhinderd, is de Toren in de winter thans een modderpoel, in de zomer een diepe put! Bijzonder aardig is zijn 21 bladzijden tellende en van 3 illustraties voorziene beschrijving van Bagdad; het panorama, dat hij van deze stad geeft, maakt een zeer betrouwbare indruk. De geschiedkundige kennis van Babylonië is uiteraard weer zeer gebrekkig. Zijn bronnen zijn Julius Africanus, Eusebius en Diodorus Siculus. We lezen van vorsten, die nooit bestaan hebben, daarnaast echter ook van Merodach-Baladan, „den verwijfden en lafhertigen koning Sardanapalus", waarmede hij de broeder van Assurbanipal uit de 7de eeuw, die onderkoning van Babylon was, bedoelt. De beschrijving van het „Gewest of koninkrijk van Assyrië" beslaat slechts 27 blz., doch bevat een plattegrond van Nineve en twee illustraties. De hoofdstad van Assyrië plaatst hij zeer juist tegenover Mossul aan de Tigris, terwijl hij er de nadruk op legt, dat de beide steden verschillend van oorsprong zijn. De daaropvolgende beschrijving van Klein-Azië, die ook afzonderlijk is uitgegeven, omvat 85 blz., een goede kaart en vier platen. Aardig is zijn beschrijving van de plek, waar hij het oude Troje vermoedde, waar later Schliemann en Dörpfeld dan ook gegraven hebben. De afbeeldingen van Ephesus, Magnesia en Smyrna zijn voortreffelijk; Cornelis DE BRUYN, die Smyrna en Ephesus ook heeft afgebeeld, zou de afbeeldingen van DAPPER's boek niet hebben kunnen verbeteren. DAPPER besloot zijn leven met het publiceren van een boek *Naukeurige Beschrijving der eilanden, in de Archipel der Middellandsche zee en omtrent dezelve gelegen* en van een boek *Naukeurige Beschrijving van Morea en de Ionische eilanden*, beide in 1688 verschenen. Beide werken maken een verzorgde indruk, het historieverhaal der eilanden is goed gedocumenteerd; merkwaardig is de afbeelding van de puinhopen van Delos tussen blz. 174 en 175.

De figuur van DAPPER is hierboven onzerzijds enigszins uitvoerig behandeld, omdat zijn persoon en zijn werk vrijwel in vergetelheid zijn geraakt. Noch Dr NAT, noch Mej. JUYNBOLL in hun dissertaties, noch VAN WIJNGAARDEN in zijn egyptologische bibliographie, noch Pater SIMONS in zijn Palestina-boek vermelden hem. En dit ten onrechte! De vele folianten, die DAPPER over de landen van het Nabije Oosten heeft geschreven en die blijkens de herdrukken en vertalingen, druk werden gelezen en verkocht, tonen aan, dat zijn werken brede kringen der welgestelde burgerij bereikten. De welstand was in die dagen — DAPPER was een tijdgenoot van Johan DE WITT en Willem III — zeer groot en Amsterdam was het centrum der machtige handelsrepubliek. Daar zal de belangstelling voor het Nabije Oosten onder de burgerij ongetwijfeld, gezien de vele handelspolitieke betrekkingen, het grootst zijn geweest. DAPPER heeft de verdienste gehad in de Nederlandse taal, dus niet in het voor deze werken gebruikelijke Latijn, een der eerste gangmakers te zijn geweest van het opwekken der publieke belangstelling voor het Nabije Oosten in Nederland. Van de oplagecijfers is helaas niets meer bekend, gezien de herdrukken moeten zij in de duizenden hebben gelopen. Dat DAPPER geen origineel werk leverde en slechts compileerde en zijn geschiedkundige kennis te kort moest schieten, doet in geen enkel opzicht af van het feit, dat hij voortreffelijk geographisch en topographisch werk heeft geleverd. De stad Amsterdam wist zich zijn naam te herinneren, toen zij in het begin dezer eeuw een straat in het Oosterparkkwartier naar hem noemde.

XVIII. CORNELIS DE BRUYN (1652-1719)

Van de studeerkamer-geleerde DAPPER komen wij nu tot de tweede figuur Cornelis DE BRUYN, de vermaarde wereldreiziger-schilder, die met kolossale energie er in is geslaagd tijdens zijn reizen materiaal te verzamelen voor het schrijven van een tweetal dikke folianten, waaruit

wij Voor-Azië in het bijzonder, en Egypte in mindere mate, voorzover door hem bereisd, kunnen leren kennen. DE BRUYN heeft zijn grote roem aan de fraaie tekeningen, „printverbeeldingen" te danken, waarmede hij zijn werken heeft geïllustreerd, doch daarnaast geven zijn boeken door de aangenaam leesbare, zeer onderhoudende verteltrant een juist inzicht in de maatschappelijke verhoudingen en de sociale structuur van de landen, die hij bezocht. Het is te betreuren, dat DAPPER de werken van DE BRUYN niet meer heeft kunnen gebruiken (deze verschenen na DAPPER's dood), omgekeerd heeft DE BRUYN de boeken van DAPPER niet alleen gekend, doch volgens zijn eigen uitlatingen ook gebruikt. Nicolaas WITSEN, de vriend van DAPPER en de beschermer van DE BRUYN, zal deze laatste ongetwijfeld met DAPPER's werken in kennis hebben gebracht. Cornelis DE BRUYN schrijft in de voorrede van zijn eerste werk, hoe hij de reisbeschrijvingen van THEVENOT en DE LA VALLE altijd bij zich droeg, „en mij op de plaatzen daar ik mij bevond, van dezelve bediend heb". Hij vervolgt dan: „gelijk ik mij, daar ik dezelve konde bekomen, ook overal bediend heb van de beschrijving die Dr Olphert DAPPER uit verscheydene beschrijvingen t'zaamen gesteld heeft". Voor DE BRUYN was de tekst van zijn boek slechts bijzaak, de tekeningen vond hij het belangrijkst en daar heeft hij dan ook, gelukkig voor ons, zijn beste krachten aan gegeven. Hoort hem zelf: „'t Geen ik het grootste in mijn werk beoogd heb, is geweest het geeven van naauwkeurige aftekeningen van de Steden, Plaatzen, en Gebouwen, die ik ontmoet heb, in welke ik zonder vermetenheid mag zeggen yts gedaan te hebben, dat van niemand ondernomen is. Wat de getrouwigheid van mijn teekeningen belangd, dewijl ze all op de plaatzen zelfs, dikwils met groot gevaar van mijn leeven, (zooals bij het panorama van Jerusalem het geval is geweest), ontworpen zijn, en met alle vereischte naauwkeurigheid gemaakt, durf ik mij verzekeren, dat ze van niemand tegengesprooken konnen werden." Zeer raak is zijn opmerking: „daar in tegendeel de afbeeldingen in de meeste Reys-boeken, wanneer ik dezelve met de gedaante en hoedanigheden der zaaken wilde overeenbrengen, dikwils zo verre daar af verscheelden, als of men Romen voor Constantinopolen wilde verbeelden." De oorzaak van dit laatste wijdt DE BRUYN aan het feit, dat de tekeningen door de andere reizigers pas gemaakt werden na hun terugkomst en niet ter plaatse zelf, zoals hij uitdrukkelijk verzekert wel gedaan te hebben.

Hoeveel zou DAPPER niet aan de fraaie tekeningen van DE BRUYN hebben gehad; de kundige geograaf zou de ervaren tekenaar, die over een schat van gegevens beschikte, doch niet gestudeerd had, ten zeerste hebben aangevuld. Welk een verschil is er niet tussen het fraaie panorama van Jerusalem vanuit het Oosten van DE BRUYN, vergeleken met de stuntelige reconstructie van de Heilige Stad bij DAPPER, waar het paleis van David, de tempel van Salomo en de Romeinse burcht Antona, mitsgaders het paleis van Herodes en dat van Pontius Pilatus alle op één reconstructie voorkomen. Hetzelfde geldt voor de afbeeldingen van Alexandrië en de pyramiden. Bij DE BRUYN voelt men terstond, dat een kundig tekenaar, onbevooroordeeld door de fabeltjes en legenden, die over het Oosten in Europa in omloop zijn, met zijn tekenstift aan het werk is geweest. DAPPER is aangewezen op de tekeningen van andere reizigers, die hij niet uit eigen aanschouwing kan verbeteren of controleren. De wonderlijke spitse pyramiden en de Sphinxfiguren, als vrouwen met grote borsten, voorgesteld in het werk over Egypte bij DAPPER werken slechts op onze lachspieren, de fraaie panorama's van Jerusalem, Aleppo en Konstantinopel enerzijds, de fraaie en beroemde tekeningen van de ruïnes van Persepolis en de afschriften van het Achæmeniedische spijkerschrift door iemand, die daar niets van kon begrijpen anderzijds, vervullen ons ook nu nog met diep ontzag.

LEVENSLOOP VAN CORNELIS DE BRUYN. Cornelis DE BRUYN is een der weinige Nederlandse landreizigers. Hij werd geboren te 's Gravenhage in het jaar 1652 en overleed te Utrecht in het jaar 1719. A. J. VAN DER AA geeft in zijn *Biographisch Woordenboek* 1624 als geboortejaar op, maar dat kan nooit kloppen, omdat hij dan zijn eerste reis op 51-jarige leeftijd zou hebben aanvaard en van zijn laatste reis als 84-jarige grijsaard zou zijn teruggekeerd, hetgeen als hoogst onwaarschijnlijk moet worden beschouwd. Van zijn 67 levensjaren heeft hij er 26 reizend en trekkend, in den vreemde doorgebracht, waarvan hij ons een trouw verslag in de vorm van twee beroemd geworden reisbeschrijvingen heeft nagelaten. Zoals hij zelf in het eerste hoofdstuk van zijn boek schrijft, had hij van zijn jeugd af een onverzadigbare lust om vreemde landen te bezoeken. In de overtuiging, dat de teken- en schilder-

kunst niet te ontberen is voor reizigers, die een getrouw verslag van hun reizen willen geven, stelde hij alles in het werk een goed tekenaar en schilder te worden. Reeds jong bekwaamde hij zich onder leiding van Meester Theodoor VAN DER SCHUER. Toen hij zover was gevorderd, als hij oordeelde dat nodig was, begon hij zich voor zijn reis voor te bereiden. Hij wist de Amsterdamse burgemeester Nicolaas WITSEN, in financieel opzicht voor zijn reis te interesseren en zo vertrok hij 1 October 1674 uit Den Haag naar Rome, waar hij Robbert DU VAL ontmoette, die hem bij de Bentbroeders inleidde, van wie DE BRUYN de naam van Adonis kreeg. Te Rome maakte hij de feesten van het Jubeljaar 1675 mede, alsmede de verkiezing van de nieuwe Paus Innocentius XI. Op 24 April 1677 vertrok hij naar Napels, om 29 Juni d.a.v. te Livorno te arriveren. Te Livorno verbleef hij een jaar, vanwaar hij op 10 Juni 1678 met de Hollandse Levant-vloot naar Smyrna vertrok, waar hij 17 Juli arriveerde. In Smyrna begint zijn eerste Orient-reis. Zijn verblijf in het Nabije Oosten heeft geduurd tot 25 October 1684, dus ruim 6 jaren. Het zou te ver voeren de reis van DE BRUYN op de voet te volgen; ik wil mij beperken zijn reisroute aan te geven. Van Smyrna, waar bij aankomst van DE BRUYN de pest heerste, maakte hij een uitstapje naar Ephese. Van Smyrna begaf hij zich naar Konstantinopel via Magnesia om 14 December 1678 in de hoofdstad van het Turkse rijk te arriveren. In zijn boek volgt dan een zeer uitvoerige beschrijving van Konstantinopel met fraaie panorama's van de stad, de Bosporus, de Gouden Hoorn en het Serail van de Sultan. Ook bezocht hij de omgeving van de hoofdstad: Nicaea en Nicomedia en verdere steden aan de Zee van Marmora. Hij voegt er aan toe een *Verhandeling van eenige zaaken noopende den Godsdienst der Turken* in 20 blz. (80-99), waaruit blijkt, dat hij een scherp waarnemer is geweest. Ook deelt hij bijzonderheden mede over de kerkelijke bedieningen der Grieken. In de hoofdstukken XIV-XXIX van zijn boek geeft hij een groot aantal opmerkingen over het dagelijks leven der Turken, de Sultan enz. Na een verblijf van anderhalf jaar te Istanbul vertrok hij op 1 Juli 1680 van K. over zee naar Smyrna, waar hij gastvrij werd ontvangen door de Hollandse consul de heer Jacob VAN DAM. In Smyrna komt hij tot het besluit naar Jerusalem te reizen. Zo vertrok hij 11 Februari 1681 per schip via Rhodus naar Tyrus, welke stad, zoals DE BRUYN zegt in Gallilea ligt, ten Zuiden van Sidon. Hij zette echter zijn reis, na de antieke ruïnes getekend te hebben, spoedig voort en arriveerde begin April 1681 te Damiate.

CORNELIS DE BRUYN IN EGYPTE (1681). Daar begint zijn Egyptische reis, die blijkbaar een grote indruk op DE BRUYN heeft gemaakt. Per schip vertrekt hij over de Nijl naar Kairo, waar hij gastvrij wordt opgenomen bij Baptista TARELLI, consul van Venetië, die tevens de Engelse en Nederlandse belangen waarnam. Te Kairo ontmoette DE BRUYN een Nederlandse goudsmit Adriaan BIERBEEK, terwijl hij de reis vanaf Smyrna gezamelijk had gemaakt met Rogier VAN CLEEF, evenals BIERBEEK en DE BRUYN Hagenaar, die echter op 24 April naar Cyprus vertrekt. Hij bezocht oud-Kairo en maakte op 27 Mei een tocht naar de pyramiden, waarvan hij op niet onverdienstelijke wijze tekeningen maakte. Treffend is zijn beschrijving van de grote pyramide en de tekening van de gang naar het binnenste, waarbij hij opmerkt, dat hij wel de eerste zal zijn geweest, die deze gang in tekening heeft gebracht. Ook de graven nabij Sakkara „mitsgaders het Veld der Mummien en de pyramide van Rhodope", alsmede de overblijfselen van de stad Memphis hadden zijn volle aandacht. Kairo zelf, het leven aldaar en het vertrek der karavanen naar Mekka zijn uitvoerig door hem beschreven en afgebeeld. Op 3 Juni 1681 vertrok hij van Kairo naar Alexandrië, via Rosette, waar hij werd ontvangen door de Engelse consul. Te Alexandrië zag en tekende DE BRUYN de z.g. kolom van Pompejus. Bij de overblijfselen van het z.g. paleis van Cleopatra aan de zee aanschouwde DE BRUYN twee obelisken, een staande, door hem afgebeeld op plaat 98 (zie Fig. 17), de andere liggende niet ver vandaar, voor een deel door de aarde bedolven. De staande obelisk bevindt zich thans te New York, de liggende te Londen; zij werden uit Alexandrië weggevoerd als een cadeau van de sultan aan de Verenigde Staten en Engeland. Het is merkwaardig, dat PORTER-MOSS niet weten, dat DE BRUYN de obelisk heeft beschreven en op niet onverdienstelijke wijze heeft afgebeeld [64]). Van Damiate vertrekt DE BRUYN naar Jaffa, waar hij 21 Juli 1681 arriveert.

[64]) W. D. VAN WIJNGAARDEN, *Van Heurnius tot Boeser.* Drie eeuwen Egyptologie in Nederland (1620-1935), Leiden, 1935, 3 (MVEOL 2).

DE BRUYN IN PALESTINA EN SYRIË (1681-1684). DE BRUYN's verblijf in Palestina en Syrië duurt bijna drie jaren, gedurende welke tijd hij in de gelegenheid is geweest het Heilige Land en Syrië nauwkeurig te leren kennen, beschrijven en „afteekenen". Zijn reis loopt van Jaffa naar Rama en Jerusalem, vanwaaruit hij Bethlehem bezoekt. Een heel hoofdstuk is gewijd aan de tijd, die hij besteed heeft om een goed panorama van Jeruzalem vanaf de Olijfberg te tekenen (LIII, blz. 281-282), hetgeen geschiedde met behulp van een Pater, daar het in tekening brengen in geen geval door de autoriteiten gemerkt mocht worden. Het resultaat is het beroemde panorama van Jerusalem, zoals dit in zijn boek voorkomt, hetwelk later door RELAND en vele anderen werd overgenomen. Het spreekt vanzelf, dat de monumenten van Jerusalem, inzonderheid de oud-Christelijke, de belangstelling van DE BRUYN hadden en overvloedig als illustratiemateriaal in zijn boek zijn gebruikt. Hoofdstuk LIV bevat de beschrijving van de kerk van het Heilig Graf met twee fraaie buiten de tekst vallende platen, waar men deze kerk nog in de oude vorm zonder de latere verbouwingen en steunmuren kunt zien. Reeds in de 17de eeuw moet de fraaie vorm de aandacht van Europese reizigers en architecten hebben getrokken, want de kleine uitneembare modellen van deze kerk, van hout vervaardigd met parelmoer ingelegd, werden reeds in het midden van de 17de eeuw aan vreemdelingen als souvenir verkocht. De toen vervaardigde modellen, waar de H. Grafkerk in zijn oorspronkelijke vorm te bewonderen valt, zijn uiteraard vrijwel alle verloren gegaan. Een model bevindt zich te Augsburg, een tweede model is te Dordrecht onder beheer van Jhr Ir A. N. J. VAN DE POLL, dat in 1659 door zijn voorvader Quina van zijn Orientreis werd teruggebracht. De platen van DE BRUYN en het model-VAN DE POLL vullen elkaar zodanig aan, dat men zich daaruit een goede voorstelling van de oorspronkelijke interieurs en opbouw van de H. Grafkerk kan maken.

Van Jerusalem vertrekt DE BRUYN 16 November 1681 naar Rama, waar DE BRUYN verblijf hield bij Henrico LUB uit Amsterdam, die later het schiderij van Palmyra met zich medebracht, vandaar 8 Januari 1682 naar Tripolis, vanwaaruit hij een uitstapje naar het Libanongebergte maakt. Te Tripolis vertoefde DE BRUYN bij de consul der Republiek VAN DRIESSCHE, die hem gastvrij ontving. Op 9 April gaat hij per schip naar St. Jean d'Acre, waar hij tengevolge van storm pas op 16 Mei d.a.v. arriveerde. Vandaaruit bezocht hij Nazareth met de spelonk, waar de boodschap aan Maria werd gedaan, het meer van Tiberias, het graf van de profeet Jonas, Dotan, waar Jozef verkocht werd en de berg Tabor. 28 April 1683 vertrok DE BRUYN pas van Akko per schip naar Tripoli; onderweg bezocht hij oude monumenten te Tyrus en Sidon, terwijl Beyrouth vanuit zee werd getekend (pl. 182). Te Tripoli neemt hij voor enkele

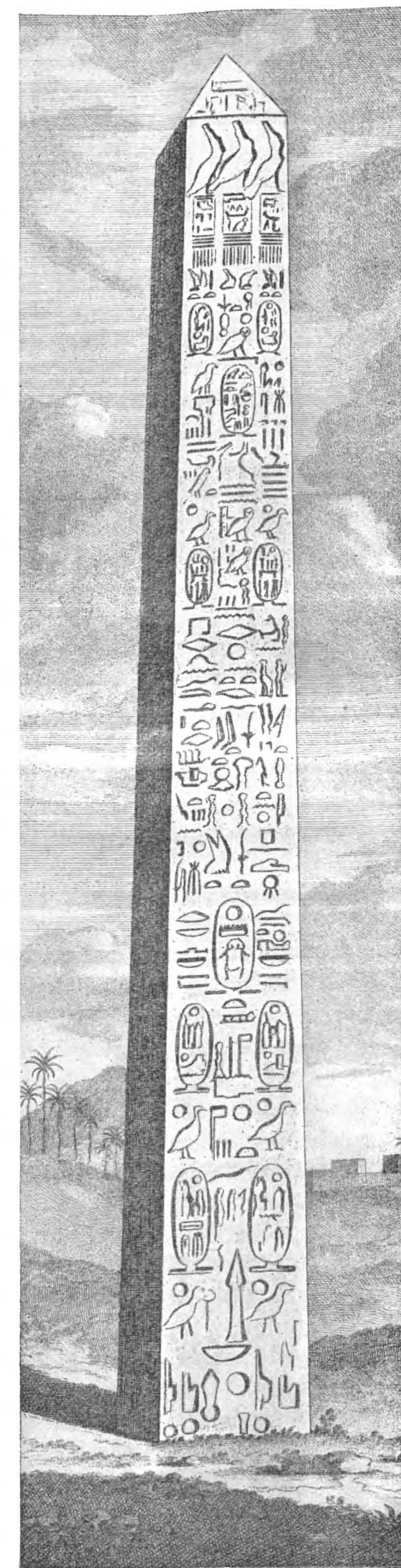

Fig. 17

dagen zijn intrek bij de Hollandse koopman George KLOKKENAAR, doch vertrekt 4 Mei 1683 overland met een karavaan naar Aleppo, waar hij 12 Mei arriveerde. In Aleppo wordt hij gastvrij onthaald door de Franse consul Laurens D'ARVIEUX, die toen de Hollandse belangen moest behartigen. In het 58ste hoofdstuk van zijn boek geeft hij ons een fraaie beschrijving van de ruïnes van Palmyra, weliswaar niet van hemzelf, doch van een Engels reiziger, William HALIFAX. DE BRUYN heeft blijkbaar geen tijd gehad deze oude ruïnenstad te bezoeken, maar voor de opneming van de beschrijving van William HALIFAX kunnen wij hem zeer dankbaar zijn. De beschrijving van HALIFAX werd in October 1695 in Engeland gedrukt in de *Philosophical Transactions*. De plaat der ruïnes van Palmyra, aan deze verhandeling toegevoegd, is door DE BRUYN mede overgenomen (plaat 187), doch met toevoeging van enkele details op grond van een schilderij dat door Henrico LUB van Aleppo naar Amsterdam was medegenomen (PLAAT LVII). Het schilderij, dat LUB met zich medebracht, hangt momenteel in het Allard Pierson Museum te Amsterdam. Te Aleppo hield DE BRUYN zich ook bezig met het verzamelen van munten uit de Hellenistische en Romeinse periode, die hij voor een deel in Venetië verkocht, doch ten dele mee naar zijn vaderland terugnam. Aleppo wordt ons door DE BRUYN uitvoerig beschreven, niet minder dan elf maanden heeft zijn verblijf aldaar dan ook geduurd, van Mei 1683 tot April 1684. Via Alexandrette reisde hij naar Cyprus, waar hij bij de Franse consul zijn intrek nam, die tevens de belangen van de Republiek behartigde en te Larnaca gestationeerd was. Van 19 April tot 15 Mei zwierf DE BRUYN over Cyprus rond, welk eiland op hem, komende van het Mohammedaanse vasteland, mede door vele fraaie kerkjes en kloosters en de groene bergen een aangename indruk maakte. Uitvoerig beschrijft hij ons zijn bezoek aan het kasteel Buffavento en het klooster Bellapais, waar men inderdaad onder de indruk komt van de roemrijke geschiedenis van Cyprus tijdens de dynastie van Lusignan. Het valt op, dat DE BRUYN blijkbaar geen bezoek aan Dieud'amour of St. Hilarionkasteel heeft gebracht, dat de voornaamste sterkte dezer dynastie is geweest en dat nog heden indruk maakt door de gecompliceerde bouwwijze en de vrijwel onneembare donjons op een der toppen van de N. bergrug. Van Larnaca zeilde DE BRUYN naar Antalya en bereikte vandaar overland op 23 Juni 1684 Smyrna, waar hij wederom zijn intrek neemt bij de consul der Nederlandse natie Jacob VAN DAM. Hij maakte daar nog een tekening van het Huis Hasselaar, een huis van 'vermaak' van de Hollandse kooplieden, dat wij tegenwoordig een societeit of clubgebouw zouden noemen, afgebeeld op plaat 204 en dat volgens mededeling van D. J. E. Graaf DE HOCHEPIED tot 1922 nog in bezit van zijn familie is geweest, doch bij de brand van Smyrna is verloren gegaan.

Op 25 October 1684 vertrok DE BRUYN uit Smyrna om 19 December d.a.v. te Venetië te arriveren. Na een verblijf van nog acht jaren te Venetië arriveerde hij op 19 Maart 1693 te 's Gravenhage na een reis van 19 jaren, zoals hij schrijft: „met zodanig een geluk, dat ik reeden had, om God met uiterste dankbaarheid, daarvoor te looven". In 1698 verschijnt dan: *Reizen van Cornelis de Bruyn door de vermaardste deelen van Klein Asia, de eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, etc mitsgaders de voornaamste steden van Aegypten, Syrien en Palestina, verrijkt met meer als 200 kopere konstplaaten, vertoonende de beroemdste Landschappen, Steden, etc. alles door den auteur selfs na het leven afgetekend.* Tot Delft, gedrukt bij Hendrik VAN KROONEVELD 1698. Een Franse editie van dit boek verscheen in 1700 bij dezelfde uitgever onder de titel: *Voyages en Levant*. In 1704 verscheen in Parijs nog een Franse editie, waarin de auteur abusievelijk LE BRUN wordt genoemd. Van de oplage van de Nederlandse editie kan men zich enig begrip vormen, door de intekenaren te tellen, die vooraan met name vermeld staan n.l. 1300, waardoor een oplage van 3 à 4 duizend exemplaren wel mag worden aangenomen.

TWEEDE REIS. Aangemoedigd door de warme ontvangst, welke zijn boek allerwegen te beurt viel, en de lust tot reizen niet langer kunnende bedwingen, begaf DE BRUYN zich, wederom met steun van Nicolaas WITSEN, op 28 Juli 1701 wederom op weg. Was hij bij de aanvang van zijn eerste reis nog een jongeling, thans beschikte hij over een ruime ervaring en stelden zijn teken- en schildertalent hem in staat nog beter werk te leveren. Op 21 December uit Archangel vertrokken (de reis via Duitsland en Polen was niet mogelijk vanwege de Noordse oorlog), arriveerde DE BRUYN op 4 Januari te Moscou. Te Moscou werd hij door Czaar Peter

de Grote ontvangen, die lang met hem sprak over zijn eerste reis door Voor-Azië. De door hem gemaakte afbeeldingen van Moscou zijn bijzonder fraai. De Wolga afzakkende kwam DE BRUYN dan te Astrakan, vanwaar hij 12 Juli 1703 vertrok, eerst per schip over de Kaspische zee en dan verder over land naar de Perzische grens langs de Kaspische zee. Te Isfahan aangekomen, werd DE BRUYN vriendelijk ontvangen door de agent van de V.O.C. François KASTELEIN. Hij geeft een uitvoerige beschrijving van de stad, waarbij vooral de fraaie aanleg van het grote plein voor het paleis van de Sjah met de mooi loggia opvalt. Uit de tekeningen van DE BRUYN kan men opmaken, dat het plein in de loop der eeuwen weinig is veranderd. Over de herberg, waar hij logeerde, de karavaanseray Jeddee, aan dit plein gelegen, was hij zeer tevreden. DE BRUYN maakte ook een tekening van de factorij der V.O.C. te Isfahan met daarbij behorende tuin, zijnde de enige afbeelding die tot ons is gekomen.

DE BRUYN IN PERSEPOLIS. Op 26 October 1704 besloot DE BRUYN naar het oude Persepolis te trekken, om daar „de beroemde overblyfsels der Outheit die daer zyn, te beschouwen, en op papier af te tekenen". Op 9 November 1704 arriveerde DE BRUYN te Persepolis, om daar tot 23 Januari 1705 te blijven. De hoofdstukken XXXIX en XL (blz. 208-233) bevatten de beschrijving van de oude Perzische hoofdstad, verlucht met vier prachtige panorama's en 18 deels uitslaande platen, waaronder één (no's 131-136) met copieën van spijkerschrift-inscripties. Wanneer men de fotographieën van de expeditie van het *Oriental Institute* te Chicago, die in de jaren vóór wereldoorlog II te Persepolis heeft gegraven o.l.v. Ernst HERZFELD, naast de tekeningen van DE BRUYN legt, dan kan men terstond constateren, dat onze Cornelis voortreffelijk werk heeft verricht. Bijzonder fraai is de tekening van de poort, die toegang geeft tot het paleisterras, alsmede de reliefs van de Apadana. Op afbeelding 152 geeft hij een „portael met beelden", dat niets anders is dan koning Artaxerxes I (465-435 v. Chr.) op zijn troon, gevolgd door een stoet van hovelingen. Het „vierde gesigt" of panorama is wel het fraaiste, dat DE BRUYN heeft getekend, vandaar dat dit panorama als PLAAT LVIII hierbij is opgenomen. DE BRUYN maakte deze tekening, gezeten in het uiterste N.W. van het paleisterras. Op de voorgrond achter de Perzische mannen ligt de poort, links daarvan de resten van de honderdzuilenzaal, rechts ziet men de zuilen van de Apadana op de achtergrond, daarachter de Tachara van Darius I, links in de hoogte de Genadeberg met de tombe van Artaxerxes II. Het valt op, dat het aantal zuilen van de Apadana op de tekeningen van DE BRUYN groter is dan thans; vermoedelijk heeft de tand des tijds in 250 jaar zijn invloed laten gelden. Door de 22 platen van de ruïnes van Persepolis heeft DE BRUYN als tekenaar zijn naam voorgoed gevestigd; voor de wetenschap der archaeologie zijn zijn tekeningen nog steeds van grote waarde, omdat zij ons de toestand van de ruïnes geven, waarin deze zich in het begin van de 18de eeuw bevonden en het thans beschikbare archaeologische materiaal daarmede kan worden vergeleken. DE BRUYN had zeer veel belangstelling voor de geschiedenis van Persepolis, hetgeen blijkt uit de geschiedenis der Perzische koningen, die hij op grond van klassieke auteurs in de hoofdstukken XLI-XLIII geeft.

Na een verblijf van bijna drie maanden zette DE BRUYN zijn reis naar het Z. voort. Van Gamron, thans Bender Abbas aan de Perzische golf ging hij per schip naar Batavia en keerde vervolgens via Perzië en Rusland rondom de Noordkaap weer naar de Republiek terug. Op 24 October 1708 arriveerde hij te 's-Gravenhage, waar hij met grote vreugde werd begroet, omdat het valse gerucht van zijn dood reeds enige tijd naar Nederland was doorgedrongen. Thans wachtte hem de taak zijn tweede nog grotere reis te publiceren. Hij werkte daaraan tot 1711: *Reizen over Moscovie, door Persie en Indie: verrykt met driehondert kunstplaten, vertoonende de beroemdste lantschappen en steden, ook de byzondere dragten, beesten, gewassen en planten, die daar gevonden worden: voor al derzelver oudheden en wel voornamentlyk heel uitvoerig, die van het Heerlyke en van oudts de geheele werrelt door befaemde Hof van Persepolis, by de Persianen Tchilminar genaemt.* Amsterdam, 1714. Uit een uitlating van DE BRUYN zelf bij UFFENBACH (*Merkwürdige Reisen* B III, 674-677) weten we, dat de eerste Nederlandse editie van dit werk in een oplage van 1000 exemplaren is verschenen, dus belangrijk minder dan zijn eerste werk, maar toch een indrukwekkend getal. Uit het feit, dat van dit tweede werk reeds in 1714 een tweede editie noodzakelijk

bleek, terwijl er een Franse uitgave in twee delen te Amsterdam verscheen in 1718, valt heel duidelijk te concluderen, dat onze Cornelis een gevierd schrijver was en dat zijn boeken grif van de hand gingen. Daarnaast mogen we echter de conclusie trekken, dat het Nabije Oosten in het begin der 18de eeuw, zelfs in oorlogstijd, — we zijn midden in de Spaanse successieoorlog —, zich in een grote publieke belangstelling verheugde. In 1714 verscheen nog: *Aanmerkingen over de printverbeeldingen van de overblijfselen van het oude Persepolis*, uitgegeven door DE CHARDIN en KAEMPFER, waarin DE BRUYN's verdiensten, ook voor de moderne archæologie, nadrukkelijk naar voren komen. Na zijn terugkeer van de tweede reis bleef DE BRUYN in Nederland, hij werkte aan edities van zijn tweede boek, hield zich op verschillende plaatsen in den lande op en stierf omstreeks 1719 op de buitenplaats Zijdebalen bij Utrecht van zijn vriend David VAN MOLLEM. Een fraai portret van DE BRUYN geschilderd door Godefridus, Ridder KNELLER bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam; het werd door de kunstenaar G. VALCK op koper gesneden en is voorin in zijn werken afgedrukt; ook is er een kleinere afbeelding van hem bij VAN GOOL, door Arnold HOUBRAKEN gesneden. Zijn gezamelijke werken werden in 1725 te Rouaan nog eens in het Frans gepubliceerd in 4to formaat, voorzien van vele aantekeningen van de Abt BANIER. Ook zijn er Duitse en Engelse vertalingen. Zo verscheen de eerste reis in 1702 te Londen in fol., de tweede reis te Londen in 1720 in 3 delen, fol. Een uitvoerige bibliographie over DE BRUYN vindt men in VAN DE AA, *Biographisch Woordenboek*. De gravures der Nederlandse edities zijn de beste.

XIX. ADRIAAN RELAND (1676-1718)

De Leidse universiteit, die in de 17de eeuw op het gebied der Oosterse studiën zulke uitstekende vertegenwoordigers bezat en die door de figuur van Albert SCHULTENS in het midden der 18de eeuw opnieuw een geleerde van internationale vermaardheid zou gaan bezitten, was omstreeks 1700 minder goed bedeeld; SCHAAF en HEIJMAN, hierboven reeds genoemd, konden ERPENIUS en GOLIUS niet vervangen. Het is de Utrechtse Alma mater, die in de eerste twintig jaren der 18de eeuw de eer voor zich kon opeisen het Nederlandse orientalistische centrum bij uitnemendheid te zijn, omdat zij in 1701 Adriaan RELAND tot zich riep. RELAND werd geboren 17 Juli 1676 in het Noordhollandse dorp De Rijp, waar zijn vader predikant was. Op elfjarige leeftijd werd hij te Amsterdam als student aan het *Athenaeum Illustre* ingeschreven, waar hij zich reeds in de oosterse talen bekwaamde. In 1689 ging hij naar Utrecht, waar hij in 1694 promoveerde op een *Dissertatio de libertate philosophando*. Na van 1696 tot 1700 te Leiden te hebben vertoefd, werd hij in 1700 te Harderwijk benoemd om onderwijs in de philosophie te geven, doch reeds het jaar daarop werd hij tot hoogleraar te Utrecht in de oosterse talen benoemd, terwijl hij in 1713 nog opdracht kreeg het onderwijs in de Hebreeuwse antiquiteiten te verzorgen. Van 1701 tot 1718 heeft hij zijn ambt op schitterende wijze vervuld en het is dan ook zeer te betreuren, dat hij in 1718 plotseling aan de kinderpokken is overleden.

Met de term oosterse talen werden tot in de tweede helft der 18de eeuw in het algemeen de Semietische talen aangeduid. De studie van het Hebreeuws berustte in de Middeleeuwen in hoofdzaak bij de Joden; de Christenen, die deze taal beoefenden, hadden hun kennis grotendeels bij Joden opgedaan om tot een beter begrip van het O.T. te komen. Het verkeer met de Mohammedaanse wereld werkte de kennis van het Arabisch in de hand. Eerst tijdens de Renaissance begon de studie der oosterse talen meer tot ontplooiing te geraken. De grondlegger van de studie van het Hebreeuws in West-Europa is Johannes REUCHLIN geweest, omdat hij voor het eerst in zijn klassiek geworden werk *Rudimenta Hebraica* (1506) een grammatica en lexicon gaf. REUCHLIN's navolgers in de 16de en 17de eeuw steunden wel nog op de Joodse traditie, doch de ontwikkelingsmogelijkheden werden groter. Er ontstond een studierichting, die duidelijk begreep, dat de beoefening van overige Semietische talen van groot nut kon zijn voor de kennis van het Hebreeuws. Toen RELAND zijn professoraat te Utrecht aanvaardde, kon hij steunen enerzijds op de traditie van ERPENIUS en GOLIUS te Leiden, anderzijds hadden de vele ontdekkingsreizen en de handel op de Levant en Perzië er in ruime mate toe mede gewerkt naast economische ook culturele belangstelling voor deze landen hier te lande op te wekken. Omvangrijke en kostbare boeken met vrij grote oplagen zoals van DAPPER en DE BRUYN gingen hun weg naar het publiek vinden. Invloedrijke en gefortuneerde regenten

zoals Nicolaas WITSEN steunden bij de publicatie van deze werken of maakten reizen naar het Oosten door hun financiële hulp mogelijk.

RELAND'S PUBLICATIES. Op het tijdstip, dat de Republiek onder Willem III op het toppunt van haar roem en rijkdom stond, aanvaardde RELAND zijn ambt te Utrecht. ERPENIUS en GOLIUS moesten opbouwen, pionierswerk verrichten, vechten tegen krenterigheid en voor de oosterse studies die plaats bevechten, waar deze krachtens hun economisch belang in onze handelsrepubliek recht op hadden. RELAND's grote verdienste is geweest, dat hij de resultaten van zijn streng wetenschappelijk onderzoek, zo mogelijk, voor het belangstellende publiek in Nederland toegankelijk heeft willen maken. Zijn ambt te Utrecht aanvaardde hij met een *Oratio pro lingua persica et cognatis literis orientalibus* (1701). RELAND loopt in deze rede reeds vooruit op de methode van SCHULTENS, n.l., dat voor het goed verstaan van het O.T. de studie van verwante Semietische talen noodzakelijk is. Linguist is RELAND nooit geworden, gelijk later SCHULTENS: de philologie is voor hem meer middel dan doel. Met behulp van zijn Arabische taalkennis publiceerde hij in 1705 *De religione mohammedanica libri duo*, tweede druk in 1717, terwijl in 1731, dus lang na zijn dood, een Franse editie te 's Gravenhage werd gepubliceerd. RELAND's boek gaf geheel nieuwe inzichten; vroegere auteurs, die over de Islam schreven, kenden doorgaans geen Arabisch en komen daardoor tot conclusies, die RELAND in zijn boek wist te weerleggen. Als Christen achtte men het daarvóór niet de moeite waard ernstige studie van de Koran te maken. RELAND bepleitte juist de intensivering van de bestudering van de Koran, omdat men daardoor de volken in de Levant beter zou kunnen begrijpen. Van 1706 tot 1708 publiceerde hij in drie delen allerlei verspreide studies in *Dissertationum miscellanearum partes tres*; daarbij was ook een bijdrage opgenomen *De linguis insularum orientalium*, waarin hij aantoont, dat de talen van de meeste eilanden in de Grote Oceaan, in Indonesië en op Madagascar tot de Maleise taalstam behoren.

RELAND EN PALESTINA. RELAND's grote verdiensten liggen echter op het terrein der Israelitische oudheden en Palestijnse topographie. Zijn eerste werk op dit terrein is *Antiquitates sacrae veterum Hebraeorum breviter delineatae ab Hadriano Relando* (1708). Het is een bruikbaar handboek der Israelitische oudheden, ten gebruike van studenten geschreven en meermalen herdrukt. Het boek is ingedeeld in vier afdelingen: de locis sacris, de personis sacris, de rebus sacris, de temporibus sacris. Hoezeer RELAND's roem ook in het buitenland was toegenomen blijkt, behalve uit zijn uitgebreide correspondentie, ook uit het feit, dat de uitgeverij J. LUCHTMANS hem opdroeg de vierde druk te verzorgen van de opera omnia van de bekende Franse orientalist Samuel BOCHART; de eerste druk daarvan was in 1646 in België verschenen, de derde druk bij LUCHTMANS in 1692, terwijl de vierde „cura Hadriani Relandi" in 1712 van de persen van LUCHTMANS kwam. Twee jaren daarna verscheen zijn grote standaardwerk *Palestina ex monumentis veteribus illustrata*. Dit werk, dat nog van groot belang is voor de Palestijnse geographie, bestaat uit drie boeken en is voorzien van goede, haast modern aandoende kaarten. In het voorbericht zegt RELAND, dat hij geen oude kaarten, hier en daar wat verbeterd, heeft willen laten drukken, maar dat hij alles opnieuw heeft laten tekenen aan de hand van de oorspronkelijke bronnen. In verband met de grote belangstelling, die voor dit werk hier te lande bleek te bestaan, besloot RELAND een Nederlandse editie te publiceren, die hij zelf heeft geredigeerd, maar die pas een jaar na zijn dood is verschenen: *Palestina opgeheldert, ofte de gelegenheyd van het Joodsche Land uyt de gedenkstukken der ouden getrokken en op vaster gronden als voorheen aangetoont en bewezen*. Ofschoon deze studie een product van de studeerkamer was, want het is wel zeker, dat RELAND nooit in Palestina is geweest, kan dit werk het best vergeleken worden met EUSEBIUS' *Onomasticon*, in welks tweede deel op soortgelijke alphabetische wijze alle topographische namen van het Oude en Nieuwe Testament behandeld worden. Het eerste deel bevat een geographische inleiding, waarin naast de Bijbeltekst gebruik wordt gemaakt van Griekse, Romeinse en Talmoedische geschriften. Pater SIMONS' oordeel luidt aldus: In beide liet de auteur zien, hoe de kritische, op het concrete gerichte mentaliteit, die in de natuurkundige wetenschappen van zijn tijd begon baan te breken, ook in de bestudering der Heilige Schrift met groot nut kan worden aangewend. In vraagstukken, waarin moderne onderzoekingen ter

plaatse en de ontdekking van buiten-Bijbelse, oosterse documenten niet hebben ingegrepen, blijft RELAND's synthese der teksten tot op heden toe van waarde [65]).

RELAND was blijkens zijn uitlatingen zeer bevriend met DE BRUYN; hij heeft zijn twintig jaren oudere tijdgenoot met zijn geweldige ervaringen zeer op prijs gesteld en aangezien DE BRUYN zijn laatste levensjaren op een buitenplaats in de omgeving van Utrecht heeft gesleten, kan het haast niet veel anders, of de beide mannen hebben in de jaren vóór 1718 voortdurend contact met elkaar gehad. In ieder geval heeft RELAND er niet tegen opgezien voor het neerschrijven van zijn groot Palestinaboek het reisverhaal van DE BRUYN geheel door te werken. Op verscheidene plaatsen wordt dan ook naar DE BRUYN, diens beschrijving van monumenten en diens tekeningen verwezen. Het fraaie panorama van Jerusalem, dat DE BRUYN in 1682 heeft getekend, neemt RELAND met veel nadruk in zijn werk op. RELAND zal DAPPER nauwelijks of niet gekend hebben, daar deze reeds in 1689 stierf, toen RELAND 13 jaar oud was. Zijn werken, die toen allerwegen zeer en vogue waren, zal hij zeker hebben gekend, hoewel dat niet uit zijn publicaties blijkt. Dat hij DAPPER niet citeert, doch wel DE BRUYN, MAUNDRELL en BOCHART is vermoedelijk een kwestie van persoonlijke appreciatie en wat de laatste bovendien betreft, af te leiden uit zijn eigen werkzaamheid met de werken van deze Fransman. In de voorrede van de Nederlandse editie van Palestina leest men: „Hier en daar hebben wij 'er een woord tot meerder gemak van den Duytschen Leezer ingevoegd". RELAND hield dus wel degelijk rekening met het belangstellende Nederlandse publiek. Hij hechtte veel waarde aan deze Nederlandse editie en heeft er, blijkens de lijkrede bij zijn graf, nog voor gewaakt, dat de Nederlandse editie inderdaad zou verschijnen. Daarom behoort ook RELAND genoemd te worden bij het driemanschap DAPPER, DE BRUYN, RELAND dat in grote mate er toe heeft bijgedragen de publieke belangstelling in ons vaderland te stimuleren en in goede banen te hebben geleid. Het jaar 1700 betekent ook in dit opzicht een hoogtepunt; na de vrede van Utrecht, begint in de Republiek het tijdperk van de politieke teruggang, de belangstelling voor de beschavingen van het Nabije Oosten neemt af, naar mate de handelsbelangen in de Levant beginnen terug te lopen. Albert SCHULTENS zet te Leiden de traditie van ERPENIUS, GOLIUS en RELAND voort, maar de studies van hem en zijn ‹school› vonden in de 18de eeuw niet meer die weerklank onder de welgestelde burgerij, die in de 17de eeuw uit theologische, economische, ideële of maecenas-motieven in hoge mate onmiskenbaar was. Pas na de ontcijfering van CHAMPOLLION en RAWLINSON, begint de belangstelling hier te lande wederom te groeien; het werk van C. J. C. REUVENS [66]), daarbij krachtig gesteund door koning Willem I, verdient daarom in dit verband naar voren te worden gehaald. De gezichtskring der wetenschap is breder, zij richt zich nu ook op de alleroudste geschiedenis, zij ontsluit nieuwe terreinen, zij verdiept zich in linguistische problemen en streeft naar soberheid van uitdrukking en denkwijze, die zo kenmerkend is voor vele vertegenwoordigers der Leidse orientalistiek in de tweede helft der 19de eeuw. Het weer opleven der publieke belangstelling in Nederland is een verschijnsel uit de 20ste eeuw en dan nog in hoofdzaak na 1920; de wortels daarvan hadden zich echter reeds vastgezet in de 17de eeuw, die ondanks economische teruggang, verlies der onafhankelijkheid en het langzaam ontwaken in de 19de eeuw, toch nog krachtig genoeg waren verse groeikrachtige sappen te betrekken uit de in de 17de eeuw gefundeerde tradities.

Leiden, Mei 1952 A. A. KAMPMAN

NASCHRIFT VAN DE REDACTIE. De z.g. *coudée perse* uit de *Bibliothèque Nationale* te Parijs (*Cabinet des médailles*) blijkt geen el te zijn, maar te bestaan uit fragmenten van een inscriptie op Darius' Koningsmantel. Deze inscriptie staat ook bij DE BRUYN afgebeeld. Deze had de fragmenten aan RELAND gegeven; na RELAND's dood had RAU ze uit de boedel gekocht en aan DE SACY ten geschenke gegeven die op zijn beurt ze aan het *Cabinet* afstond. Daarna heeft men ze in een lijst samengevat tot een „el". Zie hiervoor E. BENVENISTE, *Une inscription perse achémenide du Cabinet des médailles,* Journ. Asiat. Tome CXXIX, année 1951, 261-273 [67]).

[65]) J. SIMONS, *Bij het portret van Adriaan Reland,* JEOL 9, 1944, 163.

[66]) Zie hiervoor het in noot 64 geciteerde werk van Dr VAN WIJNGAARDEN, en verder B. A. VAN PROOSDIJ, *L. J. F. Janssen en de belangstelling voor de Assyriologie in Nederland in het midden der negentiende eeuw,* JEOL deel II, 1943, XXXVII-XLII.

[67]) Zie p. 170.

VOORLOPIGE VERSLAGEN GEPUBLICEERD DOOR HET ORIËNTALISTISCH CENTRUM BENELUX VOOR HET WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK IN DE LEVANT, No 1

MIJN VERBLIJF IN EL-KÂB EN HET VERDERE NIJLDAL (DECEMBER 1949—APRIL 1950)

Mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek

zie PLATEN XXVIII-XXXIII

Het was de bedoeling geweest begin 1949 naar Egypte te vertrekken en in el-Kâb de Heren P. GILBERT en J. STIÉNON te treffen, die daar namens de Egyptologische Stichting *Koningin Elisabeth* (Brussel) archaeologische werkzaamheden zouden verrichten. Daar bij hun vertrek uit Europa het door ZWO i.o. toegezegde bedrag nog niet was ontvangen, was het mij niet mogelijk aan dit plan uitvoering te geven. Achteraf is gebleken, dat dit niet te betreuren was, aangezien hun verblijf te el-Kâb slechts enkele weken heeft geduurd; in dezen korten tijd zou het niet mogelijk geweest zijn de mij opgedragen taak tot een goed einde te brengen.

Bovendien had dit uitstel het voordeel, dat ik nu gelegenheid had mijn reis hier beter voor te bereiden. Ik begon dus te verzamelen, wat er over de inscripties in de woestijn van el-Kâb bekend was. Het bleek tevens, dat F. W. GREEN zich ernstig ermee bezig had gehouden en het vermoeden scheen gewettigd, dat er van zijn hand nog aantekeningen bestonden.

Ik had mij intussen opnieuw in verbinding gesteld met de Egyptologische Stichting te Brussel en vernam, dat het de bedoeling was, dat de Heer A. MEKHITARIAN, Secretaris-generaal der Stichting, op het einde van het jaar 1949 naar el-Kâb zou vertrekken. Deze versterkte mijn mening inzake de aantekeningen van GREEN, daar wijlen J. Fr. CAPART hem daarover vroeger had gesproken. Hij schreef daarom naar het Fitzwilliam Museum te Cambridge, waaraan GREEN jarenlang verbonden was geweest en vernam van Mevrouw GREEN, dat haar echtgenoot nog leefde, doch ernstig ziek was; hij zou ons echter gaarne ontvangen. Wij besloten zo spoedig mogelijk naar Engeland te vertrekken en waren begin Juli in Cambridge, waar wij meermalen een bezoek konden brengen aan den doodzieken GREEN. Wij mochten er kennis nemen van het door hem verzamelde materiaal, dat behalve enkele foto's, in twee groepen verviel: papierafdrukken en handcopieën. De kist met papierafdrukken schonk GREEN aan het Museum van het Jubelpark te Brussel, ik mocht de copieën en foto's behouden. Er waren papierafdrukken van een aantal der teksten; MEKHITARIAN heeft van deze afdrukken foto's gemaakt, die wij in el-Kâb geordend hebben. Het bleek toen, dat er een nodeloos aantal doubletten bij was, terwijl van sommige 4 of 5 exemplaren aanwezig waren. Bovendien konden wij vaststellen, dat GREEN veelal zijn copieën had gemaakt naar de afdrukken, met alle gevolgen van dien. Dat deze veronderstelling juist was, kon men ons te el-Kâb in zoverre bevestigen, doordat er nog personen in leven waren, die GREEN hadden zien werken. Zij zeiden, dat GREEN tijdens zijn verblijf aldaar geregeld naar de graffiti ging, een aantal afdrukken maakte en dan terugkeerde. Daar hij later niet meer wijs is kunnen worden uit zijn eigen nummering, heeft hij het verzamelde materiaal moeten laten rusten. Bovendien waren blz. 1-88 van zijn manuscript verdwenen en zijn tot heden niet teruggevonden.

Het loffelijke geschenk van GREEN had echter twee goede gevolgen: het doordrong mij van den beginne van het grote belang van een zo duidelijk mogelijke nummering en maakte het mogelijk, met het reeds gepubliceerde materiaal, enigszins thuis te raken in deze groep teksten.

Met MEKHITARIAN vertrok ik 14 December van Schiphol en wij waren reeds den volgenden dag te Cairo. Vrijwel terstond werd mijn reisgenoot ziek en is dit bijna zonder onderbreking gebleven tot ons vertrek naar Boven Egypte. Ons verblijf te Cairo heeft daardoor

langer geduurd dan het in mijn bedoeling lag. Een gedeelte van den aldaar doorgebrachten tijd werd uiteraard in beslag genomen door het afleggen van bezoeken, o.a. bij den Oudheidkundigen Dienst en zijn Directeur, Dr Ét. DRIOTON. Daarnaast moesten inkopen gedaan worden. Den overblijvenden tijd benutte ik om het Egyptische museum te bezoeken (ik kon er enkele teksten collationeren), een bezoek te brengen aan de opgravingen bij de grote pyramide van Giza, evenals aan de andere monumenten te Giza, Aboe Roasj en Sakkara. 6 Januari vertrokken wij naar Loeksor en gingen vandaar zo spoedig mogelijk naar el-Kâb om het huis van Somers CLARKE, dat aan de Egyptologische Stichting te Brussel ten gebruike is afgestaan, te inspecteren. Er werd besloten, dat wij 12 Januari definitief naar el-Kâb zouden vertrekken. De laatste inkopen waren reeds gedaan, toen MEKHITARIAN 11 Januari plotseling naar Cairo werd geroepen in verband met een audiëntie bij Koning FAROEK. Alleen ben ik toen den volgenden morgen vertrokken en erin geslaagd, in drie dagen het huis te beredderen en het huishouden op gang te brengen. Daar mijn reisgenoot 15 Januari terugkeerde, konden wij daags erna ons eerste bezoek brengen aan de rotsinscripties, waarvan het gros op ongeveer 5 kwartier gaans van ons huis gelegen is.

Omdat GREEN bizonder veel werk gemaakt had van een lagen rotswand dicht bij het tempeltje van AMENOPHIS III gelegen, besloten wij daar te beginnen. Na zo goed mogelijk, bij herhaalde bezoeken en bij verschillend licht bekeken te hebben, welke inscripties er waren, begonnen wij met in krijt nummers aan te brengen. Wij volgden daarbij de richting Noord-Zuid. Wanneer echter inscripties over elkaar heengrepen, moesten wij, zij het na het nodige overleg, den knoop doorhakken. Toen eenmaal de nummering klaar was, kon het eigenlijke werk beginnen. En daar MEKHITARIAN een voortreffelijk fotograaf is, stelde ik voor, dat hij zoveel mogelijk alle inscripties zou fotograferen; hij heeft zich op zeer te loven wijze van deze taak gekweten.

Zeker, menigmaal heb ik, hetzij met spiegel of *flash light*, bij dit fotograferen geholpen, mijn eigenlijke werk bestond toch in het copiëren der aanwezige inscripties, terwijl wij het collationeren gezamenlijk hebben verricht. Op de lage rots bleken 288 inscripties voor te komen en met een zucht van verlichting constateerden wij eindelijk, dat deze groep klaar was.

Wij waren toen immers reeds een maand in el-Kâb en rechtuit gezegd, het tempo was tegengevallen. Daarbij kwam, als verzachtende omstandigheid, dat wij door zandstormen verschillende malen ons huis niet konden verlaten; maar het vervulde mij toch met zorg, of het mogelijk zou zijn, alles af te werken.

Wanneer men van bij de lage rots naar el-Kâb kijkt, ziet men een vrijstaande rots in de wadi liggen. Vaak wordt zij de heilige rots genoemd en sommige Egyptologen, als A. VARILLE, beweren, dat zij den vorm vertoont van een zittenden gier en dat de oude Egyptenaren haar oorspronkelijken vorm zelfs in deze richting hebben bijgewerkt. Ik moet bekennen, dat ik er niet in geslaagd ben, dit poëtische standpunt tot het mijne te maken.

Het was maar goed, dat wij reeds de ervaring van de lage rots hadden opgedaan, want alleen al de nummering van de zogenaamde heilige rots viel niet mee. Allereerst, omdat vele inscripties slechts bij bepaald licht zichtbaar zijn, maar ook, omdat zij elkaar zeer vaak doorkruisten. Daar de kant nogal steil is, was vooral het fotograferen een moeilijk karwei. Een verrassing was echter, dat het aantal opschriften minder bedroeg dan dat der eerste rots, en wel in totaal 268.

Behalve deze twee grote groepen teksten zijn er nog verschillende andere. Zo b.v. dichtbij den Ptolemaeïschen tempel, boven op de rots der graven bij el-Kâb, op de zijkanten van een vrijstaande rots, de zogenaamde Borg el-Hammâm, en nog enkele andere. Het totale aantal der opgenomen inscripties bedraagt 583.

Uit vroegere copieën bleek, dat verschillende inscripties gedeeltelijk te gronde zijn gegaan, terwijl een tiental blijkbaar geheel verloren is; wij zijn er tenminste niet in geslaagd deze terug te vinden, hoewel wij zelfs van één ervan een papierafdruk en bovendien nog liefst drie copieën bezaten. Een ander graffito, blijkbaar afkomstig van de lage rots, werd in 1937 gevonden bij de Belgische opgravingen en was dus reeds vroeger, misschien in de oudheid, meegenomen.

De omvang en vorm der inscripties is zeer ongelijk. Het is dan ook juister niet van graffiti maar van rotsinscripties te spreken, daar dit laatste begrip ruimer van inhoud is; een graffito is immers ingekrast, zodat de vorm der tekens min of meer vluchtig is; een aantal van onze teksten is echter met zorg aangebracht en voor deze zou de naam graffiti onjuist zijn. In het vervolg zal dit onderscheid echter om euphonische redenen niet gehandhaafd worden.

Terwijl voor sommigen de rots netjes is gladgemaakt en daarna de tekst aangebracht, zijn andere zonder meer in de rots gegrift, soms zeer slordig. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat een aantal van deze laatste onleesbaar is. Toch hebben wij gemeend ook deze te moeten nummeren, omdat het om een algehele inventarisatie ging, waarbij ook het aantal niet zonder belang is. Men denke aan het feit, dat de zogenaamde heilige rots minder inscripties bevat dan de andere groep. Zou het dan wel gerechtvaardigd zijn van de heilige rots te blijven spreken? Daartegenover staat echter, dat juist deze rots praehistorische tekeningen bevat, niet echter de rotswand met de meeste inscripties. Terwijl bij dezen laatste de teksten uiteraard slechts aan een kant voorkomen, en dan nog bijna allen op een steenlaag, die daartoe zeer geschikt was, valt het op, dat dit bij de vrijstaande rots eveneens vrijwel uitsluitend het geval is. Hier ontgaat mij, waarom men aan een bepaalden kant kennelijk de voorkeur heeft gegeven. Bij beide groepen bevinden zich echter ook nog een aantal teksten op rotsblokken, al dan niet vrijstaande, aan den voet ervan.

Een aantal inscripties is zeer verzorgd, ook wanneer zij niet den vorm van een stele hebben; als regel zijn de tekens niet groot, bij enkele bezitten deze echter abnormaal grote afmetingen. Een ander punt is, dat herhaaldelijk aan het hiëratisch ontleende tekens voorkomen in overigens hiëroglifische inscripties. Enkele inscripties zijn geheel hiëratisch.

Geen enkele tekst is expliciet volgens regeringsjaren gedateerd. De oudste met zekerheid dateerbare inscriptie is de cartouche van koning Cheops; ernaast staat tweemaal de naam van den alleen hier vermelden farao Sjaroe. Het jongste is een anepigrafische stele, die men in den laten tijd, misschien dien der Ptolemaeën, moet dateren. Het gros der teksten stamt echter van de VIde Dynastie tot in de XIIde; uit het Nieuwe Rijk is slechts een klein aantal aanwezig. Daarna houden zij feitelijk op. Merkwaardig is echter, dat wij in de omgeving wel Griekse graffiti hebben gevonden, doch feitelijk nergens een Demotisch of tenminste Egyptisch, dat uit deze periode zou kunnen stammen.

De inhoud der teksten is weinig gevarieerd. Als regel zijn het een of meer titels, gevolgd door een eigennaam; herhaaldelijk wordt de *filiatio* of genealogie aangegeven. Verschillende namen en titels zijn nieuw. De meeste der makers van een inscriptie blijken priesterlijke functies bekleed te hebben; blijkbaar hebben zij ter plaatse verbleven, hoewel daarvan overigens slechts weinig sporen, o.a. in den vorm van aardewerk, aanwezig zijn. Dit laatste bevindt zich alleen bij de lage rots.

Wanneer men zich nu afvraagt, wat de winst is, die het opnemen dezer inscripties heeft gebracht, zou men op de volgende punten kunnen wijzen:

wij weten nu precies, wat er aan epigrafisch materiaal aanwezig is;
het is niet gebleken, dat de heilige rots haar naam met meer recht draagt dan de lage rots;
van de vroegere copieën bleken slechts die van L. STERN betrouwbaar te zijn;
wij leerden verschillende nieuwe titels kennen, waarvan er één tot onze groep teksten beperkt is;
ook voor het hiëratisch valt er winst te boeken.

Wanneer deze teksten als groep bewerkt zijn, is het nog nodig de aldus verkregen gegevens en inzichten te combineren met datgene, wat wij reeds weten van en over el-Kâb. Zo vonden wij b.v. herhaaldelijk den naam *Nfršmm*; nu is het bekend, dat iemand met dezen naam onder de IVde Dynastie leefde en zijn mastaba had ten Noorden van den groten muur van el-Kâb. Hetzelfde is met Kaimeni het geval. Eerst wanneer de nieuwe gegevens verbonden worden met de vroegere, zal het mogelijk zijn een waardeoordeel uit te spreken over de al of niet belangrijkheid der rotsinscripties bij el-Kâb.

Voordat men echter dit waardeoordeel zal kunnen uitspreken, is het nodig de verzamelde teksten uit te geven. De meest ideale uitgave zou zijn, elken tekst in foto, resp. facsimile, en

handcopie. Het zal echter van de beschikbare fondsen afhangen, of het mogelijk zal zijn dit ideaal te verwezenlijken.

Wij waren 8 Maart klaar met ons werk en den volgenden dag vertrok ik naar Loeksor. Ofschoon ik niet wist, hoeveel mijn verblijf in el-Kâb gekost had, besloot ik naar het Zuiden te gaan en wel zo spoedig mogelijk, omdat het warm begon te worden.

De redenen, die mij tot dezen tocht aanzetten, waren de volgende. In 1946 had ik in Aboe Simbel een aantal inscripties gecopieerd, wilde deze echter gaarne collationeren. Omdat daarenboven, voorzover mij bekend, nooit een Nederlands archaeoloog in Khartoem was geweest, wilde ik daarheen reizen om contact op te nemen met den Soedanesen Oudheidkundigen Dienst en zijn Directeur, Mr SHINNIE. Ik was mij bewust, dat mijn reis voornamelijk informatorisch van karakter zou zijn, daar de communicatiemiddelen in den Soedan niet van dien aard zijn, dat men zonder overdreven onkosten alleen de in den Noordelijken Soedan verspreide Egyptische monumenten kan bezoeken; dit is wel mogelijk, indien men langeren tijd ter plaatse is en met leden van den Oudheidkundigen Dienst bepaalde trajecten bereist. Nog meer dan in Egypte zal men in den Soedan den tijd moeten nemen. Dit geldt ook, wanneer men in groepsverband reist, zoals de twee laatste jaren is gedaan door *pensionnaires* van het Franse Instituut te Cairo.

Alvorens naar den Soedan te vertrekken, verbleef ik nog een dag of vijf te Aswan, waar ik dank zij de aanwezigheid van inspecteur LABIB HABACHI een inscriptie hoopte te vinden, die ik reeds meermalen vergeefs gezocht had, en alsdan den tekst te collationeren. Dit is mij helaas niet mogen gelukken; overigens mag ik niet ontevreden zijn over mijn verblijf aldaar, omdat ik met HABACHI niet alleen meermalen het opgravingsterrein op het eiland Elephantine bezocht, waar ik in 1946 bij zijn opgravingen had mogen assisteren, maar ook het sindsdien op den westelijken oever, in de necropolis dus, ontdekte graf van HEKAÏB. Bovendien bezochten wij enkele prae- en protohistorische tekeningen ten Noorden van Aswan en de inscripties van het eiland Sehel. Ook aan andere, mij reeds bekende oudheden, bracht ik opnieuw een bezoek.

Na een reis van ruim drie dagen kwam ik in Khartoem aan en maakte den volgenden dag aanstonds mijn opwachting bij Mr SHINNIE. Wij bespraken de mogelijkheden van wat ik kon doen, gedurende den korten tijd, dat mijn visum geldig was. Een bezoek aan den Gebel Barkal en omgeving zou enkele weken eisen. Daarom besloot ik het museum te Khartoem zo goed mogelijk te bekijken, een grote stele aldaar, uit Oeronarti afkomstig, te copiëren en dan naar Wadi Halfa te vertrekken.

Vanuit den trein kon ik langen tijd het grote pyramidenveld van Meroë zien. Overigens passeerde deze geen ruïnes.

Tijdens mijn verblijf te Wadi Halfa bezocht ik het museum aldaar, de oud-Egyptische vesting Boehen en maakte een uitstapje van een dag naar Semna, hetwelk niet alleen romantisch maar ook leerzaam was. Op de terugreis naar Aswan verbleef ik 3 dagen in den tempel van Aboe Simbel en kon al de gewenste inscripties collationeren. Een uitstapje naar den Gebel Adda, waar zich een kleine tempel van farao Horemheb bevindt, mislukte, doordat wij er niet in slaagden een boot te vinden om den Nijl over te steken.

Mijn reis naar het Noorden onderbrak ik gedurende twee dagen te Loeksor, waar ik zowel op den oostelijken als westelijken oever monumenten bezocht. Onmiddellijk na mijn terugkeer in Cairo vertrok ik naar het Fajoem, waar ik vanuit Medinet el-Fajoem een autotocht naar het Karoen-meer maakte en den volgenden dag de pyramides van Illahoen en Hawara bezocht. Aan het aparte karakter dezer provincie bewaar ik de aangenaamste herinneringen.

Intussen had ik getracht, zo spoedig mogelijk naar Nederland te vertrekken en kon plaats krijgen in het Indië-vliegtuig van 11 April.

Daar ik pas 6 April in Cairo was teruggekeerd, uit het Fajoem, moest er nog heel wat beredderd worden, temeer daar feitelijk alles vóór Pasen (9 April) afgehandeld moest zijn. Dit is gelukt, zodat ik de laatste twee dagen besteden kon om afscheid te nemen van het Museum en zelfs nog een bezoek kon brengen aan Giza.

Leiden, Mei 1950. JOZEF M. A. JANSSEN

TOELICHTING BIJ DE AFBEELDINGEN

(PLAAT XXVIII-XXXIII)

De twaalf afbeeldingen zijn gemaakt naar foto's, die mijn reisgenoot en medewerker Arpag MEKHITARIAN te el-Kâb heeft opgenomen. De met N aangeduide graffiti bevinden zich op de zogenaamde heilige rots; de letter O geeft aan, dat men te doen heeft met een inscriptie op de lage rots. De nummering loopt in de richting Noord-Zuid. Terzijde van O 62 (Pl. XXXII) is het in krijt aangebrachte nummer van het volgende graffito nog te zien.

De keuze is zo gedaan, dat gehoopt mag worden een indruk te geven van de variatie der inscripties, zowel wat den omvang en vorm als de leesbaarheid betreft. Ook zijn met opzet enkele reeds gepubliceerde graffiti afgebeeld; N 141 (Pl. XXXIII) werd in 1875 door L. STERN gereproduceerd, en bijna twntig jaar later door G. W. FRAZER, die in de mening verkeerde, dat dit opschrift nooit gepubliceerd was. Een vergelijking der beide copieën zal ongetwijfeld ten gunste van STERN uitvallen. Hetzelfde geldt van het moeilijk leesbare graffito N 6 (Pl. XXXII), dat A. H. SAYCE als eerste copieerde. Zijn copie bezit slechts historische waarde. Stele O 255 (Pl. XXVIII) is door STERN en FRAZER nog intact gezien; nu is het benedengedeelte afgebroken en ligt op den grond; op de foto zijn de door ons bij elkaar gelegde fragmenten zichtbaar; uit een vergelijking met STERN blijkt, wat er verloren is gegaan, alsook, dat in zijn tijd niet de gehele tekst meer leesbaar was. Terwijl dit fragmenten zijn van een Nieuwe Rijks stele zoals O 23 (Pl. XXXIII) er een weergeeft, is bij andere teksten duidelijk het vluchtige karakter van de „notitie" te zien. Vele van hen bevatten dan ook tekens, die aan het hiëratisch ontleend zijn.

Daar het de bedoeling was, de gegevens betreffende de inscripties zo nauwkeurig mogelijk vast te leggen, is het een teleurstelling geweest, dat wij, in het algemeen gesproken, hun afmetingen niet in centimeters hebben kunnen vastleggen. Men kan hiervoor verschillende redenen aanvoeren: vaak was de rotswand te oneffen om een objectieve meting te doen; in andere gevallen, bijvoorbeeld O 1 en 2, was meting onmogelijk zonder acuut lijfsgevaar. Zelfs in gevallen als N 110 (Pl. XXXI) en 141 (Pl. XXXIII), waar enkele kantlijnen zijn aangegeven, is het niet mogelijk een nauwkeurige maat op te geven, omdat deze lijnen scheef lopen. Het laatstgenoemde graffito is tevens een voorbeeld, dat het onpraktisch was, de grootte van een bepaald schriftteken, als de , op te geven, gelijk bij handschriften niet ongewoon is; want, gelijk uit de afbeelding blijkt, wisselt de hoogte der tekens van regel tot regel. Slechts bij met zorg uitgevoerde teksten, zoals O 23 (Pl. XXXIII), kan men betrouwbare maten vermelden: hier bedraagt de breedte 40 cm, de hoogte 46 cm, deze laatste gemeten met inbegrip van het glad gekapte stuk rots onder het standvlak der figuren.

Het was ons voornamelijk te doen om den inhoud der inscripties en daarover thans enige opmerkingen. De zojuist vermelde stele, **O 23** (Pl. XXXIII), stelt een offer voor, dat gebracht wordt aan de godin van el-Kâb, Nechbet. Deze is weergegeven zittend op een troon en gekleed in het aloude gewaad der godinnen. Zij draagt de zogenaamde *atef*-kroon, waaronder haar typische hoofdtooi, een giervormige huif, zichtbaar is. In de rechterhand houdt zij het levensteken, met haar linker steekt zij den zogenaamden *was*-scepter naar voren. Daarboven staat geschreven: „Nechbet, de Witte van Nechen, de meesteres des hemels, de heerseres der Beide Landen". De verdere tekst luidt: „Een offer van alle goede en reine dingen aan Nechbet, de Witte van Nechen, de meesteres en heerseres van alle goden, dat gebracht heeft het lid der koninklijke garde, Chaëmwast, en zijn geliefde zuster, de matrone Nehsiet(?)". Deze laatste naam betekent „de Nubische" en hoewel de werpstok, waarmee de naam hier geschreven is, ook *ᶜꜣm.t*, „de Aziatische", gelezen kan worden, verdient de eerste lezing wellicht de voorkeur; het is ons immers bekend, dat de leden der koninklijke garde in den regel uit Nubië afkomstig waren. Uit de afbeelding is op dit punt niets af te leiden. De beide offeraars dragen de kleding zoals deze tot in het begin der XVIIIde Dynastie in zwang was; neemt men daarbij in aanmerking, dat de naam Chaëmwast pas in het Nieuwe Rijk voorkomt (eigenlijk onder de XIXde Dynastie), dan mogen wij toch wel aannemen, dat deze stele is aangebracht tijdens het

Nieuwe Rijk. De man houdt in zijn linkerhand een offerstandaard, waarop een eend ligt, met de rechterhand plengt hij uit een vaas in een vat, waarop een vierkant is aangebracht; iets dergelijks is ook te zien op de stele ernaast (O 24), hoewel het vierkant daar veel lager is. Bedoeling? De vrouw, wellicht de echtgenote van den offeraar, houdt in haar rechterhand een eend, in de linker een nap, blijkbaar ook bestemd voor een plengoffer.

De op den grond gevallen stukken van een wijinscriptie, die waarschijnlijk uit den tijd van Toethmosis IV stamt, behoorden oorspronkelijk tot **O 255** (Pl. XXVIII). Het aantal van zulke votiefsteles is gering. De meeste rotsinscripties bestaan uit louter tekst. Een mooi voorbeeld is **N 141** (Pl. XXXIII), omdat wij daar tevens een aanknopingspunt vinden voor de datering en wel in den eersten eigennaam. De tekst luidt vertaald:

„Die naast het hoofd des konings staat, de opziener der priesters, de dignitaris en administrateur van een gouw, de priester en tempelschrijver Nianchpepi, en zijn zoon, de *pr-ꜥꜣ*, de dignitaris en administrateur van een gouw, de priester Anchoe,

de *pr-ꜥꜣ*, die naast het hoofd des konings staat, de schrijver van den hogerop (?) gelegen tempel, de opzichter van den harem, Nianchchnoem, die geëerd wordt door zijn vader elken dag, die naast het hoofd des konings staat, de tempelschrijver Nianchchnoem."

Dit graffito levert ons drie eigennamen, die onder het Oude Rijk voorkomen; de eerste en laatste zijn van hetzelfde type, namelijk „De bezitter van leven is ..."; terwijl in de naam Nianchchnoem de god Chnoem van Elephantine vermeld wordt, zien wij in den eersten naam koning Pepi der VIde Dynastie genoemd. De drager van dezen naam moet dus in dien tijd geleefd hebben; daar er toen twee farao's, Pepi geheten, betrekkelijk kort na elkaar geregeerd hebben, is er een zekere speling mogelijk. Afgezien van het feit, dat wij den inhoud van verschillende titels niet nader kunnen omschrijven, komt er één in voor, die wel bekend was uit het Oude Rijk, maar waar wij verder helemaal niets van weten, namelijk *pr-ꜥꜣ*. Bij het toevoegsel *ḥrj.t* in regel 5 is meer dan een oplossing mogelijk; men zou bijvoorbeeld aan het woord voor necropool kunnen denken; daar dezelfde Nianchchnoem, die ook het graffito heeft laten aanbrengen, den tweeden keer dit woord niet aan zijn titel „tempelschrijver" toevoegt, lijkt de zojuist vermelde oplossing onwaarschijnlijk. Misschien is dan ook het meest voor de hand liggend aan te nemen, dat op de plaats van het huidige tempeltje van Amenophis III reeds in deze periode een heiligdom gestaan heeft. De tekst van andere graffiti maakt dit zelfs bijna zeker. Overigens is het niet duidelijk, hoe wij ons de verhouding tussen Nianchchnoem en de beide andere personen moeten voorstellen; blijkbaar heeft hij het overbodig gevonden ons op dit punt in te lichten.

De opziener der priesters Isdi (**N 25** op Pl. XXX) draagt een naam, die in het woordenboek van de persoonsnamen, door H. Ranke samengesteld, niet voorkomt. Bovendien draagt hij een onbekenden titel, *imj-rꜣ-ṯs.t*, die elders in ons materiaal voorkomt als *imj-rꜣ-ṯs.t njt nṯr.t* (N 7, 8, 9 [?]; O 31, 49, 67 [?]). Daar hij deze laatste uitdrukking een heilige koe als ideogram of determinatief voorkomt, mogen wij den titel wel omschrijven als „opzichter van de kudde der godin". In deze inscriptie worden drie zoons van Isdi vermeld, elk met hun titels: „die naast het hoofd des konings staat, de opziener der priesters, Ini", wiens broers Choei en Ini dezelfde titels voeren kunnen. De vorm der tekens is zodanig, dat men bijna kan spreken van een hiëratischen tekst in steen.

Ook in **N 93** (Pl. XXX) is een aantal tekens cursief. Wij lezen daar nogmaals den zojuist vermelden titel *imj-rꜣ-ṯs.t*, die hier gevoerd wordt door Ibi's zoon Sabni; beide namen zijn bekend uit het Oude Rijk en wij weten zelfs van een Sabni, dat hij den bijnaam Ibi voerde (Cairo 1497). De twee voorlaatste regels der inscriptie zijn niet geheel leesbaar. Terwijl het begin van regel 6 weer den naam Sabni bevat, is het niet zeker, welke vogel na dezen naam gelezen moet worden. Het liefste zou men opteren voor de lezing *sꜣ śmśw*, den oudsten zoon. In regel 5 zijn drie tekens duidelijk: de *n*, *i* en de zittende man, als determinatief van den naam; hetgeen op *ni* volgt, schijnen wel de zogenaamde pluralisstrepen te zijn en het laatste teken van dezen regel is waarschijnlijk de *sꜣ*-eend (men vergelijke regel 2), hoewel de twee oren bij het teken voor uil thuishoren.

Men zou kunnen zeggen, dat **N 110** (Pl. XXXI) in lineaire hiërogliefen is gemaakt. De

lezing is eenvoudig, de vertaling echter minder: „De hoveling en *ḏꜣśtj* (of *ḏꜣtj*?), de opziener der priesters, die gesteld is over de geheimen van het „Godsboek" in de woestijn, Ithai, en zijn geliefde zoon, het hoofd der bewakers, Heri-ib-Horus (?)...".

Wij maken hier kennis met den titel *ḏꜣśtj*, die blijkbaar onbekend is op andere plaatsen en in onze groep teksten herhaaldelijk voorkomt. Daar in veel latere teksten een woord *ḏꜣtj* dient om een bepaald soort functie (ambacht?) aan te duiden, mag men misschien de [hiëroglief] als archaïsche aanduiding van [hiëroglief] beschouwen; men denke aan het woord *ḏꜣj.t*, stof, kleed, dat met dit laatste teken gedetermineerd wordt. Het is echter mogelijk, dat de *ś* wel degelijk gelezen moet worden en er verband bestaat tussen dezen titel en het werkwoord *ḏꜣiś*, raad houden, zich beraden; zie ook beneden, N 5.

Een voorbeeld van een nogal onduidelijk graffito is **O 26** (Pl. XXXI). Het luidt: „De priester Wadjsechet, zijn zoon, de opzichter (?) der priesters Wesersi (?), zijn zoon, de priester Anchoe". De lezing van den eersten eigennaam is vrij zeker; daar echter in O 56 een bijna zelfde naam voorkomt, Wadjsechetes, is het mogelijk, dat deze ook hier gelezen moet worden.

Terwijl **O 62** (Pl. XXXII) bij het lezen geen moeilijkheid biedt, stuit men hierop wel bij de vertaling. Het is namelijk niet duidelijk, waarom de „*špśw-nśw* en opziener der priesters Imachi" alleen als „zoon" en niet als „zijn zoon" wordt aangeduid, alsook, wiens zoon hij dan is. Of zou men toch moeten aannemen, dat het de bedoeling geweest is *sꜣ.f* te schrijven? In dat geval zou de tweede Merire-seneboe de kleinzoon van den eersten drager van dien naam geweest zijn; hij was verbonden aan het *ka*-huis van koning Pepi, dus aan diens dodencultus.

Interessant is **N 5** (Pl. XXIX), omdat ons hier iets meer verteld wordt:

„Die bij het hoofd des konings staat, de opziener der priesters, Ibi, de zoon van dengene die bij het hoofd des konings staat, den opziener der priesters, Bechni, hij zegt: Ik was een priester, die ingewijd was in het geheim van dezen gehelen tempel, iemand dien zijn vader liefhad en dien elke *ḏꜣśtj* (?) prees, die priesterdienst met hem verrichtte in dezen tempel sinds hij (?) was afgedaald. Want ik was iemand, wiens komst verbeid werd in dezen tempel, iemand dien zijn broers en zusters liefhadden, een geprezene der priesters, en wiens beelden zich in dezen tempel bevinden. Ik nu was iemand, die zich voorbeeldig gedroeg in dezen tempel in deze woestijn, sinds ik erheen gegaan ben."

Evenals in O 55 en 63 is ook hier sprake van een tempel der godin Nechbet, blijkbaar in de nabijheid der graffiti gelegen; dit versterkt de boven gegeven interpretatie van een uitdrukking in N 141.

Terwijl N 5 zich op manshoogte boven den grond bevindt, is **N 6** (Pl. XXXII) zó aangebracht, dat men op den buik moet liggen om het te copiëren. Ook het fotograferen heeft grote moeilijkheden met zich mee gebracht. Het was de wanhoop van Mekhitarian, die er al zijn kunnen op heeft moeten concentreren om dit fantastische resultaat te bereiken. Naar den inhoud hebben wij hier te doen met een tekst, die nauw verwant is met den vorigen. Merkwaardig is, dat hier tweemaal de godin Nechbet vermeld wordt, hetgeen in het gros der teksten nooit het geval is. Naar den vorm kan men deze inscriptie onder de hiëratische rangschikken. Zij is aangebracht door of voor een zekeren Neferšemem; nu zagen wij reeds, dat er iemand van dezen naam leefde onder de IVde Dynastie en dat hij in el-Kâb begraven werd. Afgezien van de omstandigheid, dat de autobiografische inscripties der IVde Dynastie soberder zijn in hun mededelingen dan de onze, brengt het feit, dat de titels van den eigenaar der mastaba en van onze inscriptie niet geheel overeenstemmen, redelijken twijfel aan beider identificatie. Bovendien komt dezelfde naam meermalen in onze graffiti voor.

De schriftrichting van de tot nu toe vermelde inscripties was rechts links. Er komen echter ook opschriften voor, die de oude schrijfwijze in kolommen vertonen. Voorbeelden hiervan zijn N 119 (Pl. XXVIII) en **O 55** (Pl. XXIX). Dit laatste is zeer vluchtig aangebracht, terwijl op sommige plaatsen de rots verweerd schijnt te zijn. Dit is zeer merkwaardig, daar

vrijwel alle inscripties er fris en zelfs nieuw uitzien. Het begin van den tekst is duidelijk: „Hij die bij het hoofd des konings staat, de opziener der priesters, en opzichter van de kudde"; het is echter niet gelukt uit te maken, of na *ṯs·tn* het reeds vermelde woord *nṯr·t*, met een koe of dergelijke gedetermineerd, gelezen mag worden. Lezing en vertaling van kolom 2 zijn: „Igenes, en zijn zoon, die bij het hoofd des konings staat, de opziener der priesters, Intef". Na dezen laatsten naam is kolom 3 niet meer met zekerheid te lezen. Ook in de twee volgende regels zijn enkele onduidelijke tekens, terwijl het slot weer duidelijk leesbaar is.

Graffito **N 119** (Pl. XXVIII) is niet alleen interessant vanwege de schriftrichting maar ook, omdat er zoveel hiëratische tekens in voorkomen. Eén teken is met name belangrijk, en wel het eerste en derde van boven in de voorlaatste kolom; in de tekenlijst van GARDINER wordt het aangeduid als nummer V 33. Het komt nog enkele malen in iets anderen hiëratischen vorm voor, bijvoorbeeld in N 73 en 107. In dit laatste geval worden dezelfde personen als in ons graffito genoemd, Geneg en zijn zoon Ini. Beide teksten gebruiken den ouden vorm der *filiatio*, dus Geneg's zoon Ini. N 119 doet dit over de gehele lijn, zodat, behalve in den eersten en laatsten regel, waar de naam van den vader niet genoemd wordt, telkens de naam van den zoon beneden staat; slechts in twee dezer gevallen gaat hieraan een titel vooraf. Daar de vorm van het zojuist vermelde hiëratische teken nauw overeenkomt met dien in het zogenaamde decreet van Koptos uit den tijd van Pepi I, mogen wij op dezen grond onzen tekst in dien tijd dateren, dus in het begin der VIde Dynastie.

Leiden, Juni 1952. JOZEF M. A. JANSSEN

OUDHEIDKUNDIGE VERKENNINGEN IN OOSTERSE LANDEN

Ons Genootschap werd opgericht op 22 Mei 1933. Aan het hoofd van het eerste nummer van deze *Jaarberichten* werd de wens geuit, dat het een hoog peil van zijn prestaties zou handhaven en uit een klein begin tot een organisatie zou groeien, waarop men in Nederland trots mag zijn. Nu het Genootschap behalve in Nederland ook in België bloeit, mag men deze wens tot de *Benelux*-landen uitbreiden. Met het oog hierop zal dit twaalfde nummer in hoofdzaak gewijd zijn aan de prestaties van Belgen, Nederlanders en Luxemburgers op het terrein der Egyptische en Vooraziatische oudheidkunde. Dat ook ik hierbij over eigen pogingen in het archaeologische strijdperk mag spreken, heeft een bepaalde aanleiding.

De oude Romeinen hadden een eigenaardig gebruik. Als er een gladiator in de arena het leven had afgebracht en hij er niet langer als kampvechter behoefde op te treden, dan werd hij ten teken van deze vrijstelling begiftigd met een rapier of schermstok, waarmee hij zich mocht blijven tooien. Wie deze eredegen te wachten stond, vestigde zijn gedachten onwillekeurig op zijn kampstrijden in het verleden. In het academisch spraakgebruik is de term *rude donatus*, toegepast op hoogleraren, blijven voortbestaan, al zijn de taak en de levensloop van een Nederlands docent over 't algemeen vreedzamer dan die van een oude Romeinse gladiator. Ook hij heeft op een bepaald ogenblik het voorrecht herinneringen te mogen ophalen. Niet over tweegevechten in de arena zal hij hier kunnen verhalen, maar slechts over zijn oudheidkundige verkenningen in Oosterse landen.

De ondergetekende werd door de Redactie van deze Jaarberichten gevraagd, mededelingen te doen betreffende zijn reizen en werkzaamheden in de landen van het Nabije Oosten en over zijn pogingen om op grond daarvan het licht uit het Oosten in de *Benelux*-landen te helpen verspreiden. Bij de vervulling van deze wens kunnen de autobiographische aantekeningen niet geheel worden gemist, maar wij willen die in hoofdzaak tot de kinder- en jeugdjaren beperken.

Dus beginnen wij *ex ovo Ledae* met de afstamming, die Nederlands is door de Gelderse familie van mijn moeder (Jacqueline Baronesse VAN VERSCHUER) en Vlaams door de Antwerpse grootmoeder van vaderszijde (Marie-Antoinette DE LIAGRE), terwijl de familie van mijn vader (Eduard BÖHL) van ouds afkomstig is uit de Vrije Hanzestad Hamburg. De voorouders behoorden dus voor 75 % tot de beide grootste *Benelux*-landen (al was die term toen onbekend) en voor de overige 25 % eveneens tot de landen bij de Noordzee. Evenwel stond mijn wieg in Wenen, waar mijn vader hoogleraar was. Daar mijn vader wegens zijn Oostenrijks hoogleraarsambt afstand had moeten doen van zijn Hamburgs burgerrecht (toen een gewaardeerd bezit), werd ik als Oostenrijker geboren en getogen, totdat ik in Groningen Nederlander werd.

Al uit mijn vierde levensjaar staan mij de verre reis van Wenen naar Holland en een verblijf in Amsterdam helder voor de geest. Tot mijn mooiste jeugdherinneringen behoren daarna de jaarlijkse zomerreizen naar het landgoed der Hollandse grootouders: de St. Jansberg, gelegen tussen Groesbeek en Mook. Na een treinreis van ruim een etmaal zag het kind zich verplaatst in een ander taalgebied en een andere wereld met andere tradities. Ook naar de buitenkant was er een radicaal verschil tussen de afgelegen buitenplaats bij de Mookerhei en de wereldstad „an der schönen blauen Donau". Zou de spanning niet te groot worden, dan moest voor de kinderlijke verbeeldingskracht één van deze milieu's tot de reële en het andere — al stond men er middenin — min of meer tot een droomwereld gaan behoren.

„Wien, Wien, du Stadt meiner Träume...". Wenen was in de dagen van Keizer Franz Joseph niet slechts de vrolijke en romantische „Kaiserstadt", waar de muziek van BEETHOVEN, de liederen van SCHUBERT en de walsen van STRAUSS weerklonken. Het was vooral de trotse hoofdstad van een keizerrijk, dat de schakel vormde tussen de Oriënt en de Occident, en een bruggenhoofd der westelijke beschaving. Denk ik terug aan mijn Weense schooljaren, dan denk ik dankbaar aan de humanistische vorming op het aloude gymnasium van het Benedic-

tijner-klooster „Zu den Schotten". Deze abdij en deze school waren gesticht door Schotse monniken in het jaar 1146 — dus lang vóór de komst van de dynastie der Habsburgers — in het centrum van de stad en vormden daar een brandpunt van onafgebroken traditie sedert de vroege middeleeuwen.

Mijn eerste indruk van de opgravingen ontving ik op een schoolreisje naar de puinhopen van de oude Romeinse legerplaats *Carnuntum* in de buurt van Wenen. De opgravingen van *Carnuntum* zijn thans hervat. Nog in de loop van dit jaar 1952 hoopt men de gehele stadskern met inbegrip van een omvangrijk paleis te hebben blootgelegd, om daarna van dit opgravingsterrein een soort openluchtmuseum te maken. Vermoedelijk was de toenmalige vervallen toestand toch een nog sterkere prikkel voor de jeugdige verbeeldingskracht.

Mijn vroegste indruk van het Mohammedaanse Oosten kreeg ik door een reis van Wenen (over zuidelijk Hongarije) naar *Serajewo*, waar de grote Oosterse wijk met de ongeveer 20 moskeeën en de bazars een onuitblusselijke indruk op mij heeft gemaakt, die vermoedelijk beslissend is geweest voor mijn latere studie. Aan de indrukken en ondervindingen, hier opgedaan onder het geleide van de inheemse Protestantse predikant, heb ik het te danken, dat ik mij later in het Oosterse milieu onmiddellijk op mijn gemak voelde. Maar dat was door de ongunst der tijden pas bijna een kwart eeuw later. Ongeveer op de helft van die tijd (1914) knalden in *Serajewo* twee revolverschoten, als het eerste begin van een omwenteling, waarvan niemand in het vrolijke Wenen kort na de eeuwwisseling zou hebben gedroomd.

Deze indrukken werden versterkt en aangevuld met behulp van verhalen, foto's en voorwerpen uit het Heilige land door een der pioniers der Palestijnse opgravingen, die toen nog in het eerste begin stonden. Deze baanbreker op het terrein der Palestijnse archaeologie was een der jongere collega's van mijn vader: Professor Ernst Sellin, de vermaarde Oudtestamenticus, die in die jaren (1897-1908) nog in zijn opkomst was als jong hoogleraar in de Faculteit der Protestantse godgeleerdheid te Wenen. Prof. Sellin had toen juist zijn sporen door de opgraving van *Taänach* verdiend en daar zelfs — feitelijk voor het eerst in Palestina — kleitabletten, beschreven met spijkerschrift, opgegraven en meegebracht.

Deze geheimzinnige kleitafeltjes werden daarna door een jonge Assyrioloog ontcijferd, die Prof. Sellin naar *Taänach* had vergezeld en die eveneens met onze familie nauw bevriend was en steeds bevriend is gebleven. Deze jonge Assyrioloog was de later (vooral door zijn ontcijfering van het Hethietisch) beroemde Tsjechische geleerde B. Hrozný, die zijn loopbaan eveneens in Wenen is begonnen. Vol geestdrift en vol bewondering voor hun avontuurlijke prestaties hing ik aan de lippen van deze beide bevriende geleerden. En Prof. Sellin beloofde mij later eens te zullen meenemen naar de opgravingen.

In 1903 keerde de familie na het overlijden van de vader naar Nederland terug en vestigde zich eerst in Den Haag en sedert 1908 in Leiden. Met innige dankbaarheid herdenk ik mijn moeder, die — hoewel weduwe — mij na de beëindiging van de theologische studie rustig liet doorstuderen in de Semietische letteren (in Berlijn, Leipzig, Parijs), zonder op het aanvaarden van een beroep aan te dringen. Haar geestkracht en geloofskracht hebben mij in die moeilijke jaren gesteund en gedragen. Bij mijn zwerftochten als rondtrekkend *scholasticus* vond ik in haar huis te Leiden (nu het Federatiehuis van de VCSB) telkens een rustpunt.

In December 1912 werd ik op dertigjarige leeftijd benoemd tot hoogleraar in het Hebreeuws en de Israëlietische oudheden te Groningen. Van de wereldstad bij de Donau had ik toen al sedert bijna een tiental jaren afscheid genomen. De werkkring in de betrekkelijke afzondering der noordelijke provinciale metropool voltooide ook voor mijn innerlijk gevoelen de thuiskomst naar de streken bij de kust van de Noordzee.

Intussen was de belofte van Prof. Sellin, mij mee te zullen nemen naar de opgravingen, nooit in het vergeetboek geraakt, al heeft het — mede door de tijdsomstandigheden — ongeveer een kwarteeuw geduurd, voordat hij zijn woord gestand heeft kunnen doen. Het was in de jaren, toen de wereld de funeste gevolgen van de eerste wereldoorlog te boven scheen te komen. Het trotse Keizerrijk uit de dagen van Keizer Franz Joseph was van de landkaart weggevaagd. De geestdriftige jonge hoogleraar van toen was in de tussentijd geworden tot een deftige en beroemde *Herr Geheimrat*, en ik voor mijn persoon bekleedde in de cursus

1924/25 het Rectoraat te Groningen en werd van Nederland uit afgevaardigd naar de opening van de Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem.

Bij die gelegenheid heb ik het Zionisme in zijn strijd en zijn jonge bloei leren bewonderen. De kracht en de volharding, waarmede het oude volk zich ondanks alle tegenwerking in zijn oude land van belofte had weten te vestigen en te handhaven, hebben een sterke en blijvende indruk op mij gemaakt. Onder zaakkundig geleide mocht ik de belangrijkste der toenmalige Zionistische nederzettingen bezoeken [1]).

Daarnaast gold mijn belangstelling uit de aard der zaak de oudheden. In overleg met Prof. Sellin heb ik toen de gelegenheid waargenomen om de situatie op te nemen op de overoude puinheuvel, die ongeveer in het centrum van Palestina naast het dorpje *Balâṭa* in de buurt van de stad *Nabloes* is gelegen. Hierbij heeft de beste kenner van *Arbeit und Sitte* in het Arabische Palestina mij met raad en daad bijgestaan: Prof. G. Dalman, met wiens toelichtingen ik dan ook reeds bij gelegenheid van dit eerste verblijf het land van Tiberias tot Beërseba (hoewel dan nog niet van Dan tot Beërseba) heb kunnen doorkruisen. Dit was de voorbereiding tot de taak, die mij straks in Palestina en op de puinheuvel van *Balâṭa* wachtte.

Op deze *Tell-el-Balâṭa* had Sellin reeds in de jaren 1913/14, kort vóór het uitbreken van de eerste wereldoorlog, een proefgraving in het werk gesteld, in samenwerking met de Oostenrijkse hoogleraar C. Praschniker. Nu ging het erom deze opgraving op ruime schaal te hervatten en te voltooien, en wel met behulp van de nieuwe methoden, die sindsdien waren opgekomen en nu ook bij een Palestijnse opgraving moesten worden toegepast. Het object was stellig de moeite waard, daar men alle aanleiding had om onder deze puinheuvel de overblijfselen te vermoeden van de oude en vermaarde stad Sichem. De resultaten van het voorlopige onderzoek waren alleszins gunstig.

Dus werd in Nederland het *Sichem-Comité* opgericht, waarvan in de loop der jaren achtereenvolgens voorzitters zijn geweest wijlen Prof. Jhr. J. Six, wijlen Mr. G. Vissering en wijlen Oud-Minister J. Th. de Visser. Prof. Sellin bleef de leider van de opgraving; de ondergetekende werd — ondanks zijn onbedrevenheid in de praktijk der opgravingen — tot diens plaatsvervanger benoemd; zijn assistenten waren Dr. Th. L. W. van Ravesteyn (toen predikant in Windesheim) en A. van Selms (nu hoogleraar te Pretoria). Als archaeoloog werd aan het werk verbonden Dr. G. Welter, die — hoewel uit Lotharingen (Metz) afkomstig — van Nederlandse origine en met een Nederlandse gehuwd was. De Heer R. C. Mauve nam gedurende de zomercampagne 1928 de functie van architect waar. De staf der opgraving was dus voor een groot deel Nederlands.

Wat deze opgraving van Sichem betreft: ik heb mogen meewerken achtereenvolgens gedurende het grootste gedeelte van het jaar 1926 en daarna gedurende de zomercampagnes van 1927 en 1928. In deze campagnes werden de belangrijkste resultaten bereikt. Hetgeen daarna nog volgde, toen Welter zich teruggetrokken en Sellin weer de leiding had, kan slechts als aanvulling worden beschouwd. Deze resultaten waren op zich zelf schitterend. Het is ten zeerste te betreuren, dat door de ongunst der tijden een groot en samenvattend archaeologisch en historisch overzicht daarvan ontbreekt en nu vermoedelijk helaas zal blijven ontbreken. De voorlopige berichten en overzichten van Sellin en van Welter en ook die van mijn hand zijn te beknopt en kunnen deze leemte niet aanvullen [2]).

Het gevolg van deze leemte was de kritiek, zoals die door geleerden als Ch. Ch. McCown in 1943 en door W. F. Albright in 1949 op het werk van Sellin werd geoefend en die

[1]) Vgl. F. M. Th. Böhl, *Palestina, het Zionisme en de Hebreeuwse Universiteit,* Zeist 1926.

[2]) De berichten van E. Sellin zijn te vinden in het Zeitschrift des D. Palästinavereins (afk. ZDPV) 1926 en de volgende jaargangen. Voorts G. Welter, *Stand der Ausgrabungen in Sichem,* in: Archäol. Anzeiger 1932, 3/4, p. 290-315, en ook de voorlopige berichten in de Illustrated London News, n°. 4861, 18 Juni 1932, p. 1013. Van mijn hand vooral: F. M. Th. Böhl, *De opgraving van Sichem,* Zeist 1927 (40 pp.) en in het boekje *Palestina in het licht der jongste opgravingen en onderzoekingen* (= De Weg der Mensheid, n°. 1), Amsterdam 1931, blz. 41 v., 61-67, 102-112 en plaat I en afb. 44-64. Voor uitvoeriger inlichtingen en illustraties mag ik hiernaar verwijzen. Een goed kritisch overzicht, ook over de aanvullende latere campagne van 1934, biedt b.v. A.-G. Barrois, *Manuel d'Archéologie biblique,* tome I, Parijs 1939, p. 183-188.

ik als te streng zou willen beschouwen [3]). Want de fouten, in het eerste begin begaan, waren niet onherstelbaar en het werk moest door de vermelde ongunst der tijden juist op het moment worden gestaakt, toen de oogst had moeten worden binnengehaald in de vorm van een groot en samenvattend overzicht van het geheel en van de rangschikking en beoordeling van de vondsten.

De toepassing van de nieuwe methoden was na aanvankelijke hevige strubbelingen [4]) in de eerste plaats te danken aan Dr. WELTER. Deze had, toen hij in het voorjaar van 1926 voor het eerst op de heuvel van Sichem kwam, reeds sedert jaren op het Griekse eiland Aegina belangwekkend archaeologisch werk verricht en werd nu in zijn streven, om ook de opgraving van Sichem op peil te brengen en te houden, van Nederland uit gesteund door Prof. Jhr. SIX, en van Berlijn uit door Prof. TH. WIEGAND.

In de begintijd der opgravingen was men gewend geweest, diepe greppels te laten graven of willekeurig afgepaalde kleinere stukken grond te laten uitdiepen, om daarbij in de eerste plaats (als men niet toevallig op de overblijfselen van een gebouw stiet) op de voorwerpen te letten. Daarna poogde men alles zo goed mogelijk te rangschikken in de lijst der bijbelse gegevens, en wel bij voorkeur in die der cultische en godsdienstige oudheden.

Volgens de toen nog betrekkelijk nieuwe methode echter moest eerst de loop van de muren zorgvuldig worden nagegaan en moesten daarna grote stukken van de heuvel langzaam en stelselmatig worden blootgelegd, met zorgvuldige onderscheiding der verschillende lagen in hun tijdrekenkundige volgorde. Het historische beeld, dat men hierdoor verkrijgt, is juist andersom dan in werkelijkheid: men ontmoet eerst het jongste en daarna pas in geregelde volgorde het oudere.

Tot waarschuwing had al de eerste opgraving van Jericho gestrekt, waarbij de tijdrekenkundige rangschikking door de toepassing van verouderde methoden in de war was geraakt. Ook SELLIN moest spoedig de nieuwe eisen beseffen, waaraan een wetenschappelijke opgraving had te voldoen. Reeds bij de proefgraving van 1913/14 had PRASCHNIKER zich in hoofdzaak bepaald bij de stelselmatige opdelving van een bepaald monumentaal gebouw: de noordwestelijke stadspoort. De mening, dat men nog in 1926 en de volgende jaren op de heuvel van *Balâṭa* in hoofdzaak met greppels zou hebben gewerkt, berust — op één uitzondering na — op misverstand. De uitzondering viel in het allereerste begin der zomercampagne van 1926. Bij de bouw van een huis in de onmiddellijke nabijheid van de heuvel hadden Arabische dorpsbewoners mooie bronzen wapens en andere voorwerpen uit de aarde opgedolven, die later door Prof. Baron F. W. VAN BISSING waren aangekocht en in het voormalige Museum SCHEURLEER in Den Haag werden bewaard. Dus was het zaak, met de opgraving liefst zo dicht mogelijk bij dit huis te beginnen, hetgeen slechts met behulp van greppels mogelijk was. Daar men het huis niet kon onteigenen en afbreken, kon men in dit geval moeilijk anders te werk gaan.

En inderdaad: de meeste van de kleinere vondsten, die ver boven het gemiddelde uitsteken, werden in deze greppels bij dit (pas in 1905 gebouwde) boerenhuis gevonden. Hierbij behoorden o.a. de gouden sieradiën en ook de beide kleitafeltjes, beschreven met spijkerschrift, voorts van de voorwerpen, die nu in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden worden bewaard, o.a. het huisaltaartje en de albasten schminkpaletten. In dit geval dus hebben de greppels nog eens voor het laatst hun plicht gedaan. Maar natuurlijk was ook in ander opzicht veel verschil van mening mogelijk [5]). Een bron van voortdurende ellende bleek in de praktijk het ophopen van het puin midden in het oude stadsgebied. Een ander, meer principiëel, verschil was gelegen in de vraag, of en tot hoever men bij dit werk aan de gegevens, zoals die overgeleverd zijn in de Bijbel, primaire betekenis moest toekennen.

[3]) Ch. Ch. McCOWN, *The Ladder of Progress in Palestine. A Story of Archaeological Adventure*, New York & London 1943, p. 219-221; en W. F. ALBRIGHT, *The Archaeology of Palestine*, London 1949, p. 45 v. (een deeltje van de *Pelican-Books*).

[4]) Vgl. Joh. HEMPEL, *Balāṭa*, in: Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft (afk. ZAW), Neue Folge, X, 1933, p. 156-169.

[5]) Wijlen Prof. Joh. DE GROOT, die tijdens zijn studie aan het Archaeologische Instituut te Jerusalem de heuvel van *Balâṭa* bezocht, kritiseerde terecht het (in de begintijd der Palestijnse opgravingen zeer verspreide) streven om alles liefst voor sacraal te verklaren en het dus in verband te brengen met de eredienst. Hiermede bedoelde hij o.a. de poging van SELLIN, de burcht tot een heiligdom (van de Baäl-

Deze vraag was bij de opgraving van Sichem wel bijzonder actueel en belangrijk. Over 't algemeen is men bij een Palestijnse opgraving al verblijd over de mogelijkheid van een identificatie met een der uit de Bijbel vermaarde of in de Bijbel vermelde steden. Nadere bijzonderheden, die licht zouden kunnen spreiden over topografische bijzonderheden, worden in de Bijbel slechts bij uitzondering aangetroffen. In dit geval betreft de uitzondering vooral twee der meest beroemde steden: *Jeruzalem* en *Sichem*.

Wat *Sichem* betreft, zo heeft men over de ligging en de topografie van deze stad meer bijbelse gegevens uit een bepaalde periode ter beschikking dan over enige andere Palestijnse stad, behalve dan de hoofdstad en tempelstad Jeruzalem zelf. Dit heeft men te danken aan het uitvoerige en buitengewoon moeilijke negende hoofdstuk van het Bijbelboek der Richteren met zijn 57 verzen. Om de topografische bijzonderheden, die in dit hoofdstuk Richt. 9 zijn verondersteld, zo spoedig mogelijk aan de feiten te toetsen, liet SELLIN met wat al te haastige spoed de bovenste lagen (dus ook de Hellenistische en de eigenlijk Israëlietische laag) van het centrum van de heuvel verwijderen, om zonder dralen de overblijfselen en fundamenten der gebouwen uit de dagen van Jotham, Abimelech, Gaäl en Zebul bloot te leggen en het „huis Millo" (Rich. 9 : 20), de stadspoort (vs. 44), de tempel van de Verbondsgod (vs. 46) en de „toren" (vs. 47) te identificeren.

Hiertegenover aanvaardde WELTER zijn werk aanvankelijk zonder veel bijbelkennis en zonder enige vooringenomenheid. Maar ook zijn bedoeling was — zoals hij het in Griekenland gewend was geweest — in de eerste plaats de stadsmuren, de poorten en de grote gebouwen (paleis en tempel) uit de eigenlijke bloeiperiode van deze oude stad bloot te leggen: dus uit de periode, waarvan de in Richt. 9 veronderstelde toestand de laatste weerspiegeling is geweest. Zijn opgraving van de oostelijke stadspoort, die onder zijn zelfstandige leiding direct in het voorjaar van 1926 in het werk werd gesteld, mag voorbeeldig worden genoemd.

Maar ondanks mijn onbedrevenheid besefte ik al in het begin, dat aan één belangrijk onderdeel door beide geleerden slechts onvoldoende aandacht werd geschonken. De keramiek — dus de voortbrengselen der pottenbakkerskunst — is in Palestina van geheel andere en van groter betekenis dan in Hellas. De potten en pannen zijn hier niet vooral belangwekkend om hun kunstwaarde, maar als een houvast (bij wijze van „leidfossiel") voor de tijdrekenkundige bepaling en onderscheiding der verschillende lagen of beddingen.

Dus verzocht ik met de uitvoering van een taak te worden belast, die voor de ʿvicariusʾ van de chef slechts eentonig was en bescheiden: het uitzoeken en rangschikken van de ontelbare scherven, die van alle kanten bij hopen werden opgestapeld. De wens van Prof. SELLIN, dat ik hierbij vooral naar ostraka (met inkt beschreven potscherven) zou zoeken, liep weliswaar uit op een teleurstelling. Maar de honderdduizenden scherven, die ik in die weken in handen heb gehad en waarvan ik mij de vormen en versieringen zorgvuldig heb ingeprent, zijn voor mij de beste autodidactische voorbereiding op het terrein der Palestijnse archaeologie geweest, die ik mij had kunnen wensen. Hetgeen mij ontbrak was de technische en vakkundige toelichting.

Toen kwam onverwacht de uitkomst, waardoor mijn geduld werd beloond. Gedurende de oogst (en omdat Prof. SELLIN voor een vergadering naar huis moest vertrekken) werd de opgraving van Sichem tijdelijk stopgezet. En toen ontving ik een persoonlijke uitnodiging van de toen reeds beroemde Amerikaanse geleerde Prof. W. F. ALBRIGHT om als zijn gast en medewerker gedurende deze weken deel te nemen aan zijn opgraving van *Tell-beit-Mirsim* in zuidelijk Judéa.

Deze uitnodiging was hetgeen ik op dit moment nodig had. Zonder ook maar enigszins ondankbaar te willen zijn jegens de nagedachtenis van wijlen Prof. SELLIN mag ik beweren, dat ik in deze weinige weken van Prof. ALBRIGHT en zijn medewerkers (o.a. Prof. KELSO) aanmerkelijk meer heb geleerd dan in de daaraan voorafgaande maanden op de heuvel van Sichem. Ik mocht met Prof. ALBRIGHT in dezelfde tent kamperen en hem voortdurend bij het dagelijkse werk vergezellen, om aldus in de theorie en in de praktijk te genieten van de

berit, Richt. 9) te verklaren en een rolvormige steen (in werkelijkheid misschien een voedertrog) tot „opgerichte steen" of *Maṣṣeba* te promoveren. Vgl. J. DE GROOT in de bundel *Geschiedenis* (ter ere van W. J. AALDERS), Assen 1942, blz. 29.

ᶜleerschool van de spadeᵓ, waarin geen ander met hem in Palestina kon wedijveren. Van harte stem ik in met de kenschetsing, waarmede Ch. Ch. McCown zijn boek over *The Ladder of Progress* aan deze grote geleerde heeft opgedragen: ... *first companion and constant Mentor in Matters Archaeological* [6]). Tot op zekere hoogte heb ik het steeds betreurd, dat mijn levensweg mij spoedig daarna weer in een andere richting heeft geleid dan in die van de Palestijnse archaeologie.

Het begin van de zomercampagne te Sichem van 1927 was enigszins avontuurlijk. Op het punt van naar Palestina te vertrekken had ik de droeve tijding vernomen, dat Nabloes, de stad in de onmiddellijke nabijheid van onze opgraving, door een aardbeving grotendeels was verwoest en dat er vele mensenlevens waren te betreuren. Na enige aarzeling had ik de reis aanvaard, maar werd in Jeruzalem tegengehouden, daar ook ons expeditiehuis in puin lag. zodat eerst voor tenten en verdere uitrusting moest worden gezorgd. De opwinding bleek nog groot te zijn, daar men een herhaling van de aardschokken vreesde en voor het vertrek naar Nabloes waarschuwde.

Op dit spannend ogenblik ontving ik in Jeruzalem een telegram uit Leiden met de mededeling van mijn benoeming tot hoogleraar in de Assyriologie. De Leidse benoeming betekende voor mij geen onmiddellijk afscheid, maar wel een geleidelijk loslaten van de Palestijnse oudheidkunde. De vertraging van het vertrek echter gaf aanleiding tot een verkenningstocht, gemeenschappelijk met de Zionistische geleerde H. M. Wiener, naar de top van de berg *Nebo* en door het oude land van *Moab*.

Daarna ben ik samen met Prof. Sellin (die intussen ook was gearriveerd) naar het meest geteisterde gebied vertrokken, waar wij gedurende een maand op het opgravingsterrein in afzonderlijke kleine legertenten kampeerden. Deze korte en door de ongunstige omstandigheden weinig vruchtbare campagne werd voor mij nog onderbroken door een tocht naar de bronnen van de *Jordaan* en een beklimming van de berg *Hermon*. Van Leiden uit heb ik daarna nog de zomercampagne van 1928 meegemaakt, in samenwerking met Dr. Welter en met het doel de ons toevertrouwde belangen te helpen handhaven.

In dit verband zou ik nog twee kortere exploraties willen vermelden, die ik in die jaren heb mogen ondernemen of waaraan ik mocht deelnemen. Ten eerste een interessante tocht, eveneens nog in de vroege zomer van 1926 naar de oasen van *Kadeš Barnéa* in het noordelijke gedeelte van het Sinaï-schiereiland, op uitnodiging van de Paters Dominikanen van de *École biblique* te Jeruzalem, onder leiding van de geleerde Père Jaussen. En ten tweede een gemeenschappelijk met Dr. Welter in 1927 ondernomen tocht naar de beide ᶜGoudheuvelsᵓ in Transjordanië, waaronder men — in de onmiddellijke nabijheid van de beek Jabbok — de ligging van de oude bijbelse steden en heiligdommen van *Pniël en Machanaïm* mag vermoeden. Ook deze heuvels wachten nog steeds op een stelselmatig oudheidkundig onderzoek [7]).

Daarna trok ik samen met P. van der Meer door Phoenicië en Syrië, tot *Djerablus* aan de Eufraat bij de ruïnes van de oude handelsstad *Karkemiš* toe: een gemeenschappelijke tocht, die wij beiden niet zullen vergeten. De uitgestrekte ruïnes met hun Syro-Hethietische reliëfs zijn thans op Turks gebied en het naburige dorpje is op Syrisch gebied gelegen. De spoorbrug over de Eufraat doet anachronistisch aan, maar toont nog heden de betekenis van de oude verkeersweg. Voor het eerst stond ik aan de oever van de grote Rivier, die naar de mening der oude Egyptenaren — anders dan de Nijl — stroomopwaarts vloeit in plaats van stroomafwaarts [8]). Op weg van Aleppo kwamen wij langs een heuvel, waarheen P. van der Meer later

6) Zie de titel van dit boek in noot 3. Over de opgravingen van *Tell-beit-Mirsim* (waarschijnlijk het oude *Debir* of *Kirjath-Séfer*, vgl. Richt. 1: 11-15) zie: W. F. Albright, *The Excavation of Tell Beit Mirsim*, vol. I *The Pottery of the first three campaigns* (New Haven 1932); (vol. I A *The Bronze Pottery of the Fourth Campaign*); vol. II *The Bronze Age*, New Haven 1938; vol. III *The Iron Age*, New Haven 1943. Het is te betreuren, dat een soortgelijk overzicht over de *Tell-el-Balâṭa* ontbreekt.

7) Vgl. over deze beide tochten mijn beknopte mededelingen in het boekje over *Palestina* (zie noot 2), blz. 84-90 en blz. 79-82 (afb. 15-23 en afb. 9-12).

8) Vgl. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, vol. IV, 73: „... that inverted water which goes downstream in going upstream" (Thutmes I, Tombosstèle).

is teruggekeerd en waarop hij de aandacht heeft gevestigd als op een waardig voorwerp van een gemeenschappelijke *Benelux*-opgraving *in spe*: de heuvel van *Achterîn*.

De opgraving van Sichem verdient hier wel bijzondere belangstelling, niet alleen terwille van de Nederlandse medewerking, maar ook met het oog op de wenselijkheid van een hervatting van dit werk in *Benelux*-verband. Dus zijn wellicht nog verdere aantekeningen welkom. Voor vollediger inlichtingen vergelijke men noot 2.

Schriftelijke oorkonden uit de oudheid — hoe bescheiden dan ook — behoren bij een opgraving op bijbelsen bodem tot de meest zeldzame merkwaardigheden. Ik vertelde reeds van de diepe indruk, die de kleitafeltjes uit *Taänach* (en de ontcijfering daarvan door Hrozný) indertijd op mij hadden gemaakt [9]). Dus zijn 19 en 28 Augustus 1926 gouden dagen geweest, toen ook te Sichem twee kleine tabletten, beschreven met spijkerschrift, werden opgedolven, die ik op mijn beurt mocht ontcijferen en publiceren. Hierin was ik niet onbedreven, daar ik al enige jaren eerder in het bezit was gekomen van talrijke kleitafels uit de nalatenschap van F .E. Peiser en ik mij bovendien speciaal met de zogenaamde *El-Amarna*-brieven had bezig gehouden: d.w.z. met oorkonden, uit dezelfde periode en grotendeels eveneens uit Palestina afkomstig, hoewel in Egypte gevonden. Ook daar is het Babylonisch meestal niet de eigen taal van de schrijvers, zodat men steeds met eigenaardige spellingen of zelfs met taalkundige fouten rekening moet houden. Gemakkelijk te interpreteren zijn zulke oorkonden van buiten de grens van het Babylonische taalgebied in geen geval.

Toen nam ik de kans waar, mijn afschriften en vertalingen aan dezelfde *Mentor* over te leggen, die mij reeds eerder uit de nood had gered, en hem over bepaalde moeilijkheden te raadplegen, toen zich in Jerusalem de gelegenheid tot een ontmoeting voordeed. Ook Prof. Albright hebben deze moeilijkheden blijkbaar sindsdien niet losgelaten. Getuige zijn verrassende nieuwe interpretatie van de brief uit Sichem (tekst II), die hij in 1942 onder de titel *A teacher to a man of Shechem about 1400 B.C.* heeft geboden. Terwijl ik had gemeend dit merkwaardig schrijven als een soort van opdringerige bedelbrief te moeten opvatten, beschouwt Albright het thans als een brief van een onderwijzer, die aan de ouders van zijn leerlingen de geruststellende mededeling doet, dat „the children who are with me continue to learn". Vraagt men, hoe zodanig verschil van opvatting mogelijk is, dan luidt het antwoord, dat het in hoofdzaak berust op één enkel woord of zelfs maar één letter. Terwijl Albright het werkwoord in regel 11 nu *iltanamadu* wil lezen en het van *lamādu* ᶜlerenᵓ afleidt, las ik indertijd *iltanabadu* (als een onnauwkeurige spelling voor *iltanapatu*, afgeleid van *lapātu* ᶜaantasten, geweld aandoenᵓ).

De eerstgenoemde opvatting is wellicht mogelijk, de daarbij veronderstelde situatie echter naar mijn mening onmogelijk. Een burger van Sichem zou zijn kinderen drie jaar geleden in een andere stad op kostschool hebben gedaan; en nu deelt hem de onderwijzer of kostschoolhouder na drie jaar (en nog wel in de Babylonische taal) eindelijk mee, dat de kinderen nog steeds vlijtig leren. Dit is toch wel al te schools gedacht ... met alle respect gezegd voor de opvoedkundige capaciteiten der oude Kanaänieten omstreeks het jaar 1400 vóór het begin van onze jaartelling. Hiertegenover hoop ik elders bij gelegenheid uiteen te zetten, dat en waarom ik dit schrijven nu liefst als een doodgewone zakenbrief zou willen beschouwen, zoals dit *a priori* dan ook het waarschijnlijkst is [10]).

Eén vraag ging ik nog met stilzwijgen voorbij door zonder meer te spreken van *Balâṭa* als de plaats van het oude Sichem. Was Sichem (de naam betekent ᶜschouderᵓ) niet soms een dubbele stad of tweelingstad en behoorde bij de éne ᶜschouderᵓ niet aan de andere zijde van de bergpas een tweede? Ook deze vraag zal slechts door een hervatting van de opgravingen definitief kunnen worden beantwoord. De naam van de stad werd nu ook teruggevonden in de zogenaamde *Ächtungstexte* of *textes de proscription* uit het Egyptische Middenrijk; en

9) In het najaar 1928 was ik in de gelegenheid, de originelen der vijf oorkonden uit Taänach (*Tell Ta'anek*) in het Museum te Istanboel te collationeren. Sindsdien heeft Prof. W. F. Albright vier daarvan opnieuw bewerkt, met vele belangrijke verbeteringen: *A Prince of Taanach in the fifteenth century B.C.* (BASOR 94, April 1944, p. 12-27).

10) Vgl. mijn *editio princeps* van deze merkwaardige Babylonische brief in: ZDPV 49, 1926, p. 321 vv. De nieuwe bewerking en opvatting van W.

reeds daar schijnt de naam (*Skmm*) als een dualis te moeten worden opgevat[11]). Volgens het vermaarde hoofdstuk Richteren 9: 41-49 overvalt en verwoest Abimelech eerst de stad Sichem. Toen de burgers van de *Sichems-toren* van deze verwoesting hoorden, trokken zij zich terug in de schuilplaatsen van de vesting, waar daarna omtrent duizend mensen door vuur te gronde gaan. Met deze ᶜtorenᵓ kan dus niet een bepaald gebouw binnen de muren van Sichem bedoeld zijn, maar een daarvan ver verwijderd stadsdeel, citadel of vesting.

Het woord voor ᶜtorenᵓ (*Migdal*) komt ook in het Hebreeuws vaak voor als een bestanddeel van zelfstandige plaatsnamen. De mening, die tijdelijk ook door WELTER schijnt te zijn voorgestaan, dat deze ᶜtorenᵓ aan de overzijde van de tegenwoordige straatweg zou zijn gelegen, is weinig aantrekkelijk, want tegen de helling van de berg Gerizim aan is geen plaats voor duizend mensen. Dus heb ik liever aan twee verschillende steden of vestingen gedacht, die aan de beide ingangen van de bergpas waren gelegen, met het ᶜland van Sichemᵓ (ongeveer op de plaats van het tegenwoordige *Nabloes*) daartussen. Deze beide zustersteden zouden door de benamingen van *Sichem* en *Sichems-toren* of *Migdal-Sichem* van elkaar zijn onderscheiden, waarvan de éne zou zijn gelegen op de plaats van de tegenwoordige *Tell-Soefar* en de andere op de plaats van onze *Tell-el-Balâṭa*. De moeilijkheid bij deze hypothese is de betrekkelijk geringe omvang en hoogte van de eerstgenoemde puinheuvel, terwijl men het eigenlijke Sichem liefst als de grotere van de beide steden zou willen beschouwen[12]).

Van de aanvullende korte campagnes komt vooral die van 1934 in aanmerking, toen H. STECKEWEH de archaeologische leiding had en het onderzoek terecht tot een der hogere en jongere lagen uit de na-bijbelse periode beperkte.

De geestdrift en de inspanning, waarmede het grote werk der opgraving van Sichem van Nederlandse zijde ter hand was genomen, zijn ondanks alle schijnbare teleurstelling geenszins vergeefs geweest. Niemand kon in die jaren 1926-1928 voorzien, hoezeer de samenwerking door politieke omwentelingen straks zou worden belemmerd. Prof. SELLIN heeft de hoop op een voortzetting van deze samenwerking zelfs nog in 1939 niet willen loslaten. Hij heeft zich, naar ik hoorde, tegen de duistere machten van het Derde Rijk dapper verzet; hij heeft hun val nog beleefd en is in de nieuwjaarsnacht 1945/46 op 78-jarige leeftijd kalm overleden in een dorpje bij Eisenach, waar hij na de débâcle een toevlucht had gevonden. Het gerucht, dat hij bij de bezetting van Berlijn zou zijn doodgeschoten, was onjuist[13]).

De heuvel van Sichem is vooral indrukwekkend door de geweldige stadsmuur, die uit cyclopische steenblokken is opgetrokken en de stad als een der sterkste vestingen van het oude Palestina vooral naar de kant van de beide bergen *Ebal* en *Gerizim* heeft beschermd. Evenals de stad *Nabloes* behoort ook dit opgravingsterrein tot het Arabische gedeelte van Palestina, en het staat — als mijn inlichtingen juist zijn — onder de bescherming van de Transjordaanse monumentenzorg. In die streek is de kans op een hervatting der opgravingen onder de tegenwoordige omstandigheden wel allesbehalve gunstig. Deze hervatting van het werk — en dan liefst in *Benelux*-verband — is wenselijk, maar moet wachten op betere tijden. Het *Sichem-Comité* werd na de bevrijding hersteld; het beschikt over een bestuur en over enige middelen; en het zou het werk zijn van een ogenblik om het uit zijn slaap te wekken. En de belangrijke collectie van vondsten en voorwerpen, die door mij indertijd uit Sichem werden meegebracht en aan het *Rijksmuseum van Oudheden* te Leiden werden overgedragen,

F. ALBRIGHT in: BASOR 86, April 1942, p. 28 vv. Voor zakenbrieven uit de westelijke randgebieden der Babylonisch-Assyrische beschaving bieden de *Kültepe*-teksten nog steeds de rijkste gegevens. In deze teksten betekent *ṣuḫāru* niet het ᶜkindᵓ, maar de ᶜhandelsbediendeᵓ, en is *lapātu* een gewoon woord voor ᶜschrijvenᵓ. Ook voor de kleinere van de beide oorkonden uit Sichem, de lijst van ᶜgetuigenᵓ of misschien van ᶜoudstenᵓ (*šibūti*), vond ik sindsdien een treffende analogie, eveneens uit het westelijke randgebied: vgl. J. FRIEDRICH c.s., *Die Inschriften vom Tell Halaf* (AfO, Beiheft 6), Berlijn 1940, n°. 20, p. 23 v.

11) Vgl. G. POSENER, *Princes et pays d'Asie et de Nubie,* Parijs 1940, en daarbij de opmerkingen van W. F. ALBRIGHT in: BASOR 81, Febr. 1941, p. 18, noot 1: „A dual form *Sakmāmi* or *Sakmēmi* may be intended...".

12) Vgl. mijn uiteenzetting hierover in het boekje over *Palestina* (zie noot 2), blz. 65-67 en blz. 103; maar ook die van J. SIMONS S.J. in de Oudtestamentische Studiën, deel II, Leiden 1943, blz. 35-78.

13) Een *In Memoriam* door O. EISSFELDT in AfO 15, 1951, p. 189.

bestaat eveneens nog, al sluimert die op het ogenblik in een der magazijnen, in verband met de nieuwe rangschikking van het Museum.

De betekenis van deze collectie Palestijnse oudheden mag niet worden onderschat. Met het oog op een toen beraamd samenvattend overzicht ontvingen wij indertijd alleen de voorwerpen, maar zonder het vrije publicatierecht. Kort geleden heb ik bij de directie van het Duitse Archaeologische Instituut de nodige stappen gedaan tot opheffing van deze thans overbodig geworden belemmering.

De Leidse benoeming, waarvan ik de mededeling in Jerusalem had ontvangen, bracht geen verandering in mijn taak als medewerker aan de onderhavige en ook nog de volgende opgravingscampagne, maar wel een ingrijpende wijziging in mijn eigen leven en werkkring. Want ik besefte, dat ik afstand zou moeten doen van het zo dierbare Heilige land en van zijn talen en geschiedenis, en dat ik mij uit alle kracht zou moeten toeleggen op het spijkerschrift, waaraan reeds mijn proefschrift gewijd was geweest. Dacht ik aan de beide voorbeelden en leermeesters uit mijn Weense jeugdjaren, dan moest ik dus afstand doen van het ideaal SELLIN en het ideaal HROZNÝ pogen te benaderen.

Zelfs volgens het *Jaarboek* der Leidse Universiteit begint de loopbaan van een hoogleraar pas met zijn Leidse benoeming. Al had ik de gehele reeks der academische waardigheden, met inbegrip van het Rectoraat, reeds achter de rug: — nu begon ik weer als de jongste onder de Leidse hoogleraren. Deze verjongingskuur vervulde mij met nieuwe moed tot dubbel ingespannen studie in mijn studeervertrek op het Rapenburg, om in mijn Assyriologische functie beslagen ten ijs te komen.

Weliswaar moet ik toegeven, dat deze werktijd door enkele reizen werd onderbroken, o.a. omstreeks nieuwjaar 1930 door een tocht door Egypte en een bootreis de Nijl stroomopwaarts tot Assuan: een onvergetelijke kerstreis, met excursies naar de ruïnes, tempels en graven, o.a. naar Abydos, naar Luxor en Karnak en het Dal der Koningen en naar het eiland van Elephantine.

Dergelijke reizen als de wetenschappelijke leidsman van een groep belangstellenden ondernam ik ook omstreeks Pasen 1928 en daarna weer Pasen 1936 naar de landen in het Oosten der Middellandse Zee, vooral ook naar Syrië. Zulke tochten waren nuttig ter verruiming van de gezichtskring en door de dwang om van alles onmiddellijk ᶜtekst en uitlegᵓ te moeten geven. Maar zij bleven binnen de perken van het toerisme en strekten zich niet uit tot het land aan de overzijde van de grote woestijn, het land bij de Eufraat en de Tigris.

Aan dit land tussen de twee stromen had ik van nu af mijn hart verpand. Niet meer mocht ik terugverlangen naar de vleespotten van Egypte en zelfs niet meer naar Palestina als mijn oude Land van Belofte. Het doel van mijn streven was nu het nog oudere land van Sumer en Akkad, van Babel en Assur, dus het tegenwoordige koninkrijk Irak, dat toen onder de krachtige regering van koning Faisal I zijn politieke zelfstandigheid had herkregen. De kloof der woestijn was in 1924 door TH. À TH. VAN DER HOOP op zijn eerste Indië-vlucht overbrugd. Het duurde tot de maand Januari van het jaar 1932, totdat mijn hartewens eindelijk vervuld werd.

Deze eerste Mesopotamische reis in de winter en het voorjaar van 1932 was voor mij persoonlijk van het grootste belang[14]). Een vlucht van Schiphol naar Bagdad met onze K.L.M. had toen nog (al was ik reeds in 1923 van Wenen naar Boedapest gevlogen) het aantrekkelijke der nieuwheid, duurde aanmerkelijk langer en was interessanter dan dit heden ten dage het geval is. Wij vlogen laag over de Akropolis met het Parthenon; over Kreta met Knossos; twee keer rondom de grote pyramide; langs het tempelplein te Jeruzalem met de Omar-moskee. Na de lange vlucht over de Syrische woestijn leek Baghdad — met de gouden koepels van *Kadhimên* in de avondzon, waarachter de zilveren streep glom van de Tigris — op de sprookjesstad uit Duizend-en-één-nacht. Op de begane grond volgde een zekere deceptie, ook al door het bericht, dat de opgravingscampagne in *Uruk-Warka* juist beëindigd was.

14) Vgl. over deze studiereis: *Mesopotamische reisbrieven aan wijlen Dr. J. Th.* DE VISSER, in: Stemmen des Tijds XXI, 1932, blz. 13-31

Door bemiddeling van Prof. JORDAN (toen het hoofd van de oudheidkundige dienst) kon ik nog mijn eerste avond in Baghdad met de staf van deze expeditie doorbrengen en mij van alles laten vertellen.

Reeds de volgende ochtend vertrok ik naar Ur, de stad van de bijbelse aartsvader, waarheen mij de beroemde Engelse archaeoloog Sir Leonard WOOLLEY had uitgenodigd. De prachtige vondsten uit de vermeende koningsgraven had ik al enige jaren eerder in het Britse Museum te Londen bewonderd. Nu zag ik het uitgestrekte terrein rondom de *Zikkurat* van de Maangod in al de bijzonderheden, evenals ook het kleinere terrein van *Tell-el-Ubaid* en de hoge puinheuvel van *Eridu*. Toen ik op het punt van vertrek stond, ontmoette ik in *Ur* de Amerikaanse historicus Casper J. KRAEMER van de Universiteit te New York en kon ik mij bij hem aansluiten op de verdere gemeenschappelijke tocht het gehele land door en naar alle belangrijke opgravingsterreinen, waarvan wij bijzonder nauwkeurig dat van *Babylon* hebben bezien, evenals later ook die van *Assur* en van *Nineve*. De verdere tocht bracht mij tot aan de rand van het bergland ten Noorden van Assyrië, waar ik de reliëfs aan de berghelling van *Maltai* kon fotograferen en ook *Sheikh-'Adi,* het heiligdom van de secte der Yezidi's (der zgn. duivelaanbidders) kon bezoeken; voorts — nu samen met Dr. JORDAN — ook plaatsen als *Arbela, Kerkoek* en *Noezi*.

Zeer erkentelijk waren Prof. KRAEMER en ik voor de gastvrijheid, waarmede de Nederlandse geleerde Henri FRANKFORT en zijn medewerkers ons hebben ontvangen op de terreinen van hun opgravingen te *Chorsabad* in het Noorden van het land en van *Tell Asmar* (het oude *Ašnunna*) en *Chafadje* ten Oosten van Baghdad. Deze opgravingen werden gedaan met de steun van wijlen ROCKEFELLER Sr. en in opdracht van het *Oriental Institute* der Universiteit te Chicago. Door het Nederlanderschap van de leider, die ook hoogleraar te Amsterdam is geweest, ontbrak in dit geval het nauwe verband met ons onderwerp niet. Wat Prof. FRANKFORT in Oost en West voor de roem van de Nederlandse naam heeft gedaan is moeilijk met een enkel woord te omschrijven.

Dit verband met ons onderwerp ontbrak ook niet op de audiëntie, die mij door wijlen koning FAISAL I in zijn zomerpaleis te Baghdad werd verleend. Op initiatief van deze begaafde en ook voor de oudste geschiedenis van zijn land geïnteresseerde vorst was reeds enige jaren eerder door Miss Gertrude BELL de grondslag gelegd tot het schitterende *Irak-Museum* van Oudheden te Baghdad.

En ten slotte kreeg ik ook nog vergoeding voor de deceptie, dat ik de wintercampagne te *Warka* (het oude *Uruk*, het bijbelsche *Erech*) had moeten missen. Deze opgraving was in die jaren naast die van *Ur* de grootste en — vooral met het oog op de praehistorie — de meest belangwekkende in het land der oude Sumeriërs. Maar het terrein is afgelegen, midden in de onherbergzame steppe, en moeilijk te bereiken. Toen heeft Prof. JORDAN mij de sleutel toevertrouwd van het expeditiehuis en mijn eigen persoon — voorzien van de nodige boeken en plattegronden — toevertrouwd aan de goede zorgen van de oude ISMAÏL, het Arabische factotum van de expeditie. Onder het geleide en onder de veilige hoede van deze zoon der woestijn heb ik enige dagen in de volstrekte eenzaamheid der uitgestrekte ruïnes van *Warka* kunnen vertoeven. Spoedig raakte ik met ISMAÏL vertrouwd, al was de conversatie moeilijk, daar ik zijn dialect niet begreep. Dus moest ik mij alleen redden en heb ik — nu wéér eens als autodidact — gepoogd mij te oriënteren en mij de bijzonderheden in te prenten. Dit leerzame verblijf is de beste voorbereiding geweest tot de taak, die ik zeven jaar later als gast en medewerker bij de opgravingen te *Warka* heb mogen vervullen.

In die jaren was het nog gemakkelijker dan nu, tabletten beschreven met spijkerschrift en andere voorwerpen te verwerven en de uitvoervergunning te verkrijgen. Van de kleinere voorwerpen, die ik toen uit Baghdad en Mosoel meebracht, bevinden zich een mooie collectie van Babylonische terracotta-reliëfs (waaronder afbeeldingen van de Moedergodin) en enkele belangwekkende amuletten en rolzegels in het Rijksmuseum van Oudheden, en de rest (o.a. stukken uit de „bibliotheek" van koning Assurbanipal en van diens annalen) in de collectie in de bovenverdieping van ons Instituut te Leiden [15]).

[15]) Een bericht over deze aanwinsten wordt aangetroffen in het eerste nummer van deze *Jaarberichten*: n°. 1, 1933, blz. 12-14. Van de verzameling van terracotta-reliëfs en -figuurtjes in het Rijksmuseum van Oudheden zijn enkele der belangrijkste stukken voorlopig gepubliceerd in *Jaarbericht* n°. 3, 1935, blz. 152 v. (plaat XIV); n°. 4, 1936, blz. 265 v. plaat XXIII en XXIV); n°. 5, 1938, blz. 463 v. (plaat XXXIX en XL). De Sumerische en Babylonische amuletten in het Rijksmuseum van Oudheden: *Jaarbericht* n°. 5, 1938, blz. 462 v. (plaat XXXVIII). Het grootste van de Assyrische zegels, met de afbeelding van de Centaur als boogschutter: *Jaarbericht* n°. 3, 1935, blz. 148 v. (plaat XVI *b*).

Deze reis van 1932 was een verkenningstocht geweest; in 1939 kwam ik een stapje nader tot het beoogde doel van wetenschappelijke medewerking. Dat deze reis mogelijk is geweest, heb ik te danken aan de oudheidkundige belangstelling van wijlen de Heer S. VAN DEN BERGH Jr. te Wassenaar. Over de *Archaeologische reis door Irak en Iran,* die ik in de winter en het voorjaar van het jaar 1939 met steun van de VAN DEN BERGH-WILLING-stichting mocht ondernemen, wordt een bericht aangetroffen in deze *Jaarberichten,* No. 7, 1940, blz. 461-468. Dat ik op de heenreis weer mocht vliegen, dank ik aan de Directie van onze K.L.M. Ook toen ontbrak niet een zekere romantiek, doordat de landing in Baghdad wegens de regen onmogelijk bleek, zodat wij tot *Basrah* moesten doorvliegen en ik daarna op de retourvlucht naar het intussen opgedroogde vliegveld van Baghdad een onverwacht overzicht uit het vogelperspectief kreeg over het oude land van Sumer en Akkad.

In Baghdad, waar ik in het Museum tabletten mocht kopiëren, ontmoette ik de Franse archaeoloog Comte DE MECQUENEM, die onderweg was naar zijn opgravingen te *Susa* in Zuidelijk Perzië en mij daarheen uitnodigde. Eerst echter volgde ik de uitnodiging van Dr. A. NÖLDEKE (een neef van de beroemde oriëntalist) om in de maanden Februari en Maart als gast en medewerker deel te nemen aan de elfde campagne te *Uruk-Warka,* waarvan hij de leiding had. De opgravingen te *Warka,* ook uit methodisch oogpunt voorbeeldig, zijn de leerschool geweest van de Sumerische praehistorie en vroegste historie [16]). De archaeoloog en beste kenner der oudheidkundige bijzonderheden was H. LENZEN (nu hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Charlottenburg) en de Assyrioloog was Prof. A. Schott (toen hoogleraar te Bonn), met wien ik prettig samenwerkte bij het kopiëren der opgegraven tabletten. Van Warka uit kon ik dan ook, onder leiding van Dr. NÖLDEKE, de terreinen van Larsa (*Senkereh*), Eridu (*Abu Shahrein*), Ur (*Tell Muqajjar*) en *Tell-el-Ubaid* bezoeken, waar het opgravingswerk reeds gestaakt was.

Daar ik onlangs (eind November 1951) de gelegenheid had, Prof. LENZEN weer eens te ontmoeten en met hem van gedachten te wisselen, staan mij de bijzonderheden der campagne van 1939 (wegens de oorlog de laatste van de elf) duidelijk voor de geest. Ook bezocht ik daarna Mevrouw SCHOTT, wier echtgenoot uit de krijgsgevangenschap helaas niet is teruggekeerd. Voorts bewonderde ik een mooi afgietsel (met reconstructie in de oorspronkelijke kleuren) van het beroemde marmeren hoofd der praehistorische priesteres of „godenbruid", waarvan ik de opgraving op 22 Februari 1939 had bijgewoond: een vondst van de allereerste rang [17]).

Het origineel is in het Museum te Baghdad. De kans om een voorwerp als dit voor eigen musea te verkrijgen is zelfs voor de opgravers gering. Ook zij moeten tevreden zijn met de verrijking van onze kennis door de publicatie en met de eer daaraan verbonden. De tijden, dat men grote en kostbare oudheidkundige voorwerpen onbeperkt naar Europa of Amerika mocht uitvoeren, zijn voorbij. De Oosterse landen (ook Egypte) hebben de waarde daarvan leren kennen en hun wetten op de oudheden zijn meestal draconisch. Te verblijdender is dus, dat ik toen nog de statuette van een Oud-Sumerische vorst of priester, gevonden te *Chafadje,* voor ons Rijksmuseum van Oudheden heb kunnen verkrijgen [18]).

Deze overoude kunst doet het publiek even vreemd aan, maar maakt toch indruk. De musea hebben trouwens alom in de wereld een dubbele taak. Zij dienen niet alleen het aesthetisch genot en de onderwijzing van het publiek door smaakvol gerangschikte pronkstukken in de expositiezalen, maar zijn tevens „Schatkamers der Oudheid", waar ook de onaanzienlijker stukken in de dienst der wetenschap blijven bewaard en gerangschikt. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat deze tweede taak hoe langer hoe meer gecombineerd wordt met

[16]) Vgl. ook: C. H. BOHTZ, *In den Ruinen von Warka,* Leipzig 1941.

[17]) Vgl. de afbeelding in *Jaarbericht* n°. 7, 1940, plaat XXV.

[18]) Vgl. over deze *statuette van een Sumerischen priester uit Chafadje* onze uiteenzetting en beschrijving in het *Jaarbericht* n°. 7, 1940, blz. 541-543, en de afbeelding op plaat XXVI.

die der academische Instituten. In Baghdad b.v. was men toen bezig, van elkeen der ontelbare puinheuvels een aantal scherven te verzamelen om met één oogopslag het tijdperk der bovenste laag te bepalen: een collectie, waardeloos voor het publiek, maar onmisbaar voor de oudheidkunde.

Bij kleitabletten, beschreven met spijkerschrift — zoals ik die ook toen weer kon meebrengen — is het geval enigszins anders. Hoe groot juist hiervoor de belangstelling van het publiek is, weet ik uit eigen ervaring. Dus zou men liefst zoveel mogelijk daarvan tentoonstellen, natuurlijk met de nodige toelichtingen in de catalogus en op etiketten. Over het algemeen echter hoort ook dit materiaal niet thuis in de expositiezalen, maar moet het als studiemateriaal ter beschikking blijven van studenten en vakgenoten.

Het herhaalde verblijf in *Uruk-Warka* was ook in ander opzicht vruchtbaar. Het is de stad geweest van de heros *Gilgameš*, en het Gilgameš-epos is volgens de aphorisme van een bekend geleerde „de grootste dichterlijke openbaring, die wij uit het tijdperk vóór Homerus bezitten". De vertaling en verklaring, waarmee ik mij in het eerste oorlogsjaar onledig heb gehouden, was geschreven onder de indruk van dit verblijf op de puinhopen van deze „Stad der Omheining" met haar ringwal, die zich over een omtrek van 9½ km heeft uitgestrekt, en met het herinneringsbeeld voor ogen aan de geweldige ruïne van het „Hemelse huis": de tempel van de godin, wier wulpse eredienst in de zesde zang van het epos zo streng werd afgekeurd [19]).

Vandaar uit gingen mijn gedachten en wensen nog verder naar het Oosten. Onwillekeurig is men geneigd, de oude beschaving der landen bij de Eufraat en Tigris te eenzijdig te verbinden met het „Westland", langs de wegen, die over Klein-Azië naar Hellas en door de woestijn over Syrië en Phoenicië naar Palestina en Egypte leidden. Het grote bergland in het Oosten was dichterbij en daar gingen de invloeden reeds in praehistorische tijden over en weer. Wie de historische ontwikkeling van het „Tweestromenland" wil pogen te begrijpen, moet Elam en de landen der Kassieten, Meden (Luristān) en Perzen kennen, ook afgezien van hun betekenis sedert de Islam, vooral ook op kunsthistorisch terrein. Het gehele Westen en Zuidwesten van dit reusachtige land heeft oudtijds onder de invloed gestaan van de Sumerische en daarna van de Babylonisch-Assyrische beschaving en op zijn beurt in voortdurende wisselwerking zijn bevolkingen en invloeden uitgezonden naar de Mesopotamische vlakte. Ook deze wens werd vervuld.

Het hoogtepunt van mijn archaeologische reis in 1939 was Perzië, het grote rijk, dat men toen *Iran* noemde, met zijn tot 6000 m hoge bergen en zijn uitgestrekte hoogvlakten. Weer had ik het geluk een reisgenoot te vinden; want in afgelegen Oosterse streken moet men liefst niet alleen uittrekken. Nu was het een oude studievriend: Prof. Otto EISSFELDT uit Halle. Samen met het echtpaar EISSFELDT heb ik toen geheel Perzië doorkruisd, van de Kaspische Zee af tot *Shiraz* (Sjiras), de stad der dichters en der rozen, toe. Ons uitgangspunt waren de hoofdstad *Teheran* met het prachtige museum, en *Isfahan* met zijn oude bloei der Perzisch-Islamse kunst. Op deze verre tochten besefte men, hoe de auto de afstanden overwint; op een behoorlijke weg komt één uur per auto overeen met een dagreis per karavaan. Bijna een gehele dag hebben wij vertoefd op de uitgestrekte vlakte, die bedekt is met de ruïnes van de oude residentie der eerste koningen uit het geslacht der Achaemeniden: *Pasargadae*, waar de graftempel van koning Cyrus nog overeind staat, het meest eerbiedwaardige gebouw, dat uit de Perzische oudheid is overgebleven [20]).

Ook waren wij gedurende enige dagen de gasten van de Amerikaanse expeditie te midden van de prachtige ruïnes van *Persepolis*, die op hun beurt de best bewaarde ruïnes van paleizen zijn, die uit de Prae-Hellenistische periode in het Nabije Oosten zijn overgebleven. En ten

[19]) De tweede druk, waarin vooral de toelichtingen aanmerkelijk zijn vermeerderd, verscheen in Mei 1952 (voor leden enz. E.O.L. verkrijgbaar door het Instituut Noordeindsplein 4 a, Leiden). De Duitse bewerking met commentaar verschijnt, zodra ik als *rude donatus* over de tijd beschik om ook dit manuscript op grond van het nieuwe materiaal bij te werken.

[20]) Vgl. over *Pasargadae* in het *Jaarbericht* n°. 9, 1944, blz. 197-200, en 9 foto's (ook van de graftempel van koning Cyrus) op plaat XIV en XV.

slotte waren wij in *Susa* de gasten van de Franse expeditie onder leiding van de Comte DE MECQUENEM, die mij al in het begin van mijn verblijf in Baghdad naar dit beroemde opgravingsterrein der *Délégation en Perse* had uitgenodigd.

De gastvrijheid van deze beminnelijke en geleerde aristokraat uit het oude geslacht der graven van Meckenheim was een der laatste indrukken van mijn verblijf in Oosterse landen vóór de naderende catastrophe. Want reeds vertoonden zich donkere wolken aan de politieke hemel. Albanië, Bohemen en Moravië waren reeds bezet en Polen bedreigd. Straks kwam de uitbarsting.

Gedurende de noodlottige jaren, die daarop volgden, ergerde ik mij wel eens over de naïeve vraag, of de opgravingen doorgingen. Toch hadden de vragers gelijk. De oudheidkundige dienst in Baghdad had toen het werk zelf in handen genomen, aanvankelijk met behulp van de Engelse archaeoloog SETON LLOYD, die aan deze dienst verbonden was. En enkele van de plaatsen, waar gedurende de oorlogsjaren en onmiddellijk daarna is gegraven, had ik in 1939 bezocht: het uitgestrekte terrein van *Dêr* (bij *Sippar*), waar men de oude stad *Agade* mag vermoeden; de grote heuvels van *Kutha* (thans *Tell Ibrahim*) met de kleinere *Tell Uqair*, waar later de praehistorische fresco's gevonden zijn; en vooral het eveneens in praehistorisch opzicht zo belangwekkende *Eridu* (thans *Abu Shahrein*).

Als een heuvel, die met bescheidener middelen zou kunnen worden aangepakt, beschouwde ik de *Tell Djid*, 22 km ten Noorden van *Warka*, waar de overblijfsels van een tempeltoren nog boven de grond uitsteken [21]). Deze heuvel zou men kunnen aanbevelen voor een gemakkelijke en betrekkelijk goedkope opgraving, waarbij men zonder veel moeite de Oud-Babylonische laag zou bereiken. Evenwel zijn er aan een Babylonische opgraving reeds door de verre afstand bepaalde bezwaren verbonden, al zou men van de zijde van de oudheidkundige dienst in Baghdad stellig tegemoetkoming en medewerking ondervinden.

Het is begrijpelijk, dat de keus, toen de vraag actueel werd, ten slotte op een heuvel in westelijk Syrië is gevallen. De heuvel van *Akhterîne* bij Aleppo, waarschijnlijk op de plaats van de oude stad *Chattarîna*, was door Prof. HROZNÝ voorlopig onderzocht en voor een opgraving schriftelijk en mondeling warm aanbevolen. Als het *Ceterum censeo* van de oude Cato weerklonk zijn vermaning: *Chattarinam esse excavandam.* De proefgraving in het voorjaar van 1951 heeft de juistheid van deze aanbeveling aangetoond. De opgraving zelf wacht op betere tijden. *Ceterum censeo* ...

Weer dreigen er donkere wolken. Men zou kunnen vragen, waarom wij ons zo hardnekkig met de Oosterse oudheid blijven bezig houden, als wellicht — wat God verhoede — een derde wereldbrand dreigt. Wie het enthousiasme kent, weet het antwoord. GOETHE heeft eens gezegd: *Das Beste, das wir von der Geschichte haben, ist der Enthusiasmus, den sie erregt.* Natuurlijk is de ernstige bronnenstudie de grondslag voor de beoefenaar der historie; maar zonder geestdrift is voor hem een gezond optimisme onmogelijk.

Moeilijker te begrijpen voor degenen, die trots zijn op nationale prioriteit in wetenschap, kunst en techniek, is een ander woord in hetzelfde verband, dat toch ook door ons mag worden behartigd: *Es gibt keine patriotische Kunst und keine patriotische Wissenschaft. Beide gehören, wie alles hohe Gute, der ganzen Welt an und können nur durch allgemeine freie Wechselwirkung aller zugleich Lebenden ... gefördert werden* [21]). De edele wedijver blijve heersen, maar het doel behoort aan de mensheid.

Leiden, Februari 1952. F. M. Th. DE LIAGRE BÖHL

[21]) Een opname van deze *Tell Djid* (van 19 Februari 1939) wordt aangetroffen in het *Jaarbericht* n°. 8, 1942, plaat XXXVII.

[22]) GOETHES *Werke in sechs Bänden*, Leipzig (Insel-Verlag) 1910, Band VI, S. 497 & 492: *Sprüche* n°. 130 & 71.

CULTUURWERK VAN EEN NEDERLANDSE WITTE PATER MISSIONARIS IN PALESTINA

zie PLAAT LV

De Witte Paters, Missionarissen van Afrika, hebben hun Missiegebied in Centraal Afrika, maar zijn bovendien belast met een buitengewoon voornaam werk te Jerusalem: de opleiding en vorming van een Katholieke Arabische Clerus, volgens de Byzantijnse Ritus, voor de verschillende Grieks-Katholieke Bisdommen van het Midden-Oosten, Egypte, Palestina, Transjordanië, Libanon en Syrië.

In dat Seminarie heeft Pater N. VAN DER VLIET, der Witte Paters, bijna 50 jaar gewerkt en hij is nu om gezondheidsredenen naar Nederland teruggekeerd. Buiten zijn professorale bezigheden heeft Pater VAN DER VLIET nog een wetenschappelijk werk van blijvende aard, tot stand kunnen brengen, van belangrijke waarde voor de archaeologie van het Midden Oosten: een museum van oudheden van zeer uiteenlopende aard, dat Pater VAN DER VLIET beschouwt als een soort levenstaak. Het museum staat gunstig bekend in de Oosterse intellectuele wereld en onder de reizigers en pelgrims die Jerusalem mochten bezoeken.

Van dat museum met zijn verschillende afdelingen willen wij een beknopte beschrijving geven:

I

Een verzameling van ongeveer 2000 urnen, kruiken, vazen, potten, schotels, lampen, enz., met zorg chronologisch gerangschikt, op leerzame wijze de ontwikkeling weergevend van de Palestijnse ceramiek, vanaf 3000 jaar vóór Christus tot de Arabische overheersing in 't begin van de zevende eeuw. Die ontwikkeling strekt zich uit over:

1e. Het eerste bronzen tijdperk of ‘oud brons’, volgens de indeling, vastgesteld voor het Midden-Oosten, van 3000 tot 2000 v. Chr., de periode der eerste Kananese industrie.

Het museum bezit evenwel nog enige zeer interessante specimina van veel oudere oorsprong, het eneolithische tijdperk, dat lange eeuwen vóór 't ‘oude brons’ terug gaat. Van de neolithische periode zijn in Palestina nog geen sporen ontdekt, zelfs niet onder de bewerkte stenen instrumenten.

2e. Het ‘tweede brons’ of ‘Midden Brons’, van 2000 tot 1600 v. Chr. met aardewerk uit de patriarchale periode van Abraham en zijn tijd. Daaronder zijn enkele Kananese urnen, sierlijk gevormd, nauwelijks onderdoende voor de fijne Griekse smaak uit de bloeitijd.

3e. Het ‘derde Brons’ of ‘Nieuw Brons’ van 1600-1200 v. Chr. Alles draagt hier nog een Kananees karakter. De fijne typen verdwijnen, maar een nieuwe tekening ontstaat, nu gewoonlijk aangegeven onder de benaming ‘bolbol’. Gedurende deze periode werden ook in Palestina producten geïmporteerd van de buitenlandse industrie. Zo bezit het museum een schotel van Cyprisch maaksel, uiterst fijn van materie en afwerking.

4e. Het ‘eerste ijzer’, van 1200-900 v. Chr., dus de periode van de Joodse Exodus, de Rechters en de eerste Koningen, Saul, David en Salomon. 't Is een periode van artistieke achteruitgang, vergeleken met de Kananese Kunst, wat betreft vorm en baksel.

5e. Het ‘tweede ijzer’, van 900-600 v. Chr., de tijd van de splitsing der 12 Stammen in Noord en Zuid Palestina. Pater VAN DER VLIET heeft in een grot een graf uit die tijd teruggevonden, waarvan het ‘doden ameublement’ van kruiken, kruikjes, urnen, schotels, enz. een prachtig ensemble vormt in zijn collectie. Een enorme urne, met zeer wijde hals bevatte een skelet, zittend, met de knieën opgewrongen tot aan de kin. In een kruikje is nog de bot overgebleven van een stuk vlees, dat bij de dode geplaatst werd.

Heel merkwaardig bevonden zich onder die voorwerpen zes of zeven geïmporteerde artikelen van Egyptische oorsprong, o.a. een sierlijk polychroom, donker-blauw vaasje van opaque glas, een paar colliers en een Egyptische ‘oeza’.

6e. De Perzische Overheersing gedurende en na de Babylonische ballingschap, van 600-300 v. Chr. levert producten zonder veel cachet, maar de lampen evolueren van open

schotelvorm, tot een soort omgeplooid, gedeeltelijk bedekt bakje. Enige zeer barbaarse ruiterbeeldjes zijn primitief geboetseerd onder sterk Perzische invloed.

7e. De Griekse en Helleense periode van 300-50 v. Chr., na de wereldverovering van Alexander de Grote, met haar ontzaglijke Griekse invloed op de gehele Oosterse beschaving tot aan de Indus, brengt een radicale evolutie ook in de Palestijnse ceramiek. De lampen worden sierlijk bewerkt; kruiken in gebakken klei krijgen de vorm van elegante, Griekse alabastra en de specifiek Griekse producten van fijn rood aardewerk met artistieke zwarte tekeningen worden in grote getale ingevoerd. Dan verschijnen ook de reuk- en zogenaamde tranenflesjes met lange halzen, meestal in klei maar ook al in glas uitgevoerd.

8e. Het Romeinse tijdperk van 50 v. Chr.-300 n. Chr. brengt nieuwe vormen van kruiken, lampen en ander aardewerk, waarvan veel niet van Palestijnse makelij is, maar geïmporteerd. Op de lampen verschijnen fijn bewerkte figuren van goden, godinnen, gladiatoren, symbolen enz. met soms de stempel van de vakman. Van de stempel-indruk MARIA op een specifiek heidense lamp, zoekt Pater VAN DER VLIET nog altijd een uitleg.

Vóór zijn vertrek uit Palestina kon hij ook nog beslag leggen op een kruik met drie regels nog al onduidelijk Griekse tekst, maar toch leesbaar genoeg, om er Ps. XXXVI, 8-10 in terug te vinden: „Hoe onschatbaar is Uw goedheid, o God. In de schaduw uwer vleugels bergen zich de kinderen der mensen. Zij mogen zich verzadigen aan de overvloed van Uw huis. Gij laaft ze aan de stroom van Uw geneugten." Vorm van vaas en letters wijzen op de tweede of derde eeuw na Chr. Maar is het dan een Joodse of Christelijke inscriptie? Waarvoor was die interessante vaas bestemd? Liturgisch doel? Men is met de studie begonnen (*Revue Biblique* 3, 7, 1949). 't Zou niet onmogelijk zijn dat deze Griekse inscriptie 't oudst bekende ‘manuscript’ is van een psalmtekst.

9e. ‘De Byzantijnse beschaving’ van 300-600 n. Chr., brengt een christelijke sfeer in de Palestijnse ceramiek. Men voert kruismotieven in, vooral op lampen, en zeer dikwijls verschijnt de Christelijke spreuk: ΦΩC XPICTOV ΦΕΝΕΙ ΠΑCIN meestal bewerkt door een ongeschoolde vakman, die letters of woorden overslaat of verwart. De kikvors werd toen 't symbool van de Verrijzenis en 't museum bezit een ruime zeldzame serie ‘kikvorsen lampen’ van Egyptische afkomst, waarvan de tekening in het begin zeer scherp is, maar langzamerhand versmelt tot enkele strepen, waarin nog met moeite een kikvorsenfiguur te onderscheiden is.

10e. De ‘Arabische periode’ vanaf het begin der zevende eeuw, oorspronkelijk nog machtig beïnvloed door de Byzantijnse Kunst, sluit deze kostbare en leerzame evolutie-geschiedenis der Palestijnse ceramiek af.

II

Een collectie oude munten van het Midden Oosten; Palestina, Phenicië, Syrië, Egypte, Decapolis, Arabië, met een zeer zeldzame verzameling Joodse munten, vanaf de eerste Macchabeërs, in de tweede eeuw v. Chr. tot de opstand van Barko-Kebach, tweede eeuw n. Chr. met, supplement, een unieke Aelia-Capitolina-serie, vanaf Hadrianus tot 't eind van de derde eeuw.

Deze muntenverzameling van buitengewoon belang bestaat uit ongeveer 7000 penningen waarvan enige Phenicische uit de vierde eeuw v. Chr. gedurende een ruim 40-jarig onderzoek met zorg ontcijferd en gerangschikt door P. VAN DER VLIET. De volledige catalogus heeft hij persklaar in Jerusalem achtergelaten. Onze landgenoot heeft reeds een goed deel van de onbekende en onuitgegeven exemplaren van zijn collectie gepubliceerd (*Revue Biblique* 1950-'51).

III

Een verzameling van duizenden bewerkte vuurstenen, messen, bijlen, boren, zagen, ‘racloires’, pijlpunten enz. vanaf het Palestijnse paleoliticum. Alles is gerangschikt en genummerd volgens tijdperk en vindplaats.

IV

Een kostbare collectie van geïriseerd glaswerk, met schitterende, parlemoeren kleurschakering van Hellenistische, Romeinse, Byzantijnse en Arabische oorsprong.

V

Honderden Babylonische ᶜtablettenᵓ in spijkerschrift, waarvan een aantal gepubliceerd is. Een honderdtal is afkomstig uit Drehem bij de oude stad Ur, in Zuid-Chaldea met namen van Koningen, ongeveer 2000 v. Chr., dus 't tijdperk dat Abraham die streek verlaten heeft, om zich in Kanaän te vestigen. 't Is een soort boekhouding van een Sumerische tempel.

VI

Een verzameling van Kananese, Egyptische, Graeco-Romeinse beeldjes en Egyptische scarabeën. Een merkwaardige serie gewichten, waarvan sommige met eigennamen, inscripties en gewichtswaarde. Ze zijn van Phenisisch, Joodse, Seleucidische, Romeinse, Byzantijnse en Arabische herkomst.

VII

Kostbare Byzantijnse liturgische voorwerpen, waaronder een grote kunstvolle zilveren kelk uit de vijfde of zevende eeuw met een Griekse inscriptie, betrekking hebbende op een H. Martelaar Sergius. In de kelk bevond zich een zilveren liturgisch zeefje, waarvan de priester zich bediende voor 't zuiveren van de hem door de gelovigen aangeboden wijn.

VIII

Een serie Romeinse, Byzantijnse, Arabische weeldeartikelen, zoals halssnoeren, pectoralen, armbanden, vinger-, oor- en neus-ringen en verschillende talismannen en gnostische amuletten.

IX

Toen Pater VAN DER VLIET in 1901 zijn arbeid in Jerusalem aanving, waren zijn voorgangers al begonnen met een ᶜBijbelmuseumᵓ. Onze Missionaris heeft het werk voortgezet en uitgebreid. Dat Bijbelmuseum heeft tot doel de verschillende voorwerpen waarvan sprake is in Evangelie en Bijbel aanschouwelijk voor te stellen in een verzameling *nova et vetera.*

Nova et vetera: want zoveel wat in de oudheid diende en genoemd wordt, is nu nog dagelijks in gebruik in 't Midden Oosten. Bij ieder voorwerp staat de bijbehorende bijbeltekst. Om bijvoorbeeld de tekst te illustreren van Marc. 14:3, waarin Maria haar balsem over Christus' voeten uitstort, vertoont het museum een albasten vaasje van Egyptische oorsprong, met ernaast een *libra romana* van ± 300 gr en een denarius van Tiberius, de toenmalige regerende Keizer.

Een bijzondere vermelding verdient een Joods talent, de Kikar, een unicum op Oosters archeologisch gebied. 't Is een ovaal bolvormig, stenen gewicht van 42 kg, met een nog onontcijferde inscriptie in oud Hebreeuwse of nog eerder Phenicische letters. Een nauwkeurige omschrijving van dit bijzonder belangrijk archeologisch stuk is door de *Revue Biblique* gepubliceerd.

Tegelijk met het samenstellen en uitbreiden van zijn Museum bestudeerde Pater VAN DER VLIET het eerbiedwaardig Heiligdom van St. ANNA te Jerusalem, een majestueus monument uit de vijfde of het begin van de zesde eeuw, de meest artistieke oude kerk van het Oosten, op de plaats van ANNA's en JOACHIM's woning, de H. Plaats dus van MARIA's geboorte, godvruchtig en trouw bewaard door de Witte Paters te Jerusalem. Hij heeft het resultaat van zijn onderzoekingen uitgewerkt in een geïllustreerd werk: *Ste. Marie où Elle est née*". (*Maria ubi nata est*), overeenkomstig de typische benaming van dat heiligdom vanaf de hoge middeleeuwen.

Hij heeft er een uitgebreide studie aan toegevoegd over het ᶜSchaapsbadᵓ, de *Piscina Probatica* (Joh. v), door de Witte Paters teruggevonden en gedeeltelijk blootgelegd, in de nabijheid van hun Seminarie en de basiliek *Maria ubi nata est.*

Na vijftig jaar van drukke arbeid en soms moeilijke tijden, zoals de twee grote oorlogen van 1914 en 1939, en de bloedige strijd tussen Israël en de Arabieren, is 't sterk gestel van

Pater VAN DER VLIET bezweken en was hij verplicht naar Nederland terug te keren. Hij ziet met voldoening terug op zijn lang priesterwerk in Palestina waar hij er ook altijd op bedacht was de Nederlandse naam in ere te houden, zoals de Minister 't hem schreef in 1938: „Er zijn in de Missie Nederlanders werkzaam, ook buiten de Nederlandse gebieden, die groot werk doen voor de cultuur en de Nederlandse naam. Aan hen moet de regering denken. Aldus is geschied."

En Pater VAN DER VLIET werd Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Enige jaren tevoren had de Franse regering de Nederlandse Missionaris begiftigd met het Legioen van Eer, en had de Patriarch der Oosterse Kerk hem benoemd tot Archimandriet van Antiochië en Jerusalem.

NASR-EL-NAHR

MIJN TOCHTEN IN TRANSJORDANIË IN 1949 EN 1950

zie PLATEN XXXIV en XXXV

Twee maal ben ik in Transjordanië geweest: het eerst in 1947, een ander maal, op doortocht, in 1950. Een uitvoerig reisverhaal van de tocht van 8-17 April '47 ondernomen onder leiding van P. BENOIT O.P. van de *Ecole Biblique et Archéologique Française* is te vinden in zeven afleveringen van het tijdschrift van de H. Landstichting te Nijmegen, *'t Heilig Land,* nieuwe serie 3de en 4de jaargang, 1950-1951.

De reis werd ondernomen in het kader van de reizen die de *Ecole* jaarlijks voor haar studenten onderneemt en waaraan in de regel ook enkele gasten der *Ecole* of zelfs *extranei* deelnemen. Er waren twee Nederlanders bij: p. L. H. GROLLENBERG O.P. die op het ogenblik het Oude Testament en het Hebreeuws aan het Albertinum te Nijmegen en in het Dominicanenklooster te Zwolle doceert, en ondergetekende. Daarnaast twee Belgen en een Luxemburger, om mij tot de Benelux te bepalen, en verder nog 21 anderen. In vroeger tijden stonden de tochten onder leiding van de uitmuntende kenner van Palestina en de nabije landen, p. F. M. ABEL, schrijver der *Géographie de Palestine,* maar aangezien deze laatste te oud was geworden (hij is nu 73) had zijn jongere confrater p. P. BENOIT de leiding der tochten overgenomen, daartoe volkomen gekwalificeerd door zijn kennis van het land en de talen daarvan.

De tocht van het voorjaar 1947 werd gemaakt op twee vrachtwagens, gereden door Arabische chauffeurs uit Maᵓân in Transjordanië, die ook werkten voor de Joodse potaswinning aan de Dode Zee niet ver van Jericho. In die tijd was Joods-Arabische samenwerking nog mogelijk, zolang en voor zover de Joodse immigranten door de Arabieren niet werden beschouwd als mensen die waren gekomen om hun land in bezit te nemen en hen daaruit te verdrijven. Vrachtwagens zijn niet bepaald een luxe vervoermiddel, maar voor onze tocht, die gedeeltelijk door woestijnen en over ongebaande wegen voerde, waren zij geschikter en lieten meer bewegingsvrijheid toe dan comfortabeler doch zware autobussen.

Het eerste deel van de tocht leidde via Hebron naar Bersabee en van daar uit door de Negeb-woestijn naar de Golf van Aqaba, de oostelijke der twee boezems van de Rode Zee. Deze landstreek werd toen nog bewaakt door enkele politieposten van het Arabisch Legioen, destijds door de Britten expres gesticht voor pacificatie en patrouillering van woestijnen. Heden is even zuidelijk van Hebron al het Israëlisch gebied, dat zich uitstrekt tot aan de Egyptische grens. Het gebied is woest, arm, vrijwel onbewoond en kan moeilijk veel perspectieven voor de toekomst bieden, tenzij er olie wordt gevonden zoals in het Sinaïtisch schiereiland, waar op het ogenblik reeds grote pijpleidingen liggen. PLAAT XXXIV Fig. 1 en 2 toont twee onderweg genomen foto's: de eerste in Bir Meliḥe (ᶜzoutputᵓ), een typische woestijnput in de ᶜArabaᵓ met vies, zout smakend water, en de tweede bij de gedeelttelijk weer toegewaaide ruïnes van smeltovens voor kopererts uit de Israëlitische tijd. N. GLUECK heeft hier in Maart-Mei 1938 gegraven voor de *American Schools of Oriental Research* [1]). Volgens hem is de

[1]) Een eerste bericht hierover is verschenen in de *Ill. Lond. News* van 30.7.'38, p. 212. Zie verder o.a. N. GLUECK, *The River Jordan,* Philadelphia, 1946, p. 145-147.

smelterij door koning Salomon gebouwd, o.a. ten behoeve van zijn expeditie's naar Z. Arabië; wat op de foto zichtbaar is, behoort tot het 3de niveau (van onderaf gerekend), uit de 7de eeuw vóór Christus.

Op 19 April overschreed of overreed ons gezelschap de Transjordaanse grens om naar het Noorden te rijden. De tocht voerde door de woeste Wadi el-Ithm, aan weerszijden met hoge rotsmassa's afgezet. Van een door de Britten onder de laatste oorlog aangelegde asphaltweg waren door de winterregen hele stukken weggeslagen, zodat de tocht niet gemakkelijk was. De weg klom langzaam naar omhoog, tot wij tenslotte op een plateau van meer dan 1000 meter hoogte belandden, waar het late koren ruiste dat dit jaar vanwege het uitblijven van de winterregen niet meer tot rijpheid zou komen, waar een koude wind woei en waar van afstand tot afstand overblijfsels lagen van stenen bouwsels, die volgens een moderne theorie wel eens overblijfsels van grensvestingen van land en rijk der Edomieten kunnen zijn geweest. Deze opvatting (indien juist) verklaart dan tevens op indrukwekkende wijze waarom de oude kinderen Israëls er bij hun tocht naar het Beloofde Land niet aan konden denken door Edom te trekken zonder verlof van de machthebbers. Op zeker ogenblik kon men ook links van de weg de hoofdstad der Edomieten, het oude Bosra, te midden van groen, in een diepte zien liggen.

Voor wij echter zo ver waren bezochten wij het Arabische stadje Maᶜân, statie op de pelgrimsweg van Syrië naar Mekka, waar niets bijzonders viel op te merken. De oude Turkse spoorweg was nog steeds stuk en buiten gebruik, als gevolg van de daden van LAWRENCE en zijn mannen, en een groot deel der huizen (het leek wel het merendeel) bestond altijd nog uit in de zon gedroogde klei. Een enkele stortregen en zulk een huis valt in en moet voor de verdere loop van het jaar opnieuw worden gebouwd, zodra geen verdere regens te verwachten zijn.

Petra was de belangrijkste plaats die bezocht werd. De plek is nu een „Antiquity Site of the Hashemite Kingdom of the Jordan" en men moest er een entréegeld van weinige piasters betalen. Een versterkte politiepost is in de nabijheid en enkele van de belangrijkste monumentale overblijfsels staan onder speciale bewaking. Gelijk men weet dateert Petra uit de tijd der Arabische Nabateeërs, beleefde in Hellenistisch-Romeinse tijd een bloeiperiode en werd in 106 A.D. ingelijfd bij de Romeinse provincie Arabia. In Christelijke tijd had het een bisschop en huisden er monniken in de rotskloven rond de stad, die in een dalkom ligt. Later verviel zij tot puin en woonden er slechts mensen in het Arabische dorpje el-Dzjî, in de nabijheid, door een lange en diepe rotskloof (de z.g. Sieq) gescheiden van de oude hoofdstad van het rijk der Nabateeërs.

Het staat vast dat de oude kruisvaarders op die plaats geweest en elders in de streek zijn gevestigd geweest. De Mameloek BAIBARS (1260-77) heeft haar gezien en een Arabisch geschiedschrijver uit zijn tijd heeft een beschrijving van dit bezoek en de daarbij opgedane indrukken gegeven waaruit blijkt dat Petra er in de 13de eeuw minstens in hoofdzaken (vermoedelijk ook in détails) evenzo uitzag als in April 1947. De plaats werd in 1812 weergevonden door J. L. BURCKHARDT op pelgrimage naar Mekka en sinds 1896 geëxploreerd door de *Ecole Biblique Française* te Jerusalem. Sindsdien zijn er allerlei beroemde en befaamde oudheidkundigen geweest (CLERMONT-GANNEAU; BRÜNNOW; DOMASZEWSKI; DALMAN; MUSIL; WIEGAND en de zijnen; KENNEDY; KAMMERER) die allerlei uitvoerige beschrijvingen van plaats en bezienswaardigheden hebben gegeven.

Bij beschrijvingen, opmerkingen, tekeningen, photographieën is het gebleven, want een opgraving was tot op heden onmogelijk. Vanwege de xenophobie en bijgelovigheid der streekbewoners zou zulk een opgraving vermoedelijk niet zijn door te voeren zonder sterke militaire bescherming hetgeen behalve extra moeilijkheden ook extra kosten met zich zou meebrengen. Zodra de politieke spanningen in het Nabije Oosten wat verminderd zijn is misschien de tijd rijp voor een expeditie die haar onderzoekingen niet tot de oppervlakte beperkt, maar die in de diepte gaat. Slechts dan zullen wellicht allerlei problemen kunnen worden opgelost waar nu nog geen verklaring voor is, als daar zijn: de tijd van de oudste nederzetting; de identiteit der oudste bewoners en der hol- en grotbewoners; de tijd van de komst der Nabateeërs en van

de stichting van hun rijk; de datum en de aard der grote, hoofdzakelijk in Hellenistisch-Romeinse stijl uitgevoerde rotsmonumenten. Als deze kwesties beantwoord zijn zal mogelijk ook iets meer kunnen worden gezegd van de betekenis van Petra voor de uitleg van Oudtestamentische teksten als: Gen. 25, 13; Recht. 1,36; Is. 16, 1; Jer. 49, 14 vv.; Abd. 1 vv.; II Kron. 25, 12.

Ons verblijf te Petra van twee dagen en drie nachten in April 1947 liet voldoende duidelijk zien dat de situatie er nog steeds was zoals men in de beschrijvingen, recente en wat oudere, kan lezen, en dat zij bij wijze van spreken roept om een expeditie. Wie deze organiseren en uitvoeren, zullen zich een grote naam verwerven in de archæologie. Nederland...?

Na Petra ging de tocht naar het Noorden, rechts van Bosra naar de Wadi el-Ḥesa, de oude Zered der Israëlieten (vgl. Num. 21, 22; enz.). Zij vormt een diepe insnijding in het hoge plateau, en is de zuidelijke grens van het oude Moab. Hier liggen op een hoogte (Chirbet Tannoer) de nog zeer goed herkenbare resten van een Nabatese tempel (vgl. PLAAT XXXIV, Fig. 3), door N. GLUECK onderzocht. Veel meer dan de muren van de cella, de omtrekken van andere vertrekken en resten van fijn roodbruin Nabatees aardewerk was er niet meer te vinden, want alle kunstvoorwerpen waren weggevoerd, een deel naar het Rockefellermuseum te Jerusalem, vanwaar zij door wijlen koning Abdallah na de Arabisch-Joodse oorlog naar de andere zijde van de Jordaan zijn overgebracht [2]). Volgens GLUECK zijn de door hem aldaar gevonden afbeeldingen van Nabatese Goden ternauwernood te onderscheiden van Hellenistische. Het door hem gevonden en door ons niet meer aangetroffen altaar droeg in Griekse letters de naam van de schenker. Chirbet Tannoer is een bewijs voor de verbreiding van de Nabatese beschaving en van de grote invloed die zij van Hellenistische cultuurvormen heeft ondergaan. Van de Wadi el-Ḥesa, die weinig waterhoudend was, zodat wij er op onze vrachtwagens doorheen konden plassen, ging de tocht naar Kerak, de oude hoofdstad van Moab, waar de resten van de oude kruisvaardersburcht werden bezocht. Ook hier sinds eeuwen weinig vooruitgang in uiterlijke beschaving dan telefoon, electriciteit en een hospitaal van Italiaanse zusters. De burcht lag nog even vervaarlijk boven elkander ontmoetende ravijnen als in de tijd van koning Meša (9de eeuw, vgl. II Kon. 3, 4 vv.).

Van Kerak uit ging het naar het Noorden, in de richting van de oude Arnon. Deze loopt bij de Dode Zee door een dal met steile oevers en zonder bruggen, zodat wij een eind naar het Oosten moesten afbuigen om een doorwaadbare plaats aan te treffen. Deze werd gevonden en van hieruit ging het grotendeels over de piste naar de Neboberg. Hier hebben de Franciscanen van het Franciscaans Bijbelinstituut aan de Via Dolorosa te Jerusalem uitstekend werk verricht door het opgraven van een oude basiliek met klooster op een der toppen van de Nebo, de berg van waaraf Mozes het Beloofde Land mocht zien. Pater S. J. SALLER O.F.M., de uitstekende eerste archeoloog van het instituut, heeft hierover een uitvoerig werk gepubliceerd, dat als gevolg van plaats en datum van uitgave slechts weinig bekendheid geniet, volkomen ten onrechte [3]). De opgravingen hebben plaats gehad in 1933, '35, '36, '37. P. SALLER houdt het voor mogelijk dat hij in de basiliek, waarvan het eerste begin, een *cella trichora,* dateert uit het einde der vierde eeuw, een cenotaaf van Mozes heeft aangetroffen. Van het cenotaafje was niet veel bijzonders te zien en evenmin van de vele mozaieken, die alle met een beschermend zandlaagje bedekt waren, daar zij anders onder de blote hemel zouden hebben gelegen.

Na de Nebo werd Madaba bezocht, waar de beroemde mozaïekvloer in de Grieks-Orthodoxe kerk zuinig onder plankieren werd bewaard, die men in het vooruitzicht op een goede baksjiesj voor ons wegnam. Op deze wijze kan het kostbare stuk nog vele eeuwen mee.

[2]) Bij N. GLUECK, *o.c.* blz. 207 vindt men een in Chirbet Tannoer gevonden afbeelding van Zeus-Hadad, die duidelijk wijst op grote verwantschap van de god met Jupiter Heliopolitanus; zie ook de afbeeldingen op blz. 212, 213, *o.c.* (Zeus? en Atargitis).

[3]) S. J. SALLER O.F.M., *The Memorial of Moses on Mount Nebo* (= Publications of the Studium Biblicum Franciscanum), 2 Parts, Jerusalem, 1941, Franciscan Press.

Ook te Ammân bleek veel zorg te bestaan voor de oudheid, voornamelijk de oude acropolis met zijn Semietisch-Grieks-Romeins-Arabische overblijfsels en het zeer goed bewaard theater met resten van een stadskolonnade. Op het ogenblik (1951) huizen in deze eerbiedwaardige overblijfsels een aantal der 800.000 Palestijnse vluchtelingen. De Jordaanse regering heeft ze er toegelaten, niet omdat zij het belang der monumenten niet zou inzien, maar omdat zij het vluchtelingenprobleem niet de baas kan. Pas als alles weer vrij is zal de balans der schade en der verliezen kunnen worden opgemaakt.

Van Ammân leidde de tocht door het hier en daar liefelijke en vruchtbare oude Gilead naar Gerâsa, de oude stad der Decapolis en nu een der best bewaarde ruïnesteden van het Oosten. Wie over deze plaats en haar oudheden wil ingelicht worden leze het grote en nauwkeurige werk van KRAELING en zijn helpers [4]). Sinds dit werk ter perse ging is te Gerâsa echter nog nieuw werk verricht en o.a. het grote ovaalvormige forum in het Zuiden van de stad, dat eerst een soort knollenveld was, vrijgelegd (zie PLAAT XXXIV, Fig. 6). Waar de zuilen niet aan de verwering hebben blootgestaan zijn zij wit gebleven, evenals het plaveisel dat schitterde in het zonlicht. Gerust werd in het niet oncomfortabel ingerichte huis der opgravers, waar ook de nacht werd doorgebracht.

Ook te Gerâsa verkeerden de opgravingsterreinen in uitstekende toestand, in zover duidelijk bleek dat alles werd gedaan om te behouden of zelfs te verbeteren wat nog aanwezig was. Het was echter ook duidelijk dat nog maar een deel van het vele te verrichten werk was geschied en dat nog heel wat opgravers en oudheidkundigen hier hun krachten kunnen besteden. De laatsten waren Amerikanen van *Yale University,* broederlijk samenwerkend met de Britten (CROWFOOT, e.a.).

Een laatste bezoek gold de overblijfsels van een Arabisch kasteel op een bergspits bij Adzjloen. Bij helder weer en met goede ogen kan men dit vanuit de vlakte van Beisân als een arendsnest op een spits van de steile wand van het Transjordaanse plateau zien liggen. Belangrijk was het voor ons niet.

Terug in Palestina was te Beisân nog vermeldenswaardig het oude theater der Griekse stad waarvan een klein gedeelte was blootgelegd, groot genoeg om te laten weten wat nog verder onder de grond verborgen is. (Zie PLAAT XXXV, Fig. 3). Als alles eens is uitgegraven, zal Beisân zijn Grieks theater hebben zoals Gerâsa, Ammân en Petra. Alles bijeen is te zeggen dat de door ons bezochte oudheden in Transjordanië in bevredigende toestand van conservatie verkeerden, betrekkelijk gemakkelijk te bezichtigen waren en riepen om méér archeologisch onderzoek.

Nijmegen, 3 December 1951. J. VAN DER PLOEG O.P.

4) C. H. KRAELING, *Gerasa, City of the Decapolis,* New Haven 1938.

VOORLOPIGE VERSLAGEN GEPUBLICEERD DOOR HET ORIËNTALISTISCH CENTRUM BENELUX VOOR HET WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK VAN HET NABIJE OOSTEN, No 2

REIS IN IRÂQ EN PROEFGRAVING IN SYRIË IN 1951

Mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek

INHOUD

1. REIS TER ORIENTATIE IN IRAQ

In de zomervergadering van 1950 van het *Orientalistisch Centrum Benelux* werd besloten zo mogelijk een onderzoekingstocht naar het Nabije Oosten te organiseren ten einde de mogelijkheden te bestuderen voor het opgraven van een ruïneheuvel en tevens een object uit te kiezen. Te dien einde werd een aanvraag ingediend bij *Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek* om de daarvoor benodigde gelden te verkrijgen. Hierover werd in December 1950 goedgunstig beschikt, zodat in het voorjaar 1951 de tocht kon worden ondernomen. De schrijver dezes vertrok in het voorjaar naar Baghdad, waar hij omstreeks 20 April Drs C. HILLEN ontmoeten zou, die hem vergezellen zou naar Syrië. Allereerst werd contact opgenomen met de Directeur van de *Antiquity Service* Dr Naji al-ASIL om de voorwaarden en de mogelijkheden voor een opgraving van het Centrum in Iraq te bespreken. Het voorstel voor een mogelijke opgraving in de toekomst door de Benelux-landen werd door Zijn Excellentie buitengewoon toegejuicht, en met de grootste welwillendheid werden zeer gunstige voorwaarden aangegeven. Met betrekking tot mogelijkheden voor bepaalde plaatsen overtrof de bereidheid tot het geven van concessies de hoogste verwachtingen. Met wederzijdse betuigingen van hartelijkheid voor de aangename spheer, waarin alles besproken was, werd tenslotte de zeer lange conferentie besloten. Hierna werd contact opgenomen met Mr Taha BAQIR, curator van het Museum met wie in verschillende bijeenkomsten verscheidene problemen werden besproken. Tevens werd herhaaldelijk een bezoek gebracht aan het Museum, om de vondsten van de talrijke opgravingen, die in de loop der laatste vijftien jaren hadden plaats gevonden en waarvan de vondsten in het Museum waren onder gebracht, te bezichtigen. Vervolgens werden de verschillende opgravingen, waarvan de verslagen gepubliceerd waren, bezocht om na het lezen der verslagen door eigen aanschouwing van wat er nog van over was een eigen inzicht te verkrijgen. Bezocht werden Tell Asmar, Hafaje, Ichaly, Tell Harmel, Aqar Quf (zie hiervoor JEOL 10, 537-560). Tenslotte werden bij sommige antiquairs nog enkele oudheden gekocht, waarvoor van de autoriteiten welwillend vergunning werd verkregen ze uit Iraq uit te voeren. Zij zijn voorlopig tentoongesteld in het *Allard Pierson Museum* te Amsterdam. Voor hun beschrijving vergelijke men blz. 207 en volgende.

2. VOORBEREIDSELEN TOT PROEFGRAVING IN AKHTERINE (SYRIË)

Intussen was Drs C. HILLEN in Baghdad aangekomen en vertrokken we 20 April per vliegtuig van de *Iraqian Airways* naar Damaskus, waar wij 's morgens om half tien aankwamen. Door de vriendelijke hulp van de Directeur van de K.L.M. in Damaskus, de heer

A. H. DUYF en de heer AÏTA hadden wij reeds een uur later een onderhoud met de *Directeur général du Service des Antiquités*, Dr Selim ABDUL HAQ. Nadat wij onze plannen om een proefgraving uit te voeren te Akhterine hadden medegedeeld en de zaak van alle kanten bekeken was, beloofde hij ons zijn medewerking om de nodige permissies daartoe te verkrijgen. Verder beloofde hij ons, wanneer wij de volgende morgen de formulieren bij hem ingevuld zouden brengen, reeds Dinsdag de vergadering van de raad van de *Service des Antiquités* bijeen te roepen om de goedkeuring van deze instantie te verkrijgen. Donderdag bezaten we de toestemming van deze *Service*, hetgeen *son Excellence le ministre de l'Instruction publique* nog moest bekrachtigen. Deze, die tevens Minister van Economische Zaken was, verbleef op dat ogenblik voor onderhandelingen met de Liban in Beyrouth. Wij moesten derhalve op zijn terugkeer wachten. Toen Zijn Excellentie terugkeerde, was hij van mening, dat hij de permissie niet zelf kon geven, maar dat dit geschieden moest door de ministerraad. Wederom kwam de heer DUYF ons te hulp door de president van de ministerraad op te bellen en de zaak aan hem te verklaren. De ministerpresident was van oordeel, dat de Minister van Onderwijs dit persoonlijk kon afhandelen en oordeelde geen vergadering van de ministerraad daarvoor nodig. Nu kregen we onmiddellijk na een goede week wachten de permissie tot het doen van een proefgraving in Akhterine. Wij hoopten nu de volgende dag naar Aleppo te kunnen vertrekken, maar werden teleurgesteld daar de Minister van Onderwijs de wens had te kennen gegeven ons eerst in audientie te ontvangen, zodat we nog drie dagen in Damaskus moesten blijven. 'sMaandagsmorgens had de audiëntie bij de Minister van Onderwijs plaats, die ongeveer drie kwartier duurde, zodat wij in de namiddag naar Aleppo konden vertrekken, waar wij 's avonds aankwamen. Intussen hadden wij onze tijd in Damaskus benut om een bezoek te brengen aan de heer Anies AHEBAD, *Directeur des transports*, die ons een introductie en aanbeveling meegaf voor de stationschef van Aleppo om ons in alles behulpzaam te zijn. De volgende morgen na onze aankomst in Aleppo brachten wij, zodra het Museum open was een bezoek aan den Directeur van het Museum om hem een brief te overhandigen van de *Directeur général du Service des Antiquités* om ons den heer Soubhi SAOUAF, *Inspecteur des Antiquités*, af te staan als controleur van de regering bij de proefgraving. Nadat deze aan ons was voorgesteld, begon in een razend tempo de organisatie van de tocht naar Akhterine, waarbij ons de heer Soubhi SAOUAF onschatbare diensten heeft bewezen. Het museum leverde ons al het materiaal, schoppen, houwelen, mandjes, dat het ons ter beschikking kon stellen. Hij bezorgde ons ook een kok voor de tijd, dat wij in Akhterine zouden verblijven. Daarna stelde hij ons voor aan de stationschef aan wie wij de brief van aanbeveling van den *Directeur des transports* te Damaskus overhandigde. Deze gaf onmiddellijk bevel een salonwagen van de trein in orde te brengen met slaapgelegenheid en volledig servies, dat wij voor de tijd van ons verblijf te Akhterine zonder enige kosten van onze kant zouden kunnen gebruiken. Om één uur zou er een trein naar Djerablous, die Akhterine aandeed, vertrekken, en de salonwagen zou daaraan gekoppeld worden om te Akhterine op een zijlijn te worden afgehaakt. In de enkele uren, die ons nu nog restten, moesten nog alle mogelijke inkopen van levensmiddelen en andere zaken, die we nodig hadden, gedaan worden. 's Middags om één uur vertrokken wij na een zeer drukke morgen naar Akhterine, waar wij ongeveer om drie uur aankwamen.

Akhterine is gelegen 46 km ten Noorden van Aleppo aan de spoorlijn Aleppo-Djerablous. Het is het laatste station vóór de Turkse grens en bezit een douanepost. Bij het opmaken van een reisplan voor deze studietocht scheen het mij zeer wenselijk toe niet alleen een studiereis te maken, maar ook een proefgraving als het mogelijk was om enige blijvende resultaten te verkrijgen van deze onderneming en een begin te maken voor een voortdurende opgraving om zo Nederland in de rij van cultuurstaten te brengen, die regelmatig graven en waarbij het, hoewel het land daartoe economisch ruim in staat was, meer dan een eeuw ten achter stond.

Bij het opmaken van een lijst van plaatsen, die mogelijk in aanmerking kwamen, had ik verschillende tells uitgekozen in de Djezireh, ten Oosten van de Euphraat, het oude Ḫaburgebied, rijk aan ruïneheuvels, en ook enkele ten Westen van de Euphraat, waaronder Akhterine, dat ik gedurende mijn verblijf in het Oosten in 1926-1928 tot tweemaal toe in de gelegenheid geweest was te bezoeken. Toen ik zover gevorderd was ontving ik een brief van Prof.

BÖHL waarin hij mij 2 Febr. 1951 schreef: „De zaak is deze, dat een geleerde van wereldnaam (geen Duitser) mij al enige tijd geleden een heuvel in westelijk Syrië voor ons Benelux-comité zeer warm heeft aanbevolen. Hij kent de heuvel en de streek, heeft in de buurt gegraven, moest echter met het oog op zijn gezondheid en leeftijd van dit werk tot zijn spijt verder afzien." In een mondeling onderhoud, dat ik daarop met Prof. BÖHL had, bleek het Prof. HROZNÝ uit Praag te zijn, die zeer sterk Akhterine aanbeval. Persoonlijk was mijn interesse om een proefgraving te maken meer in het Ḫaburgebied gelegen, dat vroeger deel had uitgemaakt van het eigenlijke Mitannigebied. Toen ik echter in Damaskus vernam, dat men een speciale permissie moest hebben om in de Djezireh te reizen en het zeer moeilijk zou zijn, zo niet onmogelijk, permissie voor een proefgraving daar te verkrijgen, stond mijn besluit vast dan Akhterine te kiezen.

Het is gelegen op de grote invalsweg van Djerablous naar Aleppo en is door HROZNÝ geïdentificeerd met het oude Ḫattarina, hetgeen wat de naam betreft zeer goed mogelijk is, daar Ḫattarina dezelfde consonanten bevat als Akhterine, alleen heeft de moderne naam een aleph prosthethicum. Ḫattarina komt voor in de Hethietische teksten. In KUB. VI 54 o.a. is sprake van Ištar van Ḫattarina (zie verder blz. 183). Het doel van de proefgraving was na te gaan welke cultuurlagen deze heuvel in zich bevatte om zo te achterhalen gedurende welke tijden de plaats bewoond was geweest.

Onze eerste zorg na onze aankomst te Akhterine was een bezoek te brengen aan de burgemeester van de plaats, die tevens chef van de politie was om het doel van ons verblijf mede te delen en een beroep te doen op zijn welwillendheid. Op onze vraag of de tell iemands eigendom was vernamen we, dat zij aan de gemeente toebehoorde en bijgevolg aan het rijk, zodat we zonder verdere onderhandelingen over eigendomsrechten kon gaan graven. Wij verzochten hem ons werklieden te verschaffen, waarop hij verschillende lieden uit het plaatsje liet komen. Daar het tegen de oogsttijd liep en zij gedurende de oogst overal werk zouden kunnen krijgen, begonnen zij vijf Syrische ponden per dag te vragen, hetgeen tenslotte werd neergedrukt tot drie Syrische ponden per dag. Nadat de arbeidskrachten gehuurd waren, gingen we een verkenningstocht over de tell maken om een geschikt punt te zoeken, waar wij deze zouden kunnen aangrijpen. De tell is 250 m lang en 250 m breed en 25 m hoog (PLAAT XXVI a). Zij is omringd door een cyclopische muur van steenblokken van 3-4 m lengte en 1 m dikte (PLAAT XXVI b). De breedte van de muur is 3,50 m tot 3,80 m en op sommige plaatsen 10 m hoog. Aan de oostzijde is de muur over een lengte van 30 m verdwenen en zijn alleen de fundamenten nog bewaard. Tegen de zuidzijde en gedeeltelijk aan de westzijde zijn de huizen van het moderne dorp aangebouwd. Achter de cyclopische muur ter hoogte van 10 m was de tell vlak over een lengte van 10 m tot 15 m, om daarna weer 15 m naar boven te gaan. Al lopende over de tell raapten we potscherven op van het Hellenistisch tijdperk, en ook *terra sigillata* van de beste kwaliteit, zodat zij in de Romeinse periode moest bewoond geweest zijn, hetgeen overeenstemt met de vermelding van POIDEBARD in zijn *limes romain* waar hij Akhterine vermeldt. Wij kozen tenslotte een plaats uit aan de oostzijde waar wij de volgende morgen zouden beginnen. Over de resultaten hirevan volgt nu het verslag van Drs C. HILLEN.

Amsterdam P. VAN DER MEER

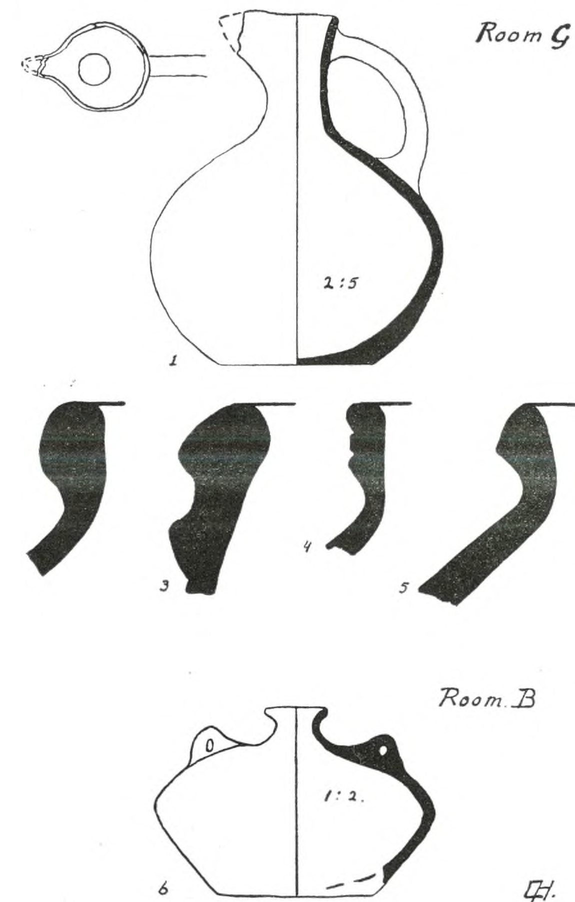
3. REPORT ON SOUNDING I AT AKHTERINE (EAST SIDE), MAY 10-21, 1951

zie PLATEN XXXVI *d*-XLI

Sounding I was started on the northeast corner of the top of the tell where the rains had washed out a small gully and a few disintegrated mud bricks were visible. Due to the inexperience of the workmen progress was slow as much time had to be spent in teaching them the intricacies of excavating. On the summit of the tell stands a marker of the triangulation survey. This marker was assumed to lie at exactly 500 meters above sea-level; this assumption includes an error of about five meters.

THE ARCHITECTURE

The first meter of deposit was thoroughly disturbed. Only scanty remains of walls built of unworked stones could be distinguished, *cf.* PLATE XXXVII, fig. 1, Area A. Here an irregular row of stones, about 0.25 m high and running roughly north-south, was found at 498.46 m. The walls enclosing Area B on its south and west sides could be identified much better. The southern wall was still standing to a height varying from 0.50-0.10 m following the slope of the present-day surface of the mound. The remaining part of this wall was built entirely of unworked stone. The lower part of the west wall was built in the same material,

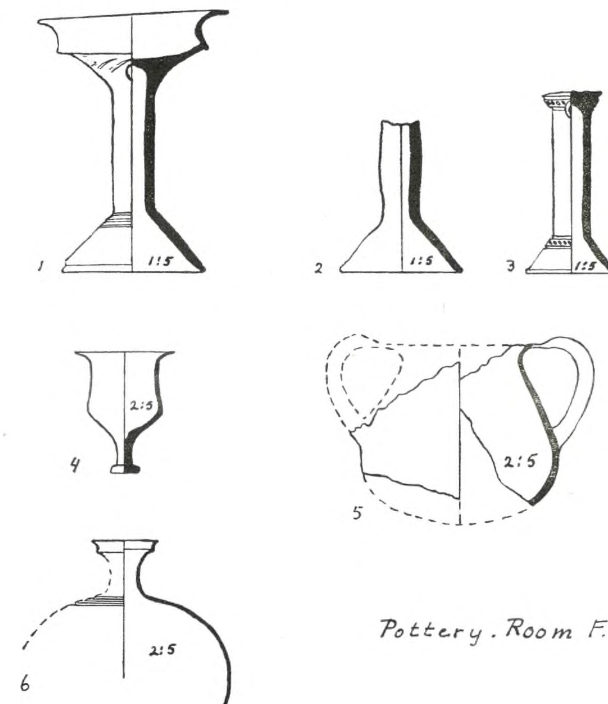
No. 1, scale 1 : 5; Nos 2-5, scale 1 : 2; No. 6, scale 1 : 4

Fig. 19.

however, its upper part consisted of mud bricks; a few fragmentary courses could still be distinguished. The mud brick began about 0.20 m above the chalk plastered floor of Area B, part of which was preserved in the southwest corner (*cf.* PLATE XXXVII, fig. 2, where the small pick stands upon this part of the floor and leans against the south wall of Area B). The foundations of both south and west walls continued downwards to some 0.75 m below the floor of Area B, which was at 498.12 m. There was a threshold in the west wall leading to a lower floor in Area A. This threshold was built of smaller stones than the rest of the wall, about the size of a fist, and had a small hinge stone at its southern end. The doorway was just over 1.00 m wide. The top of the threshold was 0.15 m below the floor of Area B; maybe a wooden beam had covered it once, although no trace of such a feature could be found. It is also possible that the threshold served as a step down leading to the lower floor of Area A, which was another 0.15 m lower than the threshold. North of the threshold the western wall ran on for 1.70 m more, coming to an end at the edge of the excavated area. The stones lying

to the east of this part of the west wall are the only remains of the north wall of Area B. Underneath the upper stones of this fragment of the north wall a stone bowl, Field no A-I-2, 0.13 m high and 0.255 m in diameter, had been hidden in a niche.

In Area D, to the south of Area B, only the remains of the wall limiting Area D on the south side were still in place. Most of Area C was occupied by a large pit; its greatest diameter was 2.00 m, the bottom was at 497.54 m. The mouth of the pit became narrower towards the surface. On the floor of the pit was found the greater part of an animal skeleton; the workmen claimed it to be the remains of a camel. The bones were covered by a hard layer of burnt clay; above this layer was lying a great pile of ashes, at least 1.00 m thick, which nearly filled the whole pit. Apparently a camel had been buried here in rather recent times and a huge fire had been built on top of its grave.

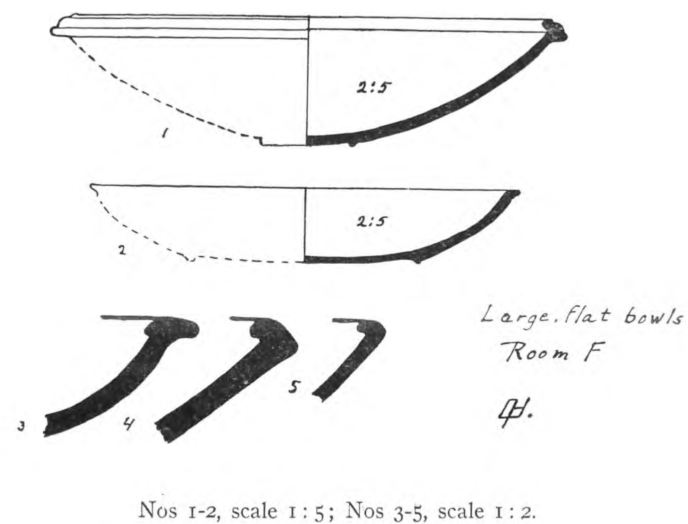
Nos 1-3, scale 1 : 10; Nos 4-6, scale 1 : 5.

Fig. 20.

When the remains of the walls of Area B had been removed the plastered face of the south wall of the room E_1 underneath Area B, began to appear. This plastered face could be followed downwards for 0.75 m until the floor of room E_1 was encountered at 496.52 m. The plaster of the wall was from 0.03 to 0.05 m thick; it flaked off in several layers which showed that the wall had been replastered at least twice. The floor consisted of a 0.02 m thick layer of very hard cement laid over a layer of small pebbles. We followed the east wall first. Again, its foundations were found to consist of unworked stones, which continued to a height of 0.25 m above the floor. The rest of the wall had been built of mud brick. Following this wall northward it was found that first the mud-brick and, subsequently, the stones of the lower part petered out. The north wall of Room E_1 had disappeared completely; fortunately, the hard cement floor was still intact, so that we were able to take the exact inner measurements of the room 5.20 × 2.90 m (*cf.* PLATE XXXVIII, fig. 2).

A more complex situation was encountered at the south wall of room E_1. In front of this wall a slightly later wall of mud brick, about 1.00 m in thickness, had been placed at a re-building. This second wall had been plastered too. At first we thought that this wall had formed something like a bench in front of the south wall of room E_1, but at its west end a corner.

a part of the adjoining wall, and of a floor could be recovered. These architectural elements could thus be assigned to a rebuilding of room E_1; they received the label E_2 (*cf.* PLATE XXXVIII, figs. 1 and 2). The floor of E_2 was 0.15 m higher than that of E_1, originally it had been covered with a thin layer of chalk plaster. There were many signs that room E_2 had been destroyed by fire. Ashes and bits of charcoal covered the floor with a layer up to 0.30 m thick. Under the influence of the fire the plaster on the floor had disintegrated and darkened in colour so that it was hard to recognize for the unskilled workmen. Leaning against the western wall of room E_2, about one meter north of the southwest corner, was a piece of a charred beam. It was about 0.30 m long and about 0.09 m in diameter. Presumably it had formed part of the roofing. The bricks of the southern wall of room E_2 had changed in colour to a bright orange under the influence of the fire. It was easy to pulverize them by hand. The workmen eagerly collected this orange material, saying that it would be excellent for making fine pottery.

Nos 1-2, scale 1 : 5; Nos 3-5, scale 1 : 2.

Fig. 21.

Some of the men were ordered to cut through the hard cement floor of E_1 in order to look for a lower floor; others were set to find the outer faces of the south and east walls of this room. The corner where these outer faces met was soon found; the thickness of both walls could now be measured. That of the south wall was 0.60 m, that of the east wall 1.10 m. When the southern face of the south wall was followed downward in order to find a floor the workmen first found a great number of small stones, about the size of a fist, scattered over practically all of area F (*cf.* PLATE XXXVIII, fig. 1). Later it became clear that these stones must have fallen from what once had been a wall running north-south in area F as indicated by some larger stones still *in situ*. The first thing that came to light from underneath the fallen stones was the stem of the incense burner illustrated on fig. 20. Two men with small picks and knives worked out as many sherds and unbroken pots as possible. This lasted until the end of the excavations so that the floor of area F was never reached.

One of the men who had been assigned to break up the floor of room E_1 had struck with the first blow of his heavy pick the skull of a skeleton that was lying immediately below the small pebbles which formed the base for the cement layer of this floor. This was the only skeleton encountered in Sounding I. It will be described later in this report. After removal of this skeleton the wall face and, subsequently, the floor of a lower room, labeled G, were uncovered. This new floor was at 495.82 m. It was covered with the same hard cement layer we had found on the floor of room E_1, but this time there were no pebbles underneath it. Only the southwest corner of this room could be cleared before the excavation came to a halt.

THE POTTERY

The few sherds found in area A were discarded as being too close to the surface and too much disturbed [1]). On the remaining part of the floor of room B and leaning against the south wall was found a small buff-coloured pot with two pierced lug handles. (Field no. A-I-1; fig. 19, 6, PLATE XLII, K). In front of the southern doorjamb of the east wall of room B stood the lower half of a storage jar that had been let into the floor.

The cement floor of room E_1 was remarkably bare of objects and sherds. There were some buff-coloured body-sherds that could not tell us much, and one fragment of a bright red ware with burnished horizontal stripes about 0.01 m apart. This last sherd was found inside the southern wall of room E_2 and must have been subjected to the intense heat of the fire that destroyed room E_2. When later on the grey-black ʿspiralʾ-burnished plates from area

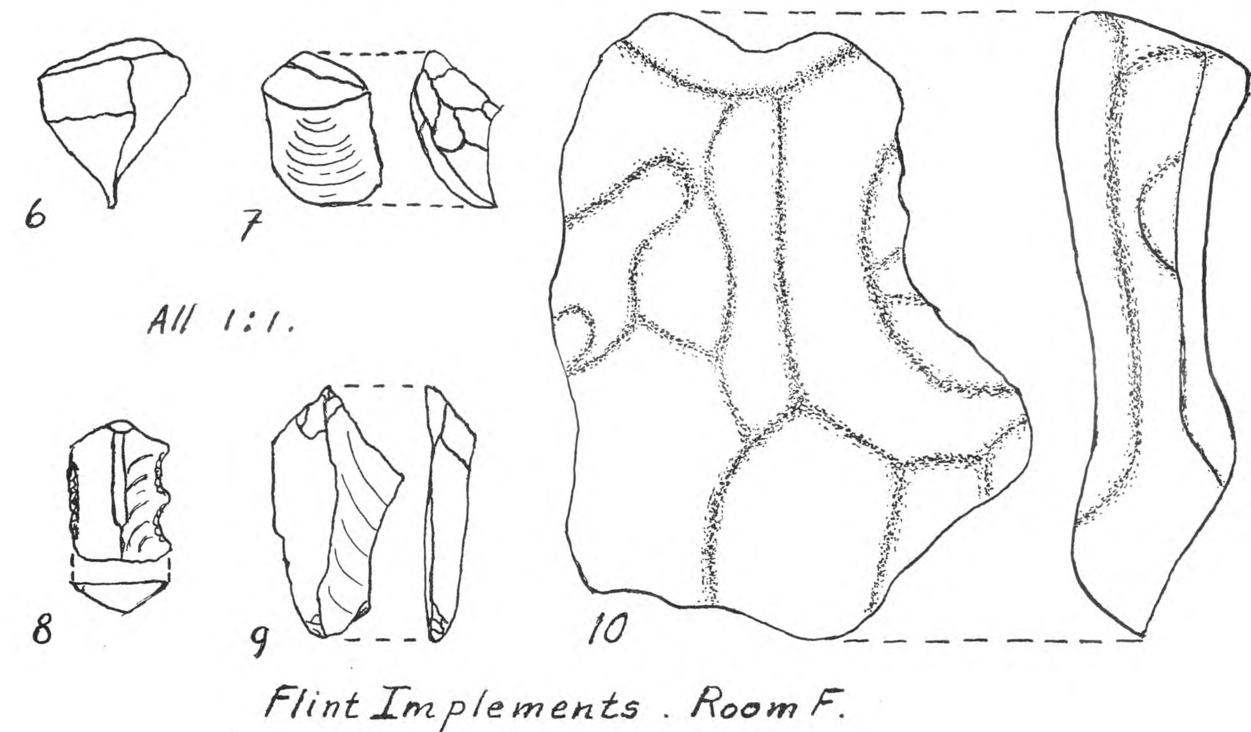

Fig. 22.

F (*cf.* fig. 21, 1-5) came to light, we could form the opinion that this sherd inside the wall of E_2 must have become bright red in colour under the influence of the fire. However, it certainly did not belong to such a plate, it must have belonged to a much more rounded vessel.

The pottery from area D was too close to the surface to be trusted. Among the sherds collected here were some belonging to the dark, grey-black plates with ʿspiralʾ burnishing found in the sealed deposit of the lower-lying area F. Several sherds of a clear red, hard-baked jar with white grits in the clay were also found in D, comparable in ware to those of fig. 24, 1-4. The rest of the sherds belonged to the buff and light green groups that were found in area F also. The rim profiles were the same.

The best group of pottery came from area F. At first we were convinced that all of area F had been sealed off by the stones of the wall that had fallen over it. But this was contradicted by a small red sherd decorated with tiny incisions in neat rows that was part of the bowl of a Turkish pipe.

1) The rusted remains of a modern tin can were found here at a depth of 1.50 m below the surface, that is at 497.90 m.

The incense burners (fig. 20, 1-3) are made of rough brown ware containing small white grits. Nos 1 and 3 are decorated with incisions, they also had a round hole in the upper part of the stem, presumably for ventilating the stem so that it would not become too hot when the burner was in use. Two examples of the incense burner, fig. 20, 1, were found, their upper parts still contained blackish-grey traces of the material that had been burnt in them. Fig. 20, 4 is made of fine buff ware; no. 5 is a well-made pot of red polished ware. No. 6 is made of unpolished light grey smoked clay. The plates and rim sherds drawn in fig. 21, 1-5 are dark

Nos 1-15, scale 1 : 2.
Fig. 23.

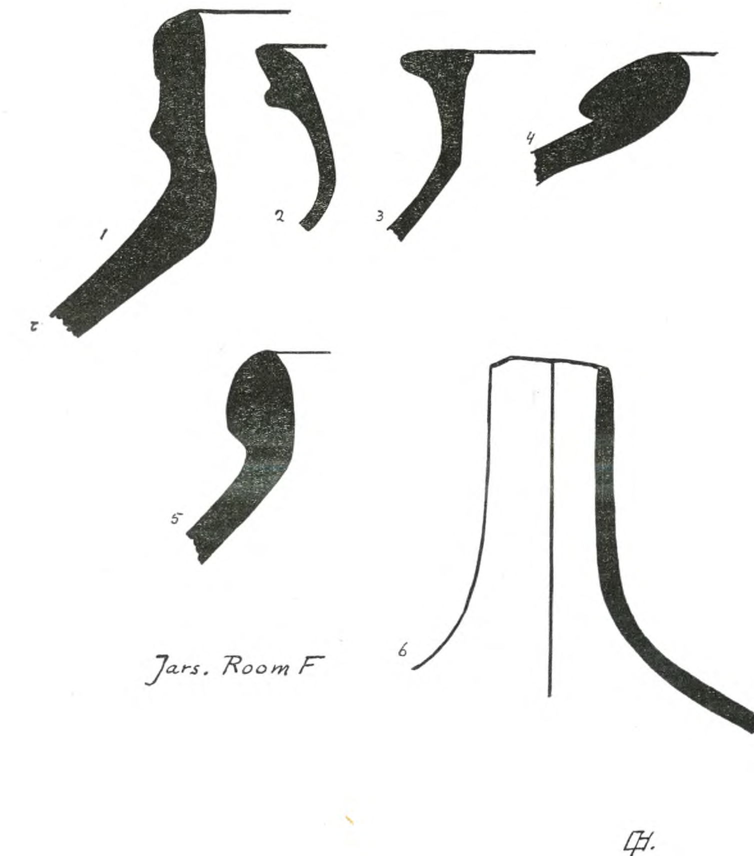
grey to black in colour. They are decorated with irregular concentric burnished stripes varying in width from 0.002 to 0.015 m. The sherds drawn in fig. 23 are all of a reddish buff ware, except no. 15 which was smoky grey. They are sherds from bowls and plates. The rim-sherds of fig. 24, 1-4 come from flat bottomed jars made of a red ware mixed with rather coarse white grits. Some sherds belonging to this group had been smoothed by hand. Fig. 24, 5 is dark buff, no. 6 is grey in colour, the clay has been mixed with sand. This last sherd may have been part of a funnel. The majority of the sherds drawn in fig. 25 are buff; no. 4 is reddish buff mixed with small grits; no. 7 is green with similar grits; nos 9, 11, and 12 are light green; and no. 10 is buff coloured with grey grits visible in the core of the sherd.

Mixed with the sherds in area F were the stone implements, illustrated in fig. 22, 6-10, ashes, and animal bones, mostly from sheep or goat.

The pottery from the partially excavated room G is shown in fig. 19, 1-5. No. 1, a handled jug with pinched pouring lip, is made of red, hard baked ware. Nos 2 and 4 are buff-coloured; nos 3 and 5 are buff with a light grey core in the ware.

THE OBJECTS (zie PLATE XLII)

On the floor in area A at 497.80 m was found a stone ring (A-I-4), 0.06 m high and 0.11 m in diameter. It had been drilled through from both sides and could have served either as a ring to which an animal was to be tied or as a crude macehead. An undecorated cylinder of slate-coloured stone (A-I-8, long 0.032 m and 0.016 m in diameter); the head of a figurine (A-I-10, high 0.039 m), and a broken piece of flat stone that had been pierced in at least two places (A-I-18, long 0.033, wide 0.02, high 0.012 m) were the only other objects found in this area.

Nos 1-6, scale 1 : 2.
Fig. 24.

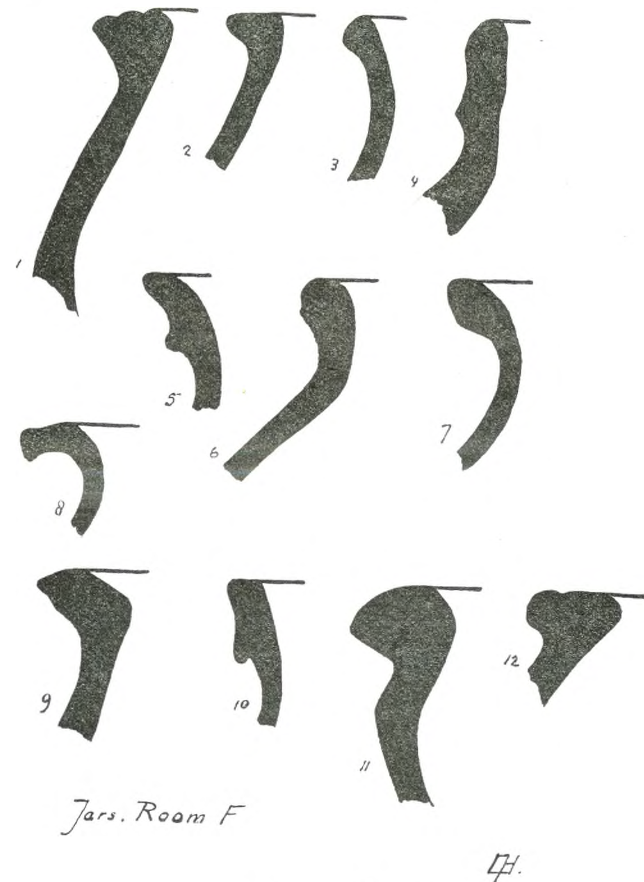
Room B yielded the stone bowl from the small part of the north wall that has already been mentioned on p. 195 and a small wheel of baked clay (A-I-3, diam. 0.045 m). A metal pin with thickened head (A-I-5, long 0.08 m) and a smooth bluish piece of stone (A-I-7, long 0.025 m) were found too close to the surface to assign them with reasonable safety to this room.

On the cement floor of room E_1 were found two fragments of a three-legged stone bowl (A-I-21/22, height 0.0125 m) of a well-known north Syrian type which has a long range in time [2]). The upper part of a female figurine (A-I-32, height 0.062 m); the head of another figurine (A-I-42, height 0.05 m) and a fragment of a metal pin (A-I-33, long 0.036 m) are the other objects from this room.

The only object from area D is the body of a baked clay animal figurine (A-I-34, long 0.053 m). All the extremities, the head, and the tail are missing. From area F come two beads, one circular and flat in blue stone (A-I-44a, diameter 0.006 m), the other of white stone and

[2]) F. THUREAU-DANGIN and M. DUNAND, *Til-Barsib,* Paris, 1936, Pl. XXXIII, 21-23.

globular in form (A-I-44b, height 0.027 m, diam. 0.03 m). In the excavated part of room G was found a broken terracotta figurine, the head and most of the arms are missing (A-I-47, height 0.135 m). Further objects from this room were a broken lamp of stone (A-I-48, long 0.13, high 0.047 m), and two stone basins, roughly triangular in shape. The larger stone basin had sides of 0.30, 0.39, and 0.48 m long, its height was 0.11 m, the thickness of the bottom 0.06 m. For the smaller basin these measurements are respectively 0.28, 0.32, 0.40, 0.14, and 0.07 m. On the floor of room G the mouthpiece of an Ottoman pipe was picked up. It was made of translucent, amber-coloured stone, the surface was incised with simple crosshatched

Nos 1-12, scale 1 : 2.
Fig. 25.

decoration (A-I-45, height 0.027, diameter 0.03 m). This object is clearly intrusive, although it is hard to understand how it could have reached its position because the cement floor of room E_1 above had not been broken through.

THE BURIAL (PLATE XXXIX, figs. 2-3)

The grave under the cement floor of room E_1 is rather puzzling. It was not a grave properly speaking, as no indications of the limits of a grave pit or coffin could be found. The skeleton was lying very close under the pebble and cement floor, so that one cannot but think that this floor had been laid directly over the body. The skeleton was lying on its left side, the head pointing southward, see PLATE XXXIX, figs. 2-3. The tip of the cranium was 0.99 m from the plastered face of the south wall of room E_1. The elbows were bent, both hands were folded over a rough, flat stone of irregular shape. The legs were folded, the right knee drawn up higher than the left. Beneath the left lower jaw was found a metal pin with thickened head

(A-I-43, long 0.118 m) with a tiny shell lying against the stem. Whatever clothing the dead man had worn had presumably been held together on his left shoulder by this pin. No other objects were found near the skeleton. In the region of the pelvis traces of ashes indicated the possibility of a small fire. No traces of a violent death could be discerned on the skeleton, but it must be remembered that most of the skull had been smashed when the workman struck with considerable force through the cement floor.

CONCLUSION

No tablets or other inscribed objects have been found to provide us with a more or less accurate date for the material from Sounding I. After the excavations were closed we had the opportunity of visiting the Archaeological Museum in Hatay (= Antakya, the former Antioch), where the material from Sir Leonard WOOLLEY's excavations in Atchana-Alalakh is exhibited. Here we noticed among the pottery from Atchana levels VII-VIII the counterparts or close comparisons of the vessels from Akhtérine Sounding I.

Antakya museum no. 10208 is an incense burner from Atchana VII. This vessel is nearly identical with that of our fig. 20, 1: the ware is the same, so are the foot with its decoration and the incisions on the outside of the bowl. The diameter of the bowl of the Atchana vessel is about the same as that of fig. 20, no. 1, but the rim has a less elaborate profile. The incense burner from Atchana has triangular openings in the stem.

Corresponding in size and ware are a small pedestal bowl from Atchana level VIII and the fine chalice from Akhtérine, fig. 20, no. 4. The body of the Atchana specimen is much more spherical in shape and its rim does not splay as widely as that of the Akhtérine example. But the feet of the two small vessels are exactly alike [3]. Antakya Museum no. 9782 is one of the dark plates with irregular burnished stripes as illustrated in our fig. 21, 1-5. The rim has a different profile but in all other details the plates are identical. This particular plate from Atchana is labeled as coming from Level X but Sir Leonard WOOLLEY has stated that this plain black ware is common among the pottery from levels VIII-IX [4].

The broken female figurines of baked clay found in Sounding I (A-I-10, A-I-32, and A-I-42), belong to a type common in Atchana level VIII, while one was found in a grave from Atchana level VI [5]. In the Antakya Museum two of these figurines are on display, nos. 8207 and 10019, both labeled as coming from Atchana level VII. These figurines have been found quite often in the neighbourhood of Aleppo. The headdress which rises like a Spanish comb from the back of the head and which is pierced in two places, often continues in the flap ears at the sides of the head. These ears are pierced each by one, two, or three holes; the National Museum at Aleppo possesses one of these figurines, the provenience of which is unknown, which still has a metal earring in one of these holes [6]. The earring is not of precious metal. The face of these figurines is formed by pinching out of the clay a large, protruding nose; the mouth is not indicated; the eyes are made of little circular blobs of clay with a circular hole in the centre. A very curious feature, which in our opinion is typical for these figurines from North Syria and Southern Turkey, is a third circular blob of clay with a round hole in its centre immediately above the nose [7]. In the examples known to us the neck is decorated with a necklace indicated by a plain or incised strip of clay. The majority of these figurines have only stumps indicating the arms, while the breasts are not modeled. However, some examples do possess arms bent back before the body with the hands holding the breasts. The navel is indicated in the same way as the eyes. The body is occasionally decorated with two

[3]) The Atchana chalice (ATP/46/288) carries the Antakya Musecm number 8392. We think that it has been published in *The Antiquaries Journal,* XXX (1950), Pl. IX c, third from left, but as no size or identification number is given we cannot be definite about it.

[4]) *o.c.,* p. 20.

[5]) *o.c.,* Pl. X b, top row.

[6]) G. PLOIX DE ROTROU, *Le Musée national d'Alep, Catalogue sommaire,* Aleppo, 1932, fig. 41.

[7]) H. INGHOLT, *Rapport préliminaire sur la première campagne des fouilles à Hama,* Copenhagen, 1934, p. 14, tentatively offers the suggestion that this hole could have served for the suspension of the figurines. We are more inclined to see it as the indication of some special mark just above the nose.

crossing rows of little gashes running from the shoulders to the hips. Several of these figurines have the pubic hair represented by a large triangle of similar small gashes, however, most of them have two rows of such gashes running across the upper parts of the thighs, maybe as a representation of a minute grass skirt. The legs are straight and close together, the feet are hardly indicated or not at all, so that the figurines could not have been used standing up without additional support. The back is always flat. The *University Museum of the American University of Beirut* possesses some very good examples of these figurines, *cf.* PLATES XL-XLI [8]). They have been bought for the collection, their provenience is unknown.

Exactly similar figurines are said to have been found in tombs at Mo'arrat Harmil, south of Aleppo [9]). Only the head of such a figurine was picked up by the villagers on the mound of Qatna [10]). Similar heads come from the excavations at Khan Sheikhun [11]). Another head was found at Hama [12]), where also two complete figurines were excavated in level H, one still with an earring in its left ear [13]). Such figurines are mentioned by Professor BRAIDWOOD as coming from Tell Judaidah VII (now re-named Amuq Phase L) [14]). Another example is known from Zençirli [15]). The *Allard Pierson Museum* in Amsterdam also possesses one of these figurines [16]).

The best dated examples are those from Atchana, levels VIII-VI, roughly from 1900-1600 B.C.; from Hama level H, dated by INGHOLT between 2000 and 1750 B.C., and those from Judaidah VII, which level is dated as falling between 1800 and 1600 B.C. [17]).

In combination with the similarities between the pottery from Akhtérine, Sounding I, and some types of pottery from Atchana levels VIII-VII, a date between 1900 and 1700 B.C. can be assigned to the material discussed in this report. A more precise dating will have to wait for the final publication of the material from Atchana, Hama, and the Amuq, or for further excavations on the tell of Akhtérine.

Rotterdam, December 1951 C. HILLEN

4. VERSLAG PROEFGRAVING TE AKHTERINE (WESTZIJDE), (SONDAGE III) 11 MEI-21 MEI 1951

zie PLAAT XXXVI, d-f; XXXIX, fig. 1

Daags nadat wij aan de oostkant van de tell begonnen waren openden wij aan de westzijde een put, naar aanleiding van het feit, dat wij twee meter beneden de top een reeks kalksteenblokken vonden, die de schijn wekten, dat zich daar een drempel van een gebouw of zo iets bevond. Dit bleek ook inderdaad het geval te zijn. Het was de grens van een met kalksteenplaten geplavuisde hof (fig. 26). Deze hof was ongeveer drie meter diep. Aan het einde daar-

8) Mrs. Dorothy MACKAY, who recently finished the reorganisation of this museum, very kindly gave us permission to publish these figurines. AUB Univ. Mus. no. 35/X/82, PLATE LX, figs. 3 and 4, is 0.123 m long; no. 35/X/83, PLATE XL, figs. 1 and 2, is 0.148 m long; no. 35/X/84, PLATE XLI, fig. 3, is 0.132 m long; no. 33.10, PLATE XLI, figs. 1 and 2, is 0.135 m long.

9) They have been published by S. RONZEVALLE in *Mélanges de l'Université St. Joseph,* XII, 1927, 171, Pl. XXIII, 4. He mentions that in these tombs were also found small chariots (in baked clay?) which he would give a date in the first millennium B.C. As far as we know, these latter objects have never been published.

In his article *Astarte Plaques and Figurines from Tell Beit Mirsim,* Mélanges syriens offerts à Monsieur René Dussaud, vol. I, Paris, 1939, pp. 107-120, W. F. ALBRIGHT also discusses the "flap-eared" figurines. He mentions the torso of an identical figurine found by him in October 1925 at Tell el-Fuhhar, north of Hama. He also refers to other examples of such figurines from Selemiyeh near Homs and from the Aleppo region, published in *LAAA,* 21, 1934, 89-92, Pl. XII.

10) *Syria,* 9, 1928, 87, Pl. XXXVI, 5.

11) *Syria,* 13, 1932, 178, Pl. XXXVI, 133-4. Out of context.

12) H. INGHOLT, *o.c.,* p. 15.

13) H. INGHOLT, *Rapport préliminaire sur sept campagnes de fouilles à Hama en Syrie,* Copenhagen, 1940, pp. 38-39; Pl. XVIII, 4, 5.

14) AJA, 43, 1939, 378-9.

15) Cf. H. Th. BOSSERT, *Altsyrien,* Tübingen, 1951, no. 629.

16) *Algemeene Gids Allard Pierson Museum,* Amsterdam, 1937, p. 26, no. 182, height 0.135 cm. It is labeled as coming from Cyprus, but on the evidence of the other examples we would give it a north Syrian provenience.

17) AJA, 41, 1937, 10.

van stootten wij 20 cm van de top van de tell af op een muur van in de zon gedroogde leemtegels. Deze tegels waren 40 bij 40 bij 8 cm. De muur bleek 4 m dik te zijn en 10 m lang. Aan de rechterhoek bevond zich wederom een drempel van kalksteenblokken, die waarschijnlijk de ingang tot het gebouw vormde. De resten van de muur waren tot op een hoogte van 1.40 m bewaard. Voor tegen de muur in de hof bevond zich een lemen bank met een kalklaag bedekt. Deze bank was 2.30 m lang, 40 cm breed en 30 cm hoog. De muur waar deze bank zich tegen bevond was gebouwd op een fundament van twee lagen onbehouwen kalksteenblokken. Achter deze muur bevond zich een vertrek van 3 m breedte. Op de vloer van hardgestampte leem lagen de brokstukken van een grote licht rode kruik, waarop zich een Byzantijns kruis bevond. Deze kruik was reeds vroeger gebroken en gerepareerd met smalle loden hechtbanden en daarna wederom in gebruik genomen. Daarnaast bevonden zich scherven van oud-Arabische faience

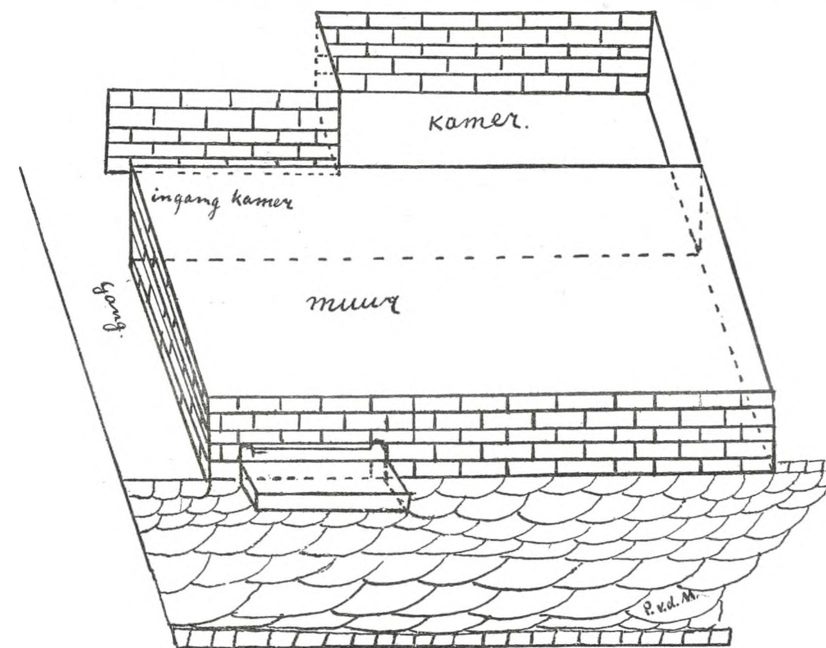

Fig. 26.

en scherven van twee oud-Arabische glazen flesjes. De aanwezigheid van deze kruik met het Byzantijnse kruis tezamen met het oud-Arabische faience en gekleurd aardewerk wijst er op, dat hier een laag aanwezig was, die onmiddellijk op het Byzantijnse tijdperk moet gevolgd zijn en derhalve in de tijd der Ommeyaden moet vallen en wel onmiddellijk nadat zij Syrië veroverd hadden. De dikte van de muren schijnt er op te wijzen, dat zij hier een sterkte gebouwd hebben om de streek in bedwang te houden.

In een regelmatige opgraving zou het voor de hand gelegen hebben het gehele gebouw bloot te leggen. Daar we echter slechts een proefgraving moesten verrichten, was het zaak op een kleine oppervlakte een put te graven naar beneden om te zien welke cultuurlagen elkander opvolgden om zo doende een idee te krijgen gedurende welke tijd deze plaats bewoond was geweest. Onder deze laag bevond er zich een van 2,50 m dikte, waarin fragmenten van een zelfde soort kruik werden aangetroffen als in de laag er boven. Ook deze bevatten een Byzantijns kruis. We hadden hier derhalve te doen met een Byzantijnse laag. Buiten de muren van de tell aan de westzijde vonden wij onder de weg en in de hof van een der huizen Byzantijnse mozaieken die bleken behoord te hebben tot een basiliek. Deze moet betrekkelijk groot geweest zijn, zodat deze plaats nogal belangrijk moet zijn geweest ten tijde van het Byzantijnse rijk. Onder deze laag bevond zich een andere laag, waarin scherven van beschilderd aardewerk werden aangetroffen met het karakter van het ijzer tijdperk. We zijn hier tot een

diepte van 5 m afgedaald. Opmerkelijk is, dat aan de westzijde van de tell aan de top zich een Arabische laag van de Ommeyadentijd, een Byzantijnse laag, en een van het ijzertijdperk zich bevonden, terwijl aan de oostzijde ter zelfder hoogte zich een laag bevindt die de heer HILLEN toeschrijft aan een tijdperk tussen 2000-1600 v. Chr. Hoe dit mogelijk is zal slechts door een geregelde opgraving kunnen worden uitgemaakt.

Op drie plaatsen op het vlakke gedeelte van de tell aan het Noordwesten, het Noordoosten en het Zuidoosten bevonden zich verhogingen als of het handelde om een muur met glacis, dat het schuin oplopende beneden deel van een muur vormde. Om dit te onderzoeken hebben we in het Noordwesten een loopgraaf gegraven (Sondage V) waardoor we constateerden, dat het inderdaad om een glacis handelde. In deze loopgraaf bevonden zich scherven aardewerk van het karakter van het eerste bronstijdperk. Tegen deze muur bevond zich een graf, bedekt met langwerpige leemplaten, die gelijken op die welke gevonden worden in de tijd der Parthen zoals te Hatra. Dit graf moet derhalve uit de Parthen-periode stammen, die niet op het vlakke gedeelte van de tell gewoond hebben maar op het hoger gelegen gedeelte en hier hun doden hebben begraven. De tell is derhalve ook in deze periode bewoond geweest (PLAAT XXXVI e).

Op het vlakke gedeelte van de tell achter de muur aan de westkant werd een zegelcylinder gevonden van haematiet (PLAAT XLII *m*). Het was met een voorstelling gegraveerd volgens de tweede Syrische stijl (1600-1350 v. Chr.) Aan de rechterzijde bevindt zich een gevleugelde god met hoge muts met twee horens. Gelaat en benen zijn en profile en de borst en face afgebeeld. Hij draagt een kleed over een schouder, dat neerhangt tot over de knieën. In de rechterhand houdt hij een boemerang, in de linkerhand een lans met de punt naar beneden. Voor hem ter hoogte van zijn hoofd bevindt zich een zonneschijf boven de halve maansikkel. Daaronder een soort offertafel. Tegenover de god staat een aanbidder met de linkerarm ter huldiging opgeheven. Hij draagt op het hoofd een ronde calot met omgebogen rand. Aan zijn kin bevindt zich een puntige baard. Over de rechter schouder ligt een kleed, dat tot over de knieën reikt. Zijn linker schouder is onbedekt. Achter hem beneden links staat een stier, daarboven een versiering van dooreengestrengelde lijnen en daarboven drie gelijk geklede personen met calotvormige hoofdbedekking en een kleed tot ver over de knieën. De meest rechtse draagt een lans met de punt naar beneden. Zij staan naar de god toegekeerd. Hieruit blijkt, dat de tell derhalve ook in deze tijd bewoond is geweest.

Deze proefgraving heeft derhalve bewezen, dat de tell doorlopend bewoond is geweest van af het eerste bronstijdperk tot de Ommeyaden tijd toe. Een opgraving, die op deze proefgraving noodzakelijkerwijze volgen moet, belooft alleszins lonend te worden. Moge Nederland na een eeuw achterstand eindelijk eens tonen een werkelijke cultuurstaat te zijn, die niet alleen interesse en geld beschikbaar heeft voor toegepaste wetenschap, omdat daarmede uiteindelijk weer geld verdiend wordt, maar ook voor de zuivere geesteswetenschappen, waar het uitsluitend om kennis, een geestelijk goed, handelt.

Na veertien dagen graven hebben wij de proefgraving gesloten, daar het doel dat de proefgraving beoogde bereikt was. Nu werden de voorwerpen, die gevonden waren gecatalogiseerd, waarvan de lijst door de heer HILLEN is opgemaakt. De voorwerpen werden verpakt en in een kist geborgen om naar Damaskus meegenomen te worden, waar zij aan de *Directeur général* moesten worden overgedragen. Toen dit gereed was werd de salonwagen 's morgens aan de trein gekoppeld en vertrokken wij naar Aleppo waar wij tegen twaalf uur aankwamen. Na de salonwagen onder zeer grote dankbetuigingen aan de stationschef te hebben overgedragen en de directeur van het Museum voor zijn hulpvaardigheid in het verschaffen van werktuigen dank gezegd te hebben nam ik eveneens onder dankbetuiging afscheid van de heer Soubhi SAOUAF, *inspecteur des antiquités,* die ons als controleur van de regering bij de proefgraving was toegevoegd, vertrok ik nog dezelfde middag met de kist antiquiteiten naar Damaskus, terwijl de heer HILLEN zijn reis verder voortzette. Na de antiquiteiten aan de *Directeur Général* te hebben overgedragen en de autoriteiten voor hun welwillendheid en hulp bedankt te hebben vertrok ik naar Holland. Hiermede was de opdracht vervuld.

Amsterdam P. VAN DER MEER

5. LISTE DES OBJETS TROUVÉS À AKHTÉRINE

PLANCHE XLII

No.	Date	Objet + Description	Matérial	Dimensions	Locus	Fig., Planche	Remarques
1	1951 10-V	Pot en argile	argile	14 × 10 cm.	I chm. B	Pl. XLII, *k* et Fig. 19,6	cf. p. 197
2	10-V	Pot en pierre en deux pièces	pierre	diam. 25.5 h. 13.-	I chm. B	Pl. XLII, *l*	
3	12-V	Petit roue en terre cuite	terre cuite	diam. 1.5 h. 2.-	I chm. B	Pl. XLII, *h*	cf. p. 199
4	12-V		pierre	diam. 11.- h. 8.-	I chm. A		cf. p. 199
5	12-V	épingle	métal	lo. 8.-	I chm. B surface	Pl. XLII, *i*	cf. p. 199
6	11-V	Tête de figurine, animal	argile cuite	h. 4.-	II surface		
7	12-V	Pièce de pierre	pierre	lo. 2.5	I chm. B surface		cf. p. 199
8	13-V	Cylindre	pierre	diam. 1.6 lo. 3.2	I chm. A		cf. p. 199
9	13-V	Pièce d'argile (pied ?)	argile cuite	ha. 3.5	III surface		
10	13-V	Tête de figurine	argile cuite	h. 3.9	I chm. A		cf. p. 199
11	13-V	Lame cassée	pierre	lo. 2.7	V surface		
12	14-V	Cylindre cassé	pierre	lo. 4.2 diam. 1.3	III surface		
13	14-V	Pièce d'un vase	pierre	h. 3.-	III surface		
14	14-V	Pièce d'un pilon	pierre	h. 5.-	V surface		
15	15-V	Perçoir d'os	os	lo 11.3	III surface		
16	15-V	Perle cassée	chaux ?	lo 2.25 × 0.6	I surface		
17	15-V	Perle cassée	chaux ?	lo 1.8 × 1.2	I surface		
18	15-V	Pièce cassée	pierre	lo 3.3 lo 2.1 h. 1.2	I chambre A		cf. p. 199
19	15-V	Perle cassée	pierre	lo 1.7	V surface		
20	15-V	Bague	os	diam. 2.1	V tombe 2		
21	15-V	Pièce d'un vase	pierre	h. 12.3	I chm. E		cf. p. 199
22	16-V	idem	pierre	h. 12.5	I chm. E		cf. p. 199
23	16-V	Tête d'animal incomplet	argile cuite	h. 4.4	III surface		

No.	Date	Objet + Description	Matérial	Dimensions	Locus	Fig., Planche	Remarques
24	16-V	Figurine assise cassée	argile cuite	h. 4.2	III-1	Pl. XLII, *f*	
25	16-V	Pièce de poterie, incisée, cassée	terre cuite	h. 3.0 diam. 2.1	III surface		
26	16-V	Pendant	pierre	h. 1.5 la 1.2	V surface		
27	16-V	Pierre conique	pierre	h. 2.9 diam. 1.5	I surface		
28	16-V	Piece de métal	cuivre?	h. 1.5	I surface		
29	17-V	Tête de figurine	terre cuite	h. 4.0	III-1	Pl. XLII, *a*	
30	17-V	idem	terre cuite	h. 3.0	III surface		
31	16-V	lampe	terre cuite	h. 3.5 diam. 8.8	III surface		
32	18-V	Tête de figur ine	terre cuite	h. 6.2	I chm. E	Pl. XLII, *g*	cf. p. 199
33	18-V	Fragment d'épingle	métal	lo 3.6	I chm. E		cf. p. 199
34	18-V	Fragment de figurine animale	terre cuite	lo 5.3	I chm. D		cf. p. 199
35	18-V	Fragm. de poterie	terre cuite	lo 9.3 h. 5.0	I surface		
36	18-V	Fragm. de figurine, animale	terre cuite	lo 5.1 h. 3.2	III-1		
37	18-V	idem	terre cuite	lo 8.2 h. 3.8	III-1		
38	18-V	Roue	terre cuite	diam. 3.4 la 1.4	III-1		
39	18-V	Cylindre sceau	pierre	diam. 1.0 h. 2.0	surface du tell	Pl. XLII, *m*	
40	19-V	Tête d'animal	terre cuite	h. 3.0	III		
41							Rejeté-moderne
42	19-V	Tête de figurine	terre cuite	h. 5.0	I chambre E		cf. p. 199
43	19-V	*a*. Épingle *b*. coquille	métal coquille	lo 11.8 h. 0.8	I chambre E "		Trouvé sous la tête du tombe 3 cf. p. 200-1
44	19-V	Perles *a*. *b*	pierre bleue pierre blanche	diam. 0.6 diam. 1.6 lo 1.2	I chambre F "		cf. p. 199 cf. p. 190
45	20-V		pierre brune	diam. 3.0 h. 2.7	I chambre G		*Pièce d'une pipe ottomane* cf. p. 200

No.	Date	Objet + Description	Material	Dimensions	Locus	Fig., Planche	Remarques
46	20-V	Partie de figurine	terre cuite	h. 4.5	III		
47	20-V	Figurine cassée	terre cuite	h. 13.5	I chambre G	Pl. XLII, *b*	cf. p. 200
48	20-V	Pièce d'une lampe	pierre	lo 13.0 h. 4.7	I chambre G		cf. p. 200

Les objets portent les chiffres suivantes:
A = Akhterine — -1, -2, -3 etc. numéro du régistre.
I = premier saison — Sous l'indexe „Locus" le chiffre romain in diquele sondage.

C. HILLEN

6. LIJST DER OUDHEDEN GEKOCHT TE BAGHDAD

VOORLOPIG TENTOONGESTELD IN HET *ALLARD PIERSON MUSEUM* TE AMSTERDAM

A) DE ONBESCHREVEN VOORWERPEN

zie PLATEN LXIII-XLVI

B 1638. — Een lemen model van een boot. Het is grauw van kleur, 23 cm lang, 15 cm breed en 9 cm hoog. Het is afkomstig uit het Diyalagebied uit den tijd van de Lagasj-periode. Van binnen bevindt zich aan de smalle zijde een zetel, waarin de man, die de boot voortroeide of pagaaide, zat. Voor de zetel bevindt zich een kleine verhevenheid voor de voeten, terwijl een weinig verder zich een ronde balk bevindt in twee ringen vervat, waartegen de roeier zijn voeten kan plaatsen, wanneer hij tegen een stroom op roeiende grotere kracht kan ontwikkelen. Aan de buitenzijde bevinden zich twee slangen met de koppen aan beide bovenhoeken. Over de kop is overlangs een lijn ingegrift, terwijl achter de kop en voor aan de bek een dwarse lijn loopt. De ogen zijn door ingriffingen aangegeven, terwijl over het lichaam ronde kringen de schubben aangegeven. De slang is een symbool van de god Ningisjida, die een andere verschijningsvorm is van de god Abu, die in het Diyalagebied vereerd werd, onder andere in de tempel van Tell Asmar. Waarschijnlijk behoorde het stuk aan een of andere tempel. Een zelfde stuk bevindt zich in het Museum van Baghdad (PLAAT XLIII, *a* en *b*).

B 1650. — Een grauw-grijze lemen deksel, 22 cm lang en 16 cm breed met twee slangen in relief erop. Het handvat is afgebroken, en aan een kant zijn stukken afgebroken, waardoor de kop van de ene slang en de staart van de andere beschadigd zijn. Het is bolvormig als een dakpan. Het stamt eveneens uit het Diyalagebied uit de Lagasj-periode (PLAAT LXIII *c*).

B 1755. — Bovenstuk van terracotta met afbeelding van een god met slangen, 8 cm hoog. Op het hoofd een muts, die van voren in een vouw uitloopt, maar aan de zijkanten is ingedrukt. Dubbelringen in de oren; de neus is aan de punt beschadigd; vol gezicht; de wenkbrauwogen zijn aangegeven, en de ogen zijn door twee horizontale insnijdingen aangegeven; hangende snor en korte rechthoekige golvende baard; een vachtenkleed, en in iedere hand een slang, die tegen de schouders ligt. Het stuk stamt uit het Diyalagebied en is waarschijnlijk een voorstelling van den god Abu (PLAAT XLIV *a*).

B 1763. — Beeldje waar onderstuk en armen afgebroken zijn, 9 cm hoog. Het gelaat is ruw weg gevormd door het inknijpen van de natte leem. Brede neus, die onder schuin naar beneden gaat, waardoor de mond is weggevallen. Ronde muts met opgerolde rand. De ogen zijn gevormd door platte schijfjes. Het beeldje heeft een lange aangeplakte baard. Ook dit stuk stamt uit het Diyalagebied (PLAAT XLIV *b*).

B 1712. — Beeldje van de onbeklede moedergodin. Het onderstuk der voeten is afgebroken. Het is 10,8 cm hoog. Lange zware haartooi over het hoofd. In haar handen houdt zij een niet nader te bepalen voorwerp. Plaats van herkomst is onbekend (PLAAT XLIV *c*).

B 1714. — Tegen een lemen achtergrond staat de onbeklede figuur van de moedergodin. Het beeldje is 11,5 cm hoog. De handen zijn ineengeslagen op de schoot, en het haar schijnt in vlechten over het hoofd te liggen. Plaats van herkomst is onbekend (PLAAT XLIV *d*).

B 1704. — Tegen lemen achtergrond de figuur van de onbeklede moedergodin. Het beeldje is 11 cm hoog. In de handen draagt zij een klein kind, dat zij aan haar rechterborst zoogt. Plaats van herkomst is onbekend (PLAAT XLIV *e*).

B 1799. — Lemen schildpad. Het is 8,6 cm lang en 5,6 cm hoog. De tekening van het schilddek is aangegeven door kriskraslijnen. De ogen zijn een paar gaten. Het stamt uit het Diyalagebied. (PLAAT XLV *a*).

B 1800. — een lemen zwijn. Het is 7,6 cm lang en 4.4 cm hoog. De haren op de rug zijn door horizontale lijnen aangegeven. Het oor steekt spits omhoog, het oog is een ronde holte evenals de neusgaten. De bek is door een insnijding aangegeven. Het stamt uit het Diyalagebied (PLAAT XLV *b*).

B 1692. — Lemen plaket met twee kampvechters (?). Het onderstuk is afgebroken, het resterende is 8,5 cm hoog en 9,2 cm breed. Zij dragen een polos met verticale strepen en omgerolde rand. Beide bezitten een rechthoekigen baard. Zij staan tegenover elkander, de rechtse mett de rechterarm naar voren gestoken met een boemerang in de hand, terwijl de linkse de linkerarm naar voren steekt, eveneens met een boemerang in de linkerhand. Beide bezitten nog een boemerang in de andere hand, die langs het lichaam hangt. Zij dragen een kort lendekleed, dat door een gordel wordt vastgehouden. Het stamt uit het Diyalagebied (PLAAT XLV *c*).

B 1678. — Een lemen plaket met voorstelling van een *qadees*. Het is 7,6 cm hoog en 7,3 cm breed. Twee mannelijke onbeklede figuren, waarvan de linkse, die achter de andere staat, de beide handen legt op de lende van de voorste, terwijl deze met een trechter in een pot blaast. Het stuk stamt uit het Diyalagebied (PLAAT XLV *d*).

B 1686. — Fragment van een man met horizontale harp met zeven snaren. Het stuk is 9,1 cm hoog en 6,2 cm breed. Hij draagt een calotachtige muts, korte baard. De wenkbrauwboog is aangegeven, en het ooglid is door een verdikking kenbaar gemaakt. Het oog is amandelvormig. De rechterborst is aangegeven door een plat schijfje, waarin een kleiner schijfje de tepel aanduidt. Plaats van herkomst is onbekend (PLAAT XLV *e*).

B 1802. — Knotskop van groenachtige steen. Deze knoppen zijn bekend als godenwapens. Het is 7,1 cm hoog. Plaats van herkomst onbekend (PLAAT XLV *f*).

B 1702. — Bezweringspriester van Ea met vismasker. De lengte is 12 cm, de breedte 5,4 cm. In de linkerhand draagt hij een wijwateremmer, en in de rechterhand de sprenkelaar. Hij is getooid met een lange baard. De viskop dient hem tot helm en de schubbevacht met staart hangt hem over de rug tot op de hielen. Het is een priester van den god Ea, die zijn reinigingsrite verricht met wijwater. Het stuk stamt uit Assur. (PLAAT XLV *a*).

B 1695. — Lemen plaket 14 cm lang en 8,5 cm breed. Het stelt een mensengestalte voor met adelaarskop, twee vleugels, waarvan er een opstaat en de andere neerhangt. Het lichaam is een mensengestalte, maar de voeten lopen uit in adelaarsklauwen. Met de twee uitgestrekte handen omvat hij een staf. Van de lenden af draagt hij een kort lendekleed, dat door een band wordt vastgehouden. Van voren is het open en aan de twee uiteinden bevinden zich koorden met kwasten. Hebben we hier te doen met een daemon of een bezweringspriester met een adelaarsmasker? Een duplicaat bevindt zich in het Allard Pierson Museum behorende tot de collectie van W. A. VAN LEER en is gepubliceerd in JEOL Bd. I Pl. XVI p. 157 (PLAAT XLVI *b*).

B 1698 — Een lemen plaket, waarvan het bovenstuk is afgebroken, 12 cm lang en 5,5 cm breed. Het stelt een mensengestalte voor met gelaat en lichaam en face en de voeten en profil. De hoofdbedekking is afgebroken. Aan beide zijden van het hoofd hangen de haren in tressen af, onder omkrullend. De wenkbrauwen zijn aangegeven evenals de oogleden, kleine rechte neus. De bovenlip is in een verdikking opgetrokken, waardoor de tanden zichtbaar worden en er een grijnzende uitdrukking over het gelaat ligt. Een rechthoekige baard siert de kin en hangt in drie afdelingen neer. Een kort lendekleed wordt bij de heupen met een band vastgehouden, terwijl onderaan twee kwasten hangen. Met beide handen houdt hij een staf vast. Op de rechterzijde en de linkerarm staat een klein inschrift. Het stuk is afkomstig van Assur (PLAAT XLVI *c*).

B 1573. — Een zegelcylinder in wit kalksteen 4,5 cm lang en 3,6 cm breed. Het stamt uit het Noorden van Mesopotamië uit de tijd van „Ninive laag v". Vier dieren zijn er onder elkaar op aangebracht door middel van aan elkander grenzende boorgaten (PLAAT XLVI *d*).

B 1593. — Een ronde stempelzegel uit het Noorden van Mesopotamië, 4,2 cm lang en 4,2 cm breed. Het is van een geelachtigen kalksteen. Op de vlakke onderzijde in een cirkel vijf dieren aangebracht. Zij zijn in zuivere lijnen getekend; de boorgaten van het voorgaande stuk ontbreken, hetgeen er op wijst, dat het stuk jonger is dan het voorgaande en kan stammen uit het midden van de Lagasj-periode (PLAAT XLVI *e*).

B 1777. — Een langwerpig gewicht uit haematiet, 4 cm lang. Het gewicht is 16,6 gram (PLAAT XLVI *f*).

B 1798. — Klein gewicht uit haematiet, 1,6 cm lang. Het gewicht is 4,4 gram (PLAAT XLVI *g*).

B 1768. — Gewicht uit haematiet in de vorm van een eend. De hals is omgebogen en de kop en de snavel liggen op de rug. Het is 2,1 cm lang en weegt 5,9 gram (PLAAT XLVI *h*).

B 1770. — Gewicht in de vorm van een eend uit haematiet. Evenals bij het voorgaande is de hals omgebogen en liggen kop en snavel op de rug. Het is 1,8 cm lang en weegt 4,2 gram (PLAAT XLVI *i*).

Amsterdam P. VAN DER MEER

B) KLEISPIJKER VAN ENTEMENA VAN LAGAŠ (CA 2350 V. CHR.)

Allard Pierson-Museum, Amsterdam **B 1641**

zie PLAAT XLVII

Afkomstig uit de antiquiteitenhandel te Baghdad. Afmetingen: lengte 26,5 cm; middellijn van de kop 7,3 cm. Aan de kop licht beschadigd.

Deze kleispijkers (wel te onderscheiden van kleikegels en kleiknoppen) werden gebruikt als wandversiering. Volgens W. ANDRAE (*Das Gotteshaus und die Urformen des Bauens im alten Orient*, 78 sqq.) dienden zij oorspronkelijk ter bevestiging van de uit matten bestaande muurbekleding. Dit wordt bestreden door F. R. KRAUS in een artikel getiteld *Altmesopotamische Tonnägel mit Keilinschriften* (In Memoriam HALIL EDHEM, Vol. I 1947, 71-113), tot dusver de uitvoerigste verhandeling over kleispijkers, die een apart litteratuur-genre vertegenwoordigen.

De inscriptie op de kleispijker van Entemena is reeds uit verschillende edities bekend. Dat zij hier nogmaals wordt gepubliceerd, vinde haar rechtvaardiging in het bijgevoegde ʿapparatus criticusʾ, dat gerangschikt is naar volgorde van publicatie.

De volgende sigla worden gebruikt:

G — C. J. GADD, RA 27, 1930, 125-6 (een exemplaar uit het Brits Museum: BM 121208).

B — G. A. BARTON, JAOS 51, 1931, 262-5 (één van een aantal exemplaren uit privé-bezit in Amerika; een door BARTON gegeven variant wordt aangeduid met B′).

B′ — Vide sub B.

K — O. KRÜCKMANN An Or 12 (= Miscellanea orientalia dedicata Antonio DEIMEL), 1935, 200-1 (een exemplaar uit privé-bezit te Baghdad; KRÜCKMANN vermeldt nog vier exemplaren in het Iraq Museum, aangeduid met IM, gevolgd door het museumnummer).

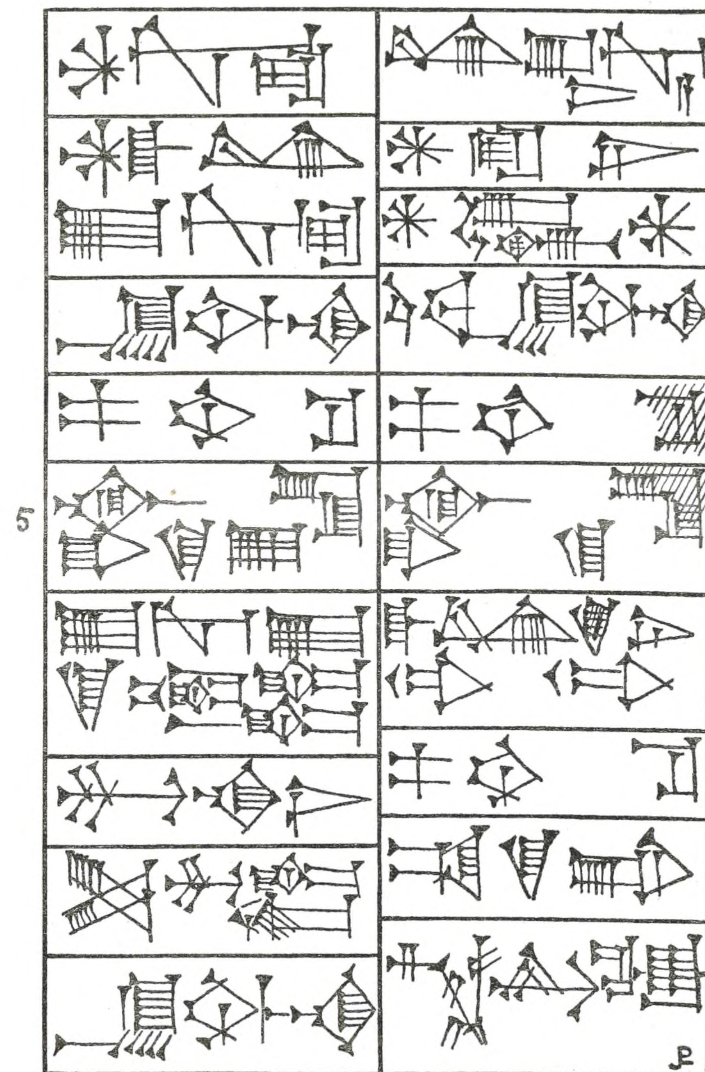
IM — Vide sub K.

DLB — F. M. Th. BÖHL, JEOL I/3, 1935, 124-5 (Collectie DE LIAGRE BÖHL n° 970).

Vertaling: (I) 1 Voor Inanna 2 en voor Lugal-é-inanna 3 heeft Entemena, 4 de stadvorst

[5] van Lagaš [6] É-inanna, hun geliefd huis, [7] gebouwd [8] en het interieur bepaald. [9] (Wat betreft) Entemena (II) [10] die É-inanna heeft gebouwd, [11] zijn (bescherm)god [12] is Šul-x-an. [13] Te dien tijde heeft Entemena, [14] de stadvorst [15] van Lagaš samen met [16] Lugal-kini<še>-dudu, [17] de stadvorst [18] van Uruk, [19] broederschap (d.w.z. een vriendschapsverdrag) gesloten.

Opmerkingen: (12) Men vergelijke voor deze godheid: DEIMEL, *Pantheon*, n° 787 en ŠL IV/I, 818, 31; verder Ch. F. JEAN, *La religion sumérienne*, 118. — (16) L u g a l - k i - n i - š è - d u$_7$ - d u$_7$ is identiek met L u g a l - k i - GUB.NI - d u$_7$ - d u$_7$ (met een niet ongebruikelijke

Transcriptie:

(I) ^{d}inanna-ra
^{d}lugal-é-inanna-ra
en-te-me-na
ensí
lagaša^{ki}-ke$_4$
é-inanna é-ki-ága-ne-ne
mu-na-dù
ul$^{\circ}$úl mu-ne-du$_{11}$
en-te-me-na

(II) lú é-inanna dù-a
dingir-ra-ni
^{d}šul-REC 230-an
u$_4$-ba en-te-me-na
ensí
lagaša^{ki}
lugal-ki-ni-du$_7$-du$_7$
ensí
unu^{ki}-bi
nam-šeš e-aka

---

1 K ^{d}inanna-ke$_4$ 6 G é-ki-ága; IM 20649, DLB é-ki-ág-gá-ne-ne 7 G, B, K mu-ne-dù 8 G, B, K, DLB mu-na-du$_{11}$ 10 G lú é-inanna ni-a (sic!) 12 G ^{d}šul-REC 230 13 B', IM 20649, IM 21028, DLB omittunt u$_4$-ba 15 IM 10701, IM 20869 lagaša -ke$_4$ 16 IM 10701 idem; G, B, K, DLB lugal-ki-ni-šè-du$_7$-du$_7$

omzetting, hier van de tekens GUB en NI, te lezen als L u g a l - k i - n i - š e$_{13}$ - d u$_7$ - d u$_7$), zoals St. LANGDON (JRAS 1931, 421-4) al vermoedde. Men vergelijke over Lugal-kiniše-dudu, die koning was van Uruk en Ur (SAK 156, 3 b), nu vooral Th. JACOBSEN, *The Sumerian King List* (= AS 11) 172 note 8.

Wat de zoëven genoemde, niet ongebruikelijke, omzetting van tekens betreft, deze wordt door M. LAMBERT en R. TOURNAY in ArOr 18, 3 1950, (= Symbolae Hrozný IV) 306 ook aangenomen voor de naam e n - TE.ME - n a, die zij als e n - m e - t e - n a lezen.

K a m p e n, April 1952 J. P. LETTINGA

VOORLOPIGE VERSLAGEN GEPUBLICEERD DOOR HET ORIËNTALISTISCH CENTRUM BENELUX VOOR HET WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK IN HET NABIJE OOSTEN, No 3

ARCHÆOLOGISCHE OPZOEKINGEN IN DE MARV DASHT VLAKTE (IRĀN)

zie KAART I en PLATEN XLVIII-LIV

Tijdens ons verblijf in Irān waar wij, dank zij een beurs ons toegekend door de Universiteit van Tehrān, nagenoeg een jaar konden doorbrengen (einde Oktober 1950 tot begin September 1951) begaven wij ons, op verzoek van de Heren A. GODARD, Directeur-Generaal van de Iraanse opgravingsdienst, en de Heer C. A. MUSTAFAWI, Directeur bij dit organisme, naar de streek van Persepolis om er archæologisch werk te verrichten. De opzoekingen geschiedden voor rekening van de Iraanse opgravingsdienst. Wij houden er aan hier onze welgemeende dank te betuigen aan de HH. A. GODARD, C. A. MUSTAFAWI en A. SAMIY, curator van de Iraanse archæologische dienst te Persepolis.

Vóór de historische puinen van Persepolis strekt zich een brede vlakte uit door twee bergketens ingesloten: de oostelijke keten, waartegen de koninklijke paleizen van Persepolis aanleunen, heet het Kūhi Raḥmat-gebergte, de westelijke het Kūhi Marv of Kūhi-Zaidan-gebergte. De afstand tussen deze twee ketens bedraagt 20 à 23 km. In haar ganse breedte wordt deze vlakte, Marv Dasht geheten, door de baan Isfahan-Persepolis-Shiraz doorsneden. Dit gebied was het aangeduide werkterrein. Gezien de uitgestrektheid ervan hebben wij alleen het deel ten Zuiden van de baan geprospecteerd. Niettemin bedroeg het te onderzoeken gebied nog meer dan 500 km^2 (KAART I).

Afgezien van de menigvuldige Tepen of Talle's (uitgesproken Tolle) zoals men ze ter plaatse noemt is de vlakte volkomen effen; zij ziet er uit als een dorre woestijn. Soms is de bodem bedekt met een laag zout, vooral ten Zuiden van het dorp Makhsùdàbàd. Op deze schrale bodem groeien alleen heesters. Waar echter water voorhanden is kan de grond bewerkt worden en groeien allerhande gewassen: tarwe, gerst, suikerbieten en groenten. Het water wordt uit de ondergrondse beddingen naar de oppervlakte getrokken en door kanaaltjes ter irrigatie naar de landerijen geleid.

De vlakte wordt in haar ganse lengte door een rivier, nl. de Rudi Bend Amir, besproeid. Een aantal beekjes stromen uit het Kūhi Rahmat-gebergte neer, en daar ontspringen eveneens een drietal bronnen, die een sterk zoutgehalte bezitten en als geneesmiddel tegen maagkwalen aangewend worden. De dorpen zien er als versterkte burchten uit, met vestingmuren omringd. Ze tellen van 50 tot 200 inwoners, Kinäreh en Bend Amir hebben echter bij de 2.000 inwoners. Sommige dorpen als Makhsūdābād, Chahār Tāq en Ismaelābād zijn recent, daar ze door de vorige koning, Shah Reza Pehlewi gesticht werden om aan de nomadenstammen vaste woonplaatsen te verschaffen. Na zijn dood echter hernamen die nomaden hun vroegere levenswijze en verkozen opnieuw in tenten te wonen.

Tijdens ons verblijf aldaar was de vlakte door tientallen tenten bezet; echte nomaden zijn hun bewoners niet meer, men beschouwe ze eerder als half-nomaden. 's Winters bewonen zij de streek van de Perzische golf, 's zomers gaan zij het binnenland in tot bij Isfahan. Zij behoren tot de Khamsehgroep en zijn van Turkse afkomst, velen spreken nog Turkse dialecten. De mannen fokken kamelen, paarden, ezels, schapen, wijl de vrouwen tapijten weven. Zelfs in de dorpen Makhsūdābād, Chahār Tāq en Ismaelābād zijn de huidige bewoners hun vroegere nomadenleven nog niet geheel vergeten; want 's winters leven zij binnen de ommuurde dorpen, 's zomers buiten het dorp in tenten. De dorpswoningen zijn alle gebouwd met in-de-zon-gedroogde kleitegels, die ter plaatse vervaardigd worden.

Deze vlakte was nog nooit, in haar geheel, van archaeologisch standpunt uit, nauwkeurig onderzocht geworden. Vóór de laatste oorlog, in 1937, heeft E. F. SCHMIDT een luchtkaart gemaakt van de ganse streek tussen Shiraz en Pasargadae, waartoe ook deze vlakte behoort; de tepen (het spreekt van zelf dat alleen de grotere konden worden opgetekend) werden door een nummer op de kaart gebracht. Deze luchtkaart heeft ons nuttige richtlijnen gegeven [1]). In deze vlakte werden de twee langwerpige heuvels Talli Bakūn, 2,5 km ten Zuiden van Persepolis, vroeger reeds opgegraven. E. HERZFELD richtte in de Zomer 1928 een proefopgraving in op de westelijke heuvel Talli Bakūn A. en ontdekte er een nieuwe soort ceramiek [2]). Van 25 Maart tot 21 Juli 1932 ondernam A. LANGSDORFF voor het *Oriental Institute of Chicago* onder de leiding van E. HERZFELD nieuwe opgravingen op de Talli Bakūn A-heuvel (genoemd P.P.A. = Prehistoric Persepolis A) en op de tweede heuvel Talli Bakūn B (P.P.B. = prehistoric Persepolis B). De stratificatie leverde navolgende gegevens op:
Talli Bakūn B 1 = neolithisch onbeschilderd rood vaatwerk;
Talli Bakūn 2 = beschilderd vaatwerk van het vroege Talli Bakūn-type;
Talli Bakūn A 1-4 bevatte dezelfde beschilderde ceramiek als die welke E. HERZFELD in 1921 ontdekt had [3]). Naar die Bakūn-ceramiek werd een belangrijke stijl in de provincie Fàrs benaamd.

Gedurende de laatste oorlogsjaren heeft M. RAD, opziener bij de Iraanse opgravingsdienst, enkele sondage's verricht op de Talli Shoghā. De Iraanse opgravingsdienst heeft ons belast aanvullende onderzoekingen op deze heuvel te ondernemen en daarover een volledig verslag te publiceren.

Het doel van onze opzoekingen in de Marv Dasht-vlakte was
a) — een archaeologische kaart opmaken met aanduiding van de heuvels en de perioden waartoe ze behoren;
b) — proefgravingen te verrichten op de vóór-Islamietische heuvels;
c) — nadere inlichtingen te bezorgen over de vroegere vondsten op de Talli Shoghā.

De werkzaamheden in de Marv Dasht-vlakte begonnen op 2 Mei en eindigden op 18 Juli 1951. De werklieden (10 à 15), evenals de financiële en materiële hulp werden door de opgravingsdienst van Persepolis verschaft.

Wij geven thans een bondig en voorlopig overzicht van de belangrijkste resultaten. Zuiver technische gegevens nopens de opgravingen laten wij in deze korte samenvatting onbesproken. Om de ontwikkeling duidelijker in het licht te stellen, vermelden wij de bereikte resultaten in chronologische orde.

A. — NEOLITHICUM

De oudste heuvel in de vlakte ontdekt, is de *Talli Djarii* B (ᶜoorlogᵓ- of ᶜstrijdheuvelᵓ). Deze zeer lage heuvel waarop wij drie schachten tot op de onberoerde bodem gegraven hebben, is slechts in de oudste tijden bewoond geweest. Naast talrijke voorwerpen in vuursteen (messen, zaagjes, ...) werd een zeer oude soort van beschilderde ceramiek opgegraven.

De leem van deze ceramiek is zeer grof, bevat veel zandkorrels en stroohalmpjes. De ondergrond is geelgrijs en de beschildering roetzwart of donkerbruin. Wat de vormen betreft, zijn het vooral bekers of schalen met naar binnen gebogen of platte bodem; geen enkele scherf werd gevonden met hals of met vaasrand. De wanden van dit vaatwerk zijn zeer dik (50 mm). De versiering is homogeen en vertoont zuiver geometrische tekeningen, horizontale, vertikale of schuinstaande stippellijntjes tussen banden, zigzags en een begin van mæandermotief. De verflaag is zeer broos, zij schilfert gemakkelijk af, en zelfs bij een lichte aanraking wordt ze uitgewist. (Fig. 28).

Deze beschilderde ceramiek is karakteristiek en belangrijk; zij werd nog niet in Zuid-Irān aangetroffen. Ze komt het best overeen in techniek (geelgrijze ondergrond met zwarte versiering) en vaasvormen (schalen met concave bodem) met de oudste laag (str. 1) van Tepe Sialq bij Kashan [4]).

[1]) E. F. SCHMIDT, *The Treasury of Persepolis and other discoveries in the homeland of the Achaemenians.* Oriental Institute Communication nr. 21, Chicago, 1939.

[2]) E. HERZFELD, *Iranische Denkmäler* I A, Lieferung 1-2, Berlin, 1932.

[3]) A. LANGSDORFF & D. E. MC.COWN, *Talli Bakun A. season of 1932.* Oriental Institute Publication vol. 59. Chicago, 1942 (deze publicatie behandelt alleen de heuvel A).

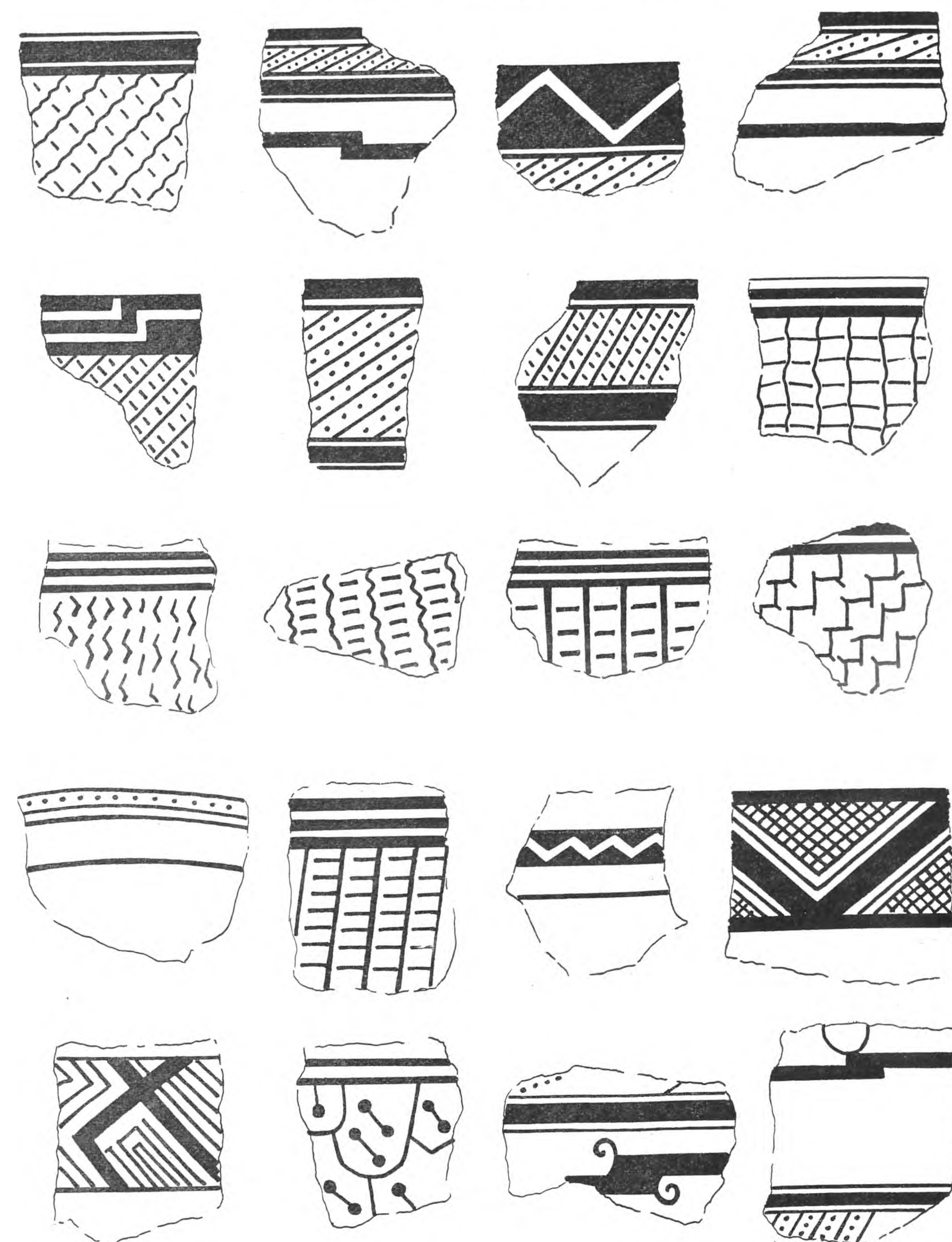

Fig. 28. Beschilderde ceramiek van Talli Djarii B.

[4]) R. GHIRSHMAN, *Fouilles de Sialk, près de Kashan 1933, 1934, 1937,* vol. I, Paris, 1938.

B. CHALCOLITHICUM

Een 500 m ten Noord-Westen van Talli Djarii B, bevindt zich een kleine en lage heuvel, *Talli Mushki* (= 'muisheuvel') geheten. Het niveau van deze heuvel is bijna gelijk met het omliggend veld. Een paar schachten werden gegraven. Kleine voorwerpen als zaagjes en lemmers in vuursteen, paarlen, mortieren en stampertjes werden gevonden, naast veel beschilderde vaasscherven. Het leem is ietwat grof, maar van betere hoedanigheid dan die in de vorige heuvel. De ondergrond is rood (roodbruin, soms ook bloedrood) en de beschildering is altijd zwart. De vaasjes zijn klein (3.5 tot 7 cm hoog) en hun vormen eigenaardig; vele scherven hebben een licht overhellende rand. Een origineel en zeer kenschetsend motief keert telkens terug, nl. zigzagbandjes uitlopend op gevulde cirkeltjes, waarschijnlijk de gestyliseerde weergave van een plant. De binnenrand van de vaasjes is met een zwarte, dikke horizontale band

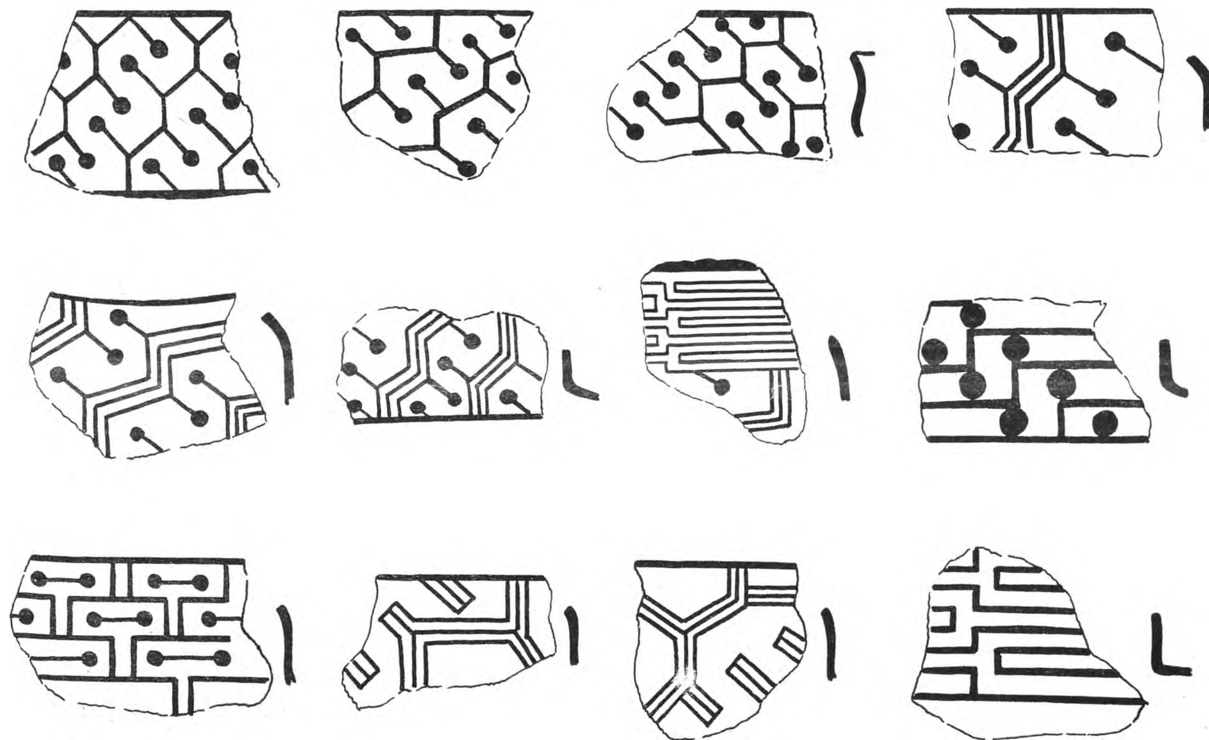

Fig. 29. Beschilderde ceramiek van Talli Mushki.

versierd. Enkele scherven, bijna identiek aan die uit de vorige heuvel, werden eveneens aangetroffen. (Fig. 29).

Te Tepe Sialq, stratum II werd beschilderd vaatwerk ontgraven die dezelfde techniek vertoont maar waarvan de versiering echter volkomen anders is. Naar alle waarschijnlijkheid volgt deze heuvel rechtstreeks op Talli Djarii B.

Thans gaan wij over tot de bespreking van een aantal Tepen, die gelijkaardige vondsten opgeleverd hebben en die wij daarom samen behandelen. Het zijn:
Talli Djarii A: 200 m ten Noord-Westen van Talli Djarii B,
Talli Hadi: 500 m ten Zuid-Westen van het dorp Makhsūdābād (PLAAT XLVIII a),
Talli Rubai (vossenheuvel) 150 m ten Oosten van Talli Hadi,
Talli Gāp (grote heuvel) halve km ten Noorden van het dorp Tādjābād.

In al deze Tepen werd bij het graven der schachten slechts één cultuurlaag waargenomen. In geen enkel Tepe werden constructies blootgelegd.

Te Talli Djarii A hebben wij twee graven ontdekt, waarvan de skeletten zich in zeer slechte staat bevonden. In beide gevallen lag de dode op de linkerzijde, het gelaat naar het

Oosten (gebergte) gewend, het lichaam in een gehurkte houding met de handen samen. Naast de schedel van het eerste geraamte werd een zeer mooie vaas gevonden, een echt praalstuk; de voet is hol, de wand van deze voet is door zeven vertikale rijen van vijf boven elkaar geplaatste ronde openingen doorboord; rond elke opening zijn in bruine verf twee concentrische kringen geschilderd. De binnenkant van de schotel is met dertien (oorspronkelijk vijftien) dansende naakte mannen versierd. (PLATEN XLIX en L *a*). Een schotel uit deze heuvel vindt men op PLAAT L *b*).

De beschilderde ceramiek van de vier hierbovenvermelde Tepen is van dezelfde aard. De vazen zijn op een langzaam draaiend pottenbakkerswiel gevormd, uit een fijn en goed gezuiverd leem. De kleur van het leem, meestal crème-achtig, varieert van een licht geelachtig tot een sterk grijs-licht groene tint; wanneer de klei te hard gebakken is, kan zij een grijsgroene kleur verkrijgen. De versiering is immer mat en rechtstreeks op de leemgrond gelegd. Gewoonlijk werden de vazen met de vochtige hand glad gepolijst. Onder de meest voorkomende vormen vermelden wij: schalen, kommen, bekers met kegelvormige bodem; zij hebben dunne wanden. Bij de vazen en de kruiken zijn de wanden dikker. De versiering is donkerbruin, maar door het bakken kan zij overslaan tot roodbruin. Het decor is zeer gevarieerd. Naast de geometrische motieven (golven, chevrons, zigzags, mæanders, stippels, dambord, dubbelbijl, ruiten, cirkels, sterren, swastika, etc.) treft men ook planten en dierenvoorstellingen aan (vissen, slangen, insekten, vogels in vlucht of na elkaar lopend, honden, ezels, herten, etc). (Fig. 30).

Dit beschilderd vaatwerk komt evereen met het algemeen type van Talli Bakūn A. De Talli Bakūn-stijl is kenmerkend voor de provincie Fārs en werd op talrijke plaatsen aangetroffen. Ook meer naar het Westen toe komt hij voor in de provincie Khuzistān [5]).

Wat het onbeschilderd vaatwerk betreft, werden ook een paar onbeschilderde vazen en een klein aantal scherven opgehaald (alleen te Talli Gāp bij Tādjābād). Onder de kleinere voorwerpen vermelden wij lemmers, krabbers in vuursteen of mesjes in obsidaan, evenals spingewichtjes.

Van metalen voorwerpen werd geen spoor gevonden, wat niet hoofdzakelijk betekent dat in dezen tijd het metaal nog onbekend was. LANGSDORFF heeft immers te Talli Bakūn A koperen voorwerpen opgegraven. Onder de vier geciteerde heuvels is Talli Gāp bij Tādjābād wel de voornaamste; duizende scherven alsook ongeschonden vazen kwamen te voorschijn. Konden hier gedurende langere tijd en op groter schaal opgravingen gedaan worden, dan zouden vermoedelijk de resultaten daarvan deze bereikt te Talli Bakūn evenaren, zoniet overtreffen.

C. — BRONSTIJD

Voor deze periode is de voornaamste heuvel van het zuidelijk deel van de Marv Dasht-vlakte zonder twijfel *Talli Shoghā*. Deze zeer hoge en langwerpige heuvel ligt ten Zuid-Oosten van het dorp Gashak op ongeveer 10 km in vogelvlucht van Persepolis. (PLAAT XLVIII *b*).

Zoals wij reeds aanstipten, heeft M. RAD hier enkele jaren geleden enige sondage's verricht, waarbij hij een nieuwe ceramiek en metalen voorwerpen blootlegde, die thans deels in het Museum te Persepolis, deels in Tehrān berusten. Gezien de belangrijkheid van deze vondsten, werden wij door de HH. A. GODARD en C. A. MUSTAFAWI er toe aangespoord hier opgravingen te ondernemen, om nadere inlichtingen in te winnen nopens de herkomst en de omstandigheden van de vroegere vondsten. Van grootscheepse opgravingen kon geen sprake zijn; daartoe was het materieel waarover wij beschikten ontoereikend en het aantal werklieden te klein. Om deze heuvel zoveel mogelijk ongeschonden te bewaren, besloten wij ons te beperken tot de nodige peilingen om uit te maken of de vroegere vondsten afkomstig waren van een nerropolis of een nederzetting, en uit één of meerdere cultuurlagen.

[5]) L. VANDEN BERGHE, *Les ateliers de la céramique peinte en Iran Sud-Ouest* (verschijnt binnenkort in de *Revue archéologique*).

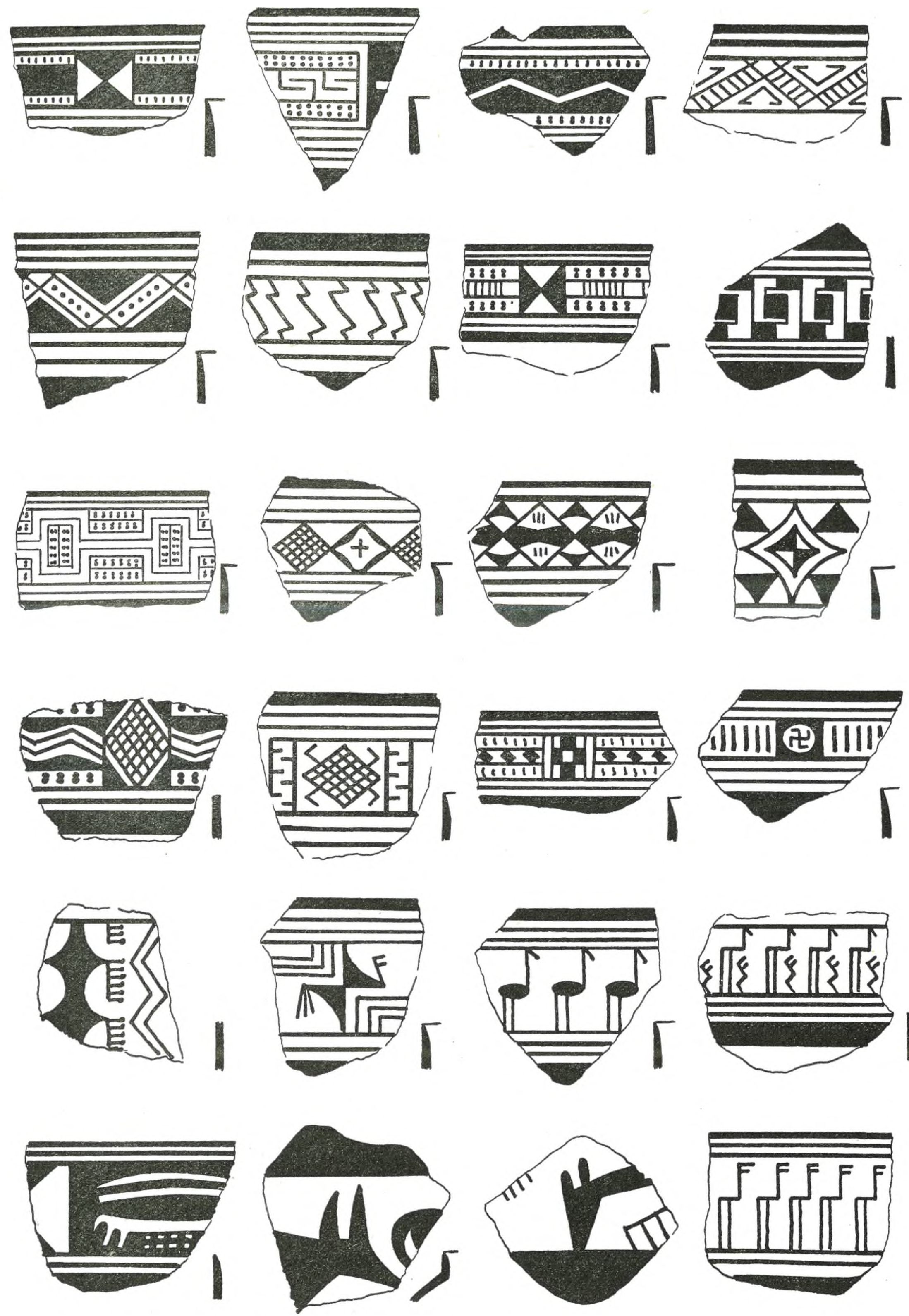

Fig. 30. Beschilderde ceramiek van Talli Gāp (Tādjābād).

Een sondage op de top van de heuvel legde op een diepte van 1,30 m een graf bloot met een skelet in uitgestrekte houding, het gelaat naar het Zuid-Westen gekeerd, het hoofd rustend op een steen. Gezien de orientatie van het hoofd (richting van de heilige stad Mekka) en wegens de lange uitgestrekte positie van het lichaam vermoeden wij dat het hier om een Islamietisch graf gaat. Waarschijnlijk was hier een nomade begraven, wiens stam vroeger in de vlakte kampeerde. Zulks moet ons niet verwonderen want dit jaar nog huisden sommige nomadenstammen op slechts 200 m van de Talli Shoghā heuvel [6]).

Op 80 cm diepte tot 3.50 m werd hetzelfde type van ceramiek waargenomen (met rode ondergrond en zwarte versiering) als dat welke M. Rad vroeger ontdekt had, en waartoe de meeste vondsten behoren. Deze sondage leverde geen praehistorische graven noch constructies op. Tot de onberoerde bodem konden wij niet doorgraven, daar hiervoor zeker een diepte van 12 à 15 m had moeten bereikt worden, wat materieel voor ons onmogelijk was.

Een tweede schacht werd getrokken op de oostelijke flank van de Tepe, naast een sondage van M. Rad. Tot op 3 m kwam dezelfde ceramiek als uit de eerste sondage te voorschijn. Maar op een diepte van meer dan drie meter troffen wij een andere soort ceramiek aan, met bleekbruine of gele ondergrond en donkerbruine of zwarte versiering.

Een derde proefgraving, eveneens op de oostelijke helling, maar meer oostwaarts, was de voornaamste sondage (lengte 23 m; breedte 7 m; diepte tot bijna op de onberoerde bodem). In deze sondage kwamen wij terecht op een uitgestrekte necropolis; wij hebben daarvan een tiental graven blootgelegd (PLAAT LI). In dit voorlopig rapport ontbreekt de plaats om al deze graven afzonderlijk en in detail te beschrijven: wij geven derhalve alleen de voornaamste kenmerken.

De dode werd zonder meer aan de aarde toevertrouwd, zonder steenkransen of grafkamers. Hij lag meestal op de linkerzijde (ook wel eens op de rechterzijde), het gelaat naar het Noord-Oosten (gebergte) gekeerd, het lichaam in een gehurkte houding met de handen en voeten bijeen: rechter hand en rechter voet lagen bovenaan, linkerhand en linkervoet onderaan. Bij het hoofd en aan de voeten lagen vazen en soms koperen (zelden bronzen) voorwerpen. Sommige vazen bevatten beenderen van dieren; bv. in het geval van een vrouwengeraamte, lag vóór het hoofd een dierkop, achter het hoofd een dierpoot, en onder de hals van het skelet stak een mes; aan ieder oor hing een bronzen oorring en op de borst bevond zich een speld; verder troffen wij aan het hoofd vijf vazen en aan de voet één vaas aan. Een ander vrouwenskelet droeg een haarspeld en een ring op de vinger.

De omvangrijke verzameling van ceramiek (een zestigtal vazen) uit deze graven is belangrijk; ze bestaat uit beschilderd en onbeschilderd vaatwerk. De beschilderde ceramiek is analoog aan die welke wij in de vorige sondages hebben aangetroffen en die bekend was uit de vroegere vondsten van M. Rad. Zij is zeer grof, en bestaat uit grijsgrauw leem, dat door het bakken roodachtig geworden is. De versiering is bruinrood, bruinzwart of zwart. De meest voorkomende vormen zijn: bolvormige vazen met vlakke of afgeronde bodem en korte hals; cylindervormige bekers (deze vorm is karakteristiek voor Talli Shoghā), schotels en vazen op drie poten. De tekening is niet mooi uitgewerkt en onregelmatig. Ze ligt in bandvorm met meestal geometrische motieven rond de hals van de vazen en de de ganse buitenwand van de bekers. Het metopenveld is een geliefd thema. Naast planten komen ook veel diervoorstellingen voor (vissen, slangen, watervogels). Sommige tekeningen duiden een landschap aan: bergen met stromen waarover vogels vliegen. De menselijke figuur heeft men enkele malen aangetroffen. (PLAAT LII).

Het is moeilijk deze graven in een bepaalde tijd onder te brengen, daar tot heden geen graven met dergelijk ceramiek bekend zijn. Het voorkomen van enkele bronzen voorwerpen verwijst naar het vroege bronstijdperk. Er is een zekere gelijkenis met de beschilderde ceramiek van Tepe Giyan laag III, waar men dezelfde techniek en de vazen met poten, cylindervormige vazen evenals de bronzen voorwerpen aantreft. Maar groter zijn de verschillen. Met de lange

[6]) Vandaag nog maken deze nomaden hun graven bij voorkeur op heuvels en op de flanken van de bergen. Zo konden wij bv. geen sondage's verrichten op de Talli Khosraw heuvel bij Makhsūdābād, omdat een Islamietisch kerkhof op de heuvel aangelegd was.

periode van Susa II is er verwantschap in de onbeschilderde ceramiek, namelijk met vazen die te Susa doorgaans in de 23 eeuw v. Chr. geplaatst worden. Misschien kan men die ceramiek van onze necropolis in de tweede helft van het derde millenium plaatsen.

Een eerste soort ceramiek, ontdekt in de eerste sondage op de top van de Tepe die wij nu ook in de necropolis terugvonden (alsook het merendeel der vroegere vondsten) dateert uit een periode die ligt tussen het midden en het einde van het derde millenium.

Een tweede soort ceramiek met bleekbruine of gele ondergrond en donkerbruine of zwarte versiering, waarvan slechts scherven bewaard bleven, werd in de necropolis, bij diepgraving onder de hierboven besproken ceramiek aangetroffen. Zij vertoont verwantschap met de monochrome ceramiek uit Susa II. Tot dit laatste soort vaatwerk behoort waarschijnlijk ook de mooie theriomorphe vaas in vogelvorm, versierd met vissen, die M. RAD vroeger ontdekt had. Dergelijke theriomorphe vazen zijn bekend uit Tepe Sialq III 7 b en Susa II. Deze tweede soort ceramiek kan men in de eerste helft van het derde millennium plaatsen (PLAAT LIII).

Een bijzondere plaats in de geschiedenis van de ceramiek neemt de rechthoekige vaas met handvatten in, op PLAAT LIV afgebeeld. De afmetingen zijn: gehele hoogte 22 cm, hoogte tot aan de mond 10,5 cm, hoogte van de mond 6,5 cm, lengte 18 cm, breedte 13 cm. De mond bevindt zich niet geheel in het midden, maar een weinig naar links. Er waren twee handvatsels, waarvan er een is gebroken. De fond is grijsgeel, maar op verscheidene plaatsen door het bakken rood geworden. De beschildering is zwart, de voor- en achterzijde hebben dezelfde tekening, maar linker- en rechterzijde verschillen.

Enkele kleinere sondage's ondernomen op de Tepen *Talli Gurgi, Talli Sauz* en *Tolhaye Chebel Burdh* (‹heuvel van de veertig torens›) brachten beschilderde ceramiek van het Talli Shoghā type aan het licht. Tolhaye Chehel Burdji en Talli Sauz vertoonden de beide soorten: zowel de ceramiek met roodgrijze ondergrond en bruine of zwarte versiering, als de ceramiek met geelbruine fond met bruine of zwarte tekening. Talli Gurgi leverde alleen scherven van het eerste type op.

Ten Westen van het dorp Kināreh steekt een langwerpig hoge heuvel boven de vlakte uit. Op deze heuvel, *Talli Gāp* genaamd, hebben wij een paar sleuven getrokken. Onder een zeer dikke Islamietische laag werden drie soorten van vaatwerk opgehaald:

a — ceramiek met roodgrijze ondergrond en zwarte of roodbruine versiering (= eerste type van Talli Shoghā);

b — ceramiek met grijze ondergrond en zwarte beschildering;

c — polychroom vaatwerk: geelgrijze fond met zwarte en roodbruine tekening. (Deze laatste soort is verwant aan het polychroom vaatwerk uit het begin van Susa II).

D — IJZERTIJD

In een sondage op een Tepe nabij Tādjābād (naast de heuvel Talli Gāp) hebben wij een aantal scherven van rode, onbeschilderde ceramiek blootgelegd. Naar de profielen te oordelen zijn zij afkomstig van schotels op hoge voet, vazen met overhellende hals en randlip, enz.... Ook vonden wij een beschilderde scherf met gele ondergrond en donkerbruine tekening.

Deze ceramiek is sterk verwant met het vaatwerk uit de necropolis B te Tepe Sialq. Dit vaatwerk wordt te Tepe Sialq door R. GHIRSHMAN aan de eerste Iraniërs toegeschreven, en dateert ongeveer uit de 10°-8° eeuw vóór Chr. Enkele jaren geleden heeft hij daarvan ook specimina te Susa ontdekt. Op onze heuvel zal deze ceramiek wel wat jonger zijn: onder de ceramiekscherven vonden wij ook een albasten scherf, en wij weten dat albasten vaatwerk in de Achaemeniedentijd zeer verspreid was (bv. te Susa en te Persepolis).

Waarschijnlijk staan wij met deze heuvel dichtbij, zoniet in de Achaemenieden tijd.

Op zekere morgen bracht ons één der werklieden een klein Achaemeniedisch bas-relief, dat nog bijna voor de helft bewaard was. Oorspronkelijk moet het ongeveer 10 cm hoog geweest zijn; het bovenstuk ontbrak. Het bleek een voorstelling te zijn van de koning(?) in gevecht met een dier, zoals wij die kennen uit bas-reliefs van de ‹Hal met de honderd zuilen› te

Persepolis. De werkman verklaarde dit stuk op het land te Kināreh gevonden te hebben. Op het eerste gezicht lijkt dit nogal vreemd, want zelfs indien er in de vlakte heuvels zijn uit de Achaemeniedentijd, dan nog moet men niet verwachten aldaar zulke stukken te ontdekken: bas-reliefs behoren tot een koninklijke kunst, alleen denkbaar te Persepolis. Ons fragment maakte waarschijnlijk eenmaal deel uit van de decoratieve bekleding van een zaal op een trap. Als men echter weet dat de dorpelingen de ontgraven aarde uit Persepolis weghalen om hun landerijen op te hogen, dan begrijpt men hoe dit stuk aldaar is terechtgekomen.

Tepen uit de Sassaniedische of vroeg Islamietische tijd zijn talrijk in de Marv Dasht-vlakte. Ze zijn op bijgaande kaart aangeduid door een eenvoudige cirkel. Op deze over 't algemeen zeer lage en kleine heuvels hebben wij geen sondage's verricht. Ze zijn bedekt met scherven van vaatwerk bekend uit de opgravingen te Istakhr, enkele kilometers ten Noorden van Persepolis (Istakhr werd in 1935 ... door het *Oriental Institute of Chicago* opgegraven; de publicatie van de opgravingen is nog niet verschenen).

Tijdens de opgravingen op de Talli Hadi bij Makhsūdābād ondernamen wij een prospectietocht langs het Kūhi Rahmatgebergte en ontdekten in de rotsen tegenover het dorp Makhsūdābād, op een 15 tal meters ten Noorden van een bron Shah Abdu'llāh geheten, drie tot nu toe onbekende Pehlewi-inscripties uit de Sassaniedentijd.

Onze opzoekingen in de Marv Dasht-vlakte hebben ons toegelaten een bijna onafgebroken keten van culturen te herkennen, van de oudste tijden af tot in de Islàm-tijd. Dit is het voordeel van een systematische verkenning van één en dezelfde streek. Al te dikwijls worden opgravingssites gekozen die ver van elkander verwijderd liggen, zodat dan vaak gapingen voorkomen in de opeenvolging van de beschavingen.

Op het einde van het neolithicum (± 5.000-4.500 v. Chr.) werd de Marv Dasht-vlakte bewoond door mensen die van de hoogvlakte in het Noorden naar het Zuiden afgezakt waren. Ze stichtten een eerste nederzetting te Talli Djarii B (7). Zoals te Sialq I, bouwde de mens ook hier geen huizen, maar leefde in tenten, uit riet, takken en leem opgebouwd, wat ten andere vandaag nog steeds gedaan wordt. Dit verklaart waarom men geen bouwconstructies aantreft, en waarom deze Tepe zo laag is. Alle werktuigen, messen, zaagjes, krabbers, ... waren uit steen vervaardigd. Voor het eerst werd beschilderd vaatwerk gefabriceerd. Deze eerste nederzetting staat gelijk met Tepe Sialq I en Cheshme Ali Tepe bij Rayy in Noord-Irān; en met Hassuna en Ninive I in Noord-Mesopotamië.

Door onbekende omstandigheden hebben de mensen van Talli Djarii B een nieuwe nederzetting gesticht enkele honderden meters noordwaarts, te Talli Mushki. Deze nederzetting kan de logische ontwikkeling en rechtstreekse opvolgster zijn van de eerste, want reeds op de heuvel van de eerste nederzetting hebben wij een paar scherven ontdekt die karakteristiek zijn voor de tweede nederzetting; en omgekeerd kwamen ook in de sondage's op de Talli Mushki nog enkele scherven van het Talli Djarii B type voor. Te Tepe Sialq is op dezelfde heuvel de laag Sialq II (= Talli Mushki) de rechtstreekse voortzetting van Sialq I (= Talli Djarii B).

Wat er ook zij, de beschilderde ceramiek van deze heuvel staat in elk geval ver boven die van Talli Djarii B.

Bouwconstructies komen ook hier niet voor: ook heeft deze tepe een zeer laag niveau. Waarschijnlijk leefde de mens nog in hutten. De werktuigen waren nog in steen (koper kan nochtans bekend geweest zijn; bv. te Sialq II werd er ontdekt). Deze heuvel dateert uit het begin van het Chalcolithicum en staat door zijn typische ceramiek gelijk met Tepe Sialq II, Cheshme Ali Tepe str. 1 A en Mesre bij Saveh, in Noord-Irān; en deels met de Samarra- en Tell Halaf-ceramiek in Noord-Mesopotamië.

In de volgende periode wordt de vlakte gekenmerkt door een groot aantal verspreide heuvels: Talli Bakūn A 1-5, Talli Djarii A, Talli Hadi, Talli Rubai, Talli Gāp bij Tādjābād.

Naar de omvang van sommige heuvels te oordelen, moeten dit reeds belangrijke nederzettingen geweest zijn.

De huizen waren toen opgetrokken met muren uit gedroogde leemtegels. Naast stenen, komen ook koperen werktuigen voor. De ceramiek staat op een hoog pijl; ze is niet meer als de verdere ontwikkeling of voortzetting van de twee vorige groepen te beschouwen. Parallelen met Noord-Irān zijn niet meer voorhanden. Waarschijnlijk is zij verwant met de beschilderde ceramiek uit het meer in het Noord-Westen gelegen Tepe Giyan, waar zij wellicht uit Tepe Giyan v 19-18 is ontstaan (ook met de Samarra-ceramiek uit Noord-Mesopotamië heeft zij veel gemeen). Uit de versiering op de vazen leren wij dat de mens zich met visvangst en jacht onledig hield. Chronologisch staan al deze Tepen gelijk met Susa I, Tepe Giyan 14-10 m (Talli Bakūn B 2 = Tepe Giyan v 18-14 m) en in Mesopotamië met de el Ubaid-stijl. De Fārs, waartoe ook de Marv Dasht-vlakte behoort, moet in de Chalcolithische tijd druk bewoond en zeer bloeiend geweest zijn, gezien de talrijke tepen door Sir Aurel STEIN hier ontdekt [8]).

Uit de vroege bronstijd hebben wij de heuvel Talli Shoghā en de kleinere Tepen Tolhaye Chehel Burdji; Talli Sauz; Talli Gurgi.

De diepere lagen van Talli Shoghā (ceramiek met geelbruine ondergrond en zwarte versiering) wijzen op betrekkingen met het Westen, en wel met Susa II, uit het begin van het derde millenium. De blootgelegde graven met hun inhoud staan afzonderlijk. Ze vertonen enkele analogieën met Tepe Giyan III en eveneens met Susa II. Talli Shoghā, Susa II en Tepe Giyan zijn de enige plaatsen waar het beschilderd vaatwerk gedurende het gehele derde millenium en begin tweede millenium is blijven voortleven. Daarop volgt een hiatus [9]) in de opeenvolging van de verschillende perioden, tot wij sporen aantreffen van het binnendringen der eerste Iraniërs in de vlakte, en zo komen wij dan in de historische tijd: Takhti Djamshid of Persepolis wordt wereldberoemd, daarna volgt Istahr onder de Seleucieden, Parthen en Sassanieden en ten slotte de Islamtijd.

Over een paar maanden hopen wij het aangevatte werk voort te zetten, nl. door de prospectie van het noordelijk deel van de Marv Dasht-vlakte, zo mogelijk gevolgd door omvangrijke opgravingen op de Talli Shoghā. Nadien zal het wellicht mogelijk zijn een samenhangend beeld van de beschavingsgeschiedenis van dit belangrijk gebied van Irān op te stellen van de oudste tijden tot in het begin van den Islām.

Gent, 26 Februari 1952. L. VANDEN BERGHE.

[7]) Volgens E. F. SCHMIDT (*The Treasury of Persepolis,* etc.) zou de heuvel B 1 te Talli Bakūn grof rood onbeschilderd vaatwerk geleverd hebben. (In Irān hebben wij daarvan niets gezien). Indien er daar werkelijk rood en onbeschilderde ceramiek ontgraven werd, dan is die waarschijnlijk van hetzelfde type, als die te Sialq ontdekt (uit de onderste laag I 1-2); en Talli Bakūn B 1 zou dan ietwat ouder zijn dan Talli Djarii B. De Talli Bakūn B 2 heuvel sluit nauw bij Talli Bakūn A aan.

[8]) A. STEIN, *An archaeological tour in the ancient Persis,* Iraq III, 2, 1936.

[9]) Verdere opzoekingen zullen ons misschien toelaten Elamietische nederzettingen op te graven. Wellicht stamt de heuvel Talli Shoghā gedeeltelijk uit de Elamietische tijd. Het is bekend dat de Elamieten in de Marv Dasht-vlakte aanwezig geweest zijn. Te Naqshi Rustam (noordelijk deel van de Marv Dasht-vlakte) werd een Elamietisch rotsrelief door een Sassaniedisch relief van Bahram II overbeiteld (E. HERZFELD, *Archaeological history of Iran,* London, 1935).

DE IN 1947 BIJ DE DODE ZEE GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

II

I — PUBLICATIES VAN TEKSTEN; GESCHIEDENIS EN VOORGESCHIEDENIS DER VONDST; NIEUWE VONDSTEN EN GEGEVENS

Na het schrijven van het overzicht over de litteratuur, enz. betreffende de Dode Zee Rollen dat in het vorig Jaarbericht is verschenen [1]), zijn er meer dan twee jaren verlopen. In die tijd is de litteratuurstroom over het onderwerp sterk gezwollen en is onze kennis ervan vermeerderd, ofschoon niet in dezelfde mate als de litteratuur is gegroeid.

In het vorig overzicht kon het eerste deel der grote tekstuitgave van M. BURROWS nog juist vermeld worden in de litteratuurlijst. Een jaar later is dit deel gevolgd door de publicatie van tekst en transcriptie van het z.g. ʿsectarischeʾ geschrift, door de uitgevers *Manual of Discipline* genoemd [2]). Een derde belangrijke uitgave vormen de twee elkander aanvullende overzichten van de hand van E. SUKENIK, onder de titel *Megillôt Genûzôt,* seqîrāh I en II, resp. in 1949 en 1950 te Jerusalem verschenen. Het tweede overzicht herhaalt voor een belangrijk deel het eerste, maar geeft ook enkele aanvullingen en nieuwe teksten, waaronder fragmenten van de tweede Isaïasrol tot de belangrijkste behoren. Beide werken zijn op bijna vorstelijke wijze uitgegeven. Van belang is ook nog een bericht van R. DE VAUX, waarin deze mededeelt dat het Rockefellermuseum te Jerusalem in het bezit is gekomen van fragmenten van het z.g. Sectarisch Geschrift [3]). Omdat de tekst hiervan, zoals deze door de Amerikanen is uitgegeven, onvolledig is (de eerste kolommen ontbreken), zouden de fragmenten in het bezit van het Rockefeller-museum een welkome aanvulling kunnen bevatten. Of dit in feite het geval is staat echter nog te bezien, omdat de stukken (van twee kolommen) van een ander handschrift afkomstig zijn en niet aansluiten op de door de Amerikanen uitgegeven tekst.

Van de vele overige in de grot gevonden fragmenten en snippers is nog weinig bekend; slechts enkele zijn bij wijze van specimina gepubliceerd en uit deze publicaties hebben enkele scherpzinnige onderzoekers reeds besloten dat zich in de grot o.a. nog een Henochboek kan hebben bevonden [4]) en een commentaar op Ps. 107 [5]). In een recensie heeft R. DE VAUX nog een aanvullende mededeling gedaan omtrent de door hem en L. HARDING in de grot aangetroffen resten [6]). Hiertoe behoorden een dertigtal papyrussnippers; zes ervan waren aan twee kanten beschreven, drie waarvan slechts onherkenbare sporen van letters vertoonden. Een vierde vertoont een ongedetermineerd schrift, dat aan weerszijden misschien niet hetzelfde is, noch van dezelfde pen afkomstig; een vijfde heeft aan de ene kant twee Griekse letters en aan de andere sporen van letters van een andere hand, die misschien niet eens

[1]) Vgl. JEOL XI, 1949/50, p. 41-71 en Pl. VII-XVIII.

[2]) M. BURROWS, *The Dead Sea Scrolls* ... Vol. II, fasc. 2. New Haven 1950. Om plaatsruimte te winnen zijn in het vervolg de titels enz. der publicaties waarnaar wordt verwezen zo beknopt mogelijk aangegeven; voor volledige titels zie men het litteratuuroverzicht aan het einde van dit artikel. BURROWS heeft in Vol. I de afkortingen voorgesteld die in dit artikel worden gebruikt: DSS = Dode Zee Rollen; DSIa = 1ste Isaïas Rol; DSIb = 2de Isaïas Rol; DSH = Habakuk Rol; DSD = „Sectarische" Rol; DSW = Strijd van de kinderen des lichts tegen die der duisternis; CDC = Damascus Document.

[3]) RB 1950, p. 426/7.

[4]) J. T. MILIK in Biblica 1951, p. 393-400.

[5]) I. RABINOWITZ in BiArch 1951, p. 50-52.

[6]) In RB 1951, p. 439.

Grieks zijn. Het zesde is aan weerszijden in het Hebreeuws beschreven, maar de spelling van de beide zijden is verschillend en de volgorde der regels tegengesteld. Alle leren en de meeste papyrusfragmenten zijn slechts aan één zijde beschreven; het is derhalve waarschijnlijk dat de tweezijdig beschreven stukjes afkomstig zijn van twee maal gebruikte rollen en niet van codices (boekvorm).

P. KAHLE heeft nog meegedeeld dat hij en G. R. DRIVER op een fragmentje een alef en een lamed in Syrisch estrangeloschrift hebben herkend [7]; helaas is er geen reproductie van gepubliceerd, en de wijze waarop KAHLE er over schrijft wijst er op, dat het héél oud schrift moet zijn (uit de 1ste of 2de eeuw A.D.). Omdat het estrangelo in die tijd nauwelijks *vaste* vormen had aangenomen, zou men zich graag zelf een oordeel willen vormen over de twee door KAHLE gesignaleerde letters.

Nieuwe handschriften, of langere teksten dan de reeds genoemde en behorende tot het depot der grot bij ᶜAin Fašḫa, zijn bij mijn weten tot dusver nog niet voor de dag gekomen, ofschoon er aanwijzingen zijn dat er misschien hier of daar nog verborgen worden gehouden. Onderzoekingen in verband hiermee ondernomen, tot in Z. Amerika toe, hebben echter tot dusver geen resultaat opgeleverd. De geruchtmakende publicatie van T. WECHSLER in *Ha-ᶜOlām* van 1.12.1949, waarin hij beweert een *hafṭārôt*rol, d.w.z. een synagogaal pericopenboek met passages uit de profetische geschriften van de Joodse Bijbelcanon, bij de Syrische bisschop A. Y. SAMUEL te hebben gezien, heeft nog lange tijd nageëchood; tot een bevredigende oplossing is het in deze mysterieuze zaak nog niet gekomen, hoewel J. C. TREVER in een uitvoerige uiteenzetting heeft aangetoond dat WECHSLER's relaas allerlei evidente vergissingen (geheugenfouten) bevat [8]. TREVER meent te mogen besluiten dat WECHSLER het ᶜsectarischᵓ geschrift voor een *hafṭārôt*rol heeft gehouden. Dit laatste is evenwel niet doorslaand bewezen en T. WECHSLER heeft er op geantwoord in een artikel waarin hij zegt te hebben vernomen (uit de derde hand, via BURROWS en KRAELING), dat TREVER de rol zelf heeft gezien [9]. Een persoonlijk antwoord van TREVER in de JQR hierop is uitgebleven [10]. WECHSLER's suggestie dat het Bedouïnenverhaal over de vondst tot de phantasie zou behoren volgt uit de praemissen van zijn laatste artikel allerminst en is ongetwijfeld uit de lucht gegrepen.

In de JQR (XLII, 1951/2, p. 105 vv.) heeft BURROWS ten slotte ontkend dat hij geweten of gezegd zou hebben dat TREVER de *hafṭārôt*rol van WECHSLER heeft gezien; TREVER heeft alléén te New York een evident late torahrol gezien, die hem door bisschop SAMUEL werd getoond en die niets met de DSS te maken heeft.

In November en December 1951 heeft de Ecole Biblique et Archéologique Française onderzoekingen verricht op Chirbet Qumran, om vast te stellen of deze ruïnenheuvel iets met de grot der handschriften te maken heeft. Tijdens de onderzoekingen kreeg men bericht over het bestaan van andere, meer zuidelijk gelegen handschriftgrotten. Over de nieuwe ontdekkingen en vondsten is op 4 April 1952 door DE VAUX een mededeling gedaan aan de Parijse Académie, waardoor van een tot dusver vrij zorgvuldig bewaard geheim de sluier werd opgelicht. In deze „Communication" heeft (voornamelijk volgens persberichten) DE VAUX o.a. verklaard dat de in December 1951 uitgevoerde opgraving te Chirbet Qumrân, in de nabijheid van de grot van ᶜAin Fašḫa, hem de overtuiging heeft gegeven dat grot en *chirbet* samenhoren omdat op beide plaatsen hetzelfde aardewerk is aangetroffen. Op de chirbet is dit uit de Romeinse tijd, zodat ook de kruiken uit de grot Romeins en niet Hellenistisch zijn en wel

[7]) Vgl. ThLZ 1950, 537 v.v. BARTHÉLÉMY houdt dit in RB 1952 p. 195 voor onmogelijk, daar hij alle fragmenten heeft gezien en niets bemerkt.

[8]) JQR XLI, 1950/51, p. 71-81.

[9]) JQR XLI, 1950/51, p. 247-250.

[10]) In een brief aan mij gedateerd 20.10.1951 ontkent TREVER de bewering van WECHSLER door te schrijven dat hij nog steeds gelooft dat de Hafṭārôtrol niet bestaat. Het staat voor mij persoonlijk vast dat ik einde Juli 1947 vier rollen bij de bisschop van Markos heb gezien. Ik heb hierover toen met verschillende personen gesproken die het kunnen getuigen: A. MARMADJI, R. TOURNAY, L. GROLLENBERG, I. L. SEELIGMANN e.a. Indien daar een Hafṭārôtrol bij was geweest „met regels wit tussen de pericopen" moest ik het zeker bemerkt hebben. Waarom zou de bisschop de Hafṭārôt niet aan mij maar wèl aan WECHSLER hebben getoond?

uit dezelfde tijd als het eerder daar gevonden Romeinse aardewerk. In verband met de vondsten op de *chirbet* (o.a. munten!) neemt DE VAUX aan dat het depot in de grot in de tijd van de eerste Joodse oorlog is aangelegd (66-70 A.D.). Het op de chirbet aangetroffen grote bouwwerk zou een gemeenschapshuis der Essenen kunnen zijn geweest; van hen zou het depot in de grot afkomstig zijn.

Bij de Wadi Merabbaᶜa waren door de Taᶜâmire Bedouïenen nog andere grotten met resten van handschriften ontdekt, die rond de jaarwisseling 1951/52 door DE VAUX en L. HARDING zes weken lang zijn onderzocht. Men vond ostraca met Hebreeuwse tekst, en verder fragmenten (leer en papyrus) van Hebreeuwse, Griekse en Latijnse handschriften. Bijbelhandschriften schijnen opzettelijk verscheurd te zijn (er waren resten bij van Gen., Ex., Deut.), terwijl elders twee *bronzen* (sic) rollen zijn gevonden. Verder is er een Grieks huwelijkscontract uit 124 A.D. en twee brieven van een zekere SIMEON BAR KOSEBA, door DE VAUX geïdentificeerd met de bekende BAR KOCHBA, de leider van de tweede grote Joodse opstand tegen de Romeinen (132-135) [10a]. Een aantal andere vondsten zijn uit de 8ste en 7de eeuw v. Chr., dus uit de tijd der Koningen. Het schrift van de fragmenten van Gen., Ex., Deut., schijnt wat jonger te zijn dan dat der DSS, terwijl ook een tot dusver onbekend en moeilijk leesbaar Hebreeuws cursief schrift is ontdekt. De depots in de 2de en 3de grot staan los van die der eerste. — Tot zover enkele mededelingen van DE VAUX. De (sterk geoxydeerde) bronzen rollen zijn uit een grot nabij Ch. Qumrân.

Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, dat als gevolg van moeilijkheden tussen M. BURROWS, J. C. TREVER e.a. enerzijds en de Syrische bisschop SAMUEL anderzijds de laatste de Lamechrol weer onder zijn beheer heeft genomen en niet wil toestaan dat de Amerikaanse geleerden, die voorbereidingen hadden getroffen haar los te wikkelen, te fotograferen en uit te geven, haar nog langer voor dit doel onder hun beheer houden. Bisschop SAMUEL had de rollen voor drie jaar aan de Amerikanen afgestaan en deze termijn was verstreken [11].

Met betrekking tot de *aard* van het (eerste) depot is de discussie nog niet tot stilstand gekomen. SUKENIK (hierin bijgevallen door DEL MEDICO) blijft vasthouden aan zijn *geniza*-idee, hetgeen inhoudt dat de grot slechts een bergplaats zou zijn geweest van versleten en daarom aan het gebruik onttrokken handschriften; in zijn laatste publicatie heeft S. zijn oorspronkelijke *geniza*-idee gewijzigd in die zin dat de secte haar onbruikbare boeken in de grot zou hebben gedeponeerd bij haar vlucht naar Damascus [12]. De grote zorgvuldigheid waarmee de rollen in grote in de grot gevonden kruiken zijn verpakt geweest wijst echter in een andere richting en daarom vindt de *geniza*-idee weinig *ex professo* verdedigers.

Wat de kruiken zelf betreft, men is er met veel moeite en vlijt in geslaagd een groot aantal ervan weer voor een deel te herstellen. De deskundige archæologen hebben de kruiken lange tijd zó eenstemmig en beslist voor hellenistisch gehouden (niet jonger dan de 1ste helft der 1ste eeuw v. Chr.), dat het niet geraden scheen de juistheid dezer opvatting op eigen gezag te betwijfelen; DE VAUX heeft haar echter gedurende zijn onderzoekingen op Chirbet Qumrân weer opgegeven. De kruiken zijn volgens hem romeins, en zijn ook voor huishoudelijke doeleinden in gebruik geweest [13]. SUKENIK heeft een afbeelding van de twee kruiken die in zijn bezit zijn gekomen gepubliceerd [14]; het zijn de twee enige gave kruiken uit het depot in de grot die tot dusver bekend zijn geworden. Zij zijn verschillend van lengte (47,5 en 66 cm); ook heeft de kleinste vier kleine oortjes aan de hals, en is de andere zonder oren. Twee kruiken,

[10a]) ZEITLIN heeft de mogelijkheid dezer identificatie ontkend in JQR 43, 1952/3, p. 77-82.

[11]) *Cf.* BASOR 124, 1951, p. 3. De bisschop schijnt teleurgesteld te zijn daar hij zijn rollen niet heeft kunnen verkopen. Dit laatste houdt o.a. verband met het feit dat zij, zuiver juridisch gezien (en alléén zo) illegaal uit Palestina zijn uitgevoerd, terwijl het bestaan ervan niet tijdig aan het Britse bestuur was aangegeven.

[12]) *Megillôt Genûzôt* II, p. 21. Stukken van DSIb zaten tussen fragmenten der Hymnen.

[13]) De gelijkvormigheid der potten uit de grot met op de *chirbet* gevonden kruiken heeft DE VAUX tot deze mening gebracht; datum volgens hem: 1ste eeuw A.D.

[14]) *Meg. Gen.* II, pl. 1.

waarvan de resten door DE VAUX zijn ontdekt, moeten eveneens vier oortjes aan de hals hebben gehad. Aanvankelijk werden de kruiken als uitzonderlijk van vorm beschouwd, maar dit is niet meer het geval sinds J. T. MILIK er op heeft gewezen dat het Egyptisch museum te Turijn twee aarden kruiken bezit van soortgelijke vorm als het in de grot bij de Dode Zee gevonden aardewerk [15]). Deze zijn in 1905 te Dêr el-Medîna in Egypte aangetroffen en bevatten toen 9 Griekse en 41 Demotische papyri uit 171-104 v. Chr., gewikkeld in doeken. De potten droegen deksels die met koorden waren bevestigd aan de kleine oren tegen de hals der potten.

Uit het feit dat slechts enkele in de grot gevonden kruiken oren hebben gehad en andere niet, terwijl bovendien een gedeelte van het aardewerk roodbruin van tint is en een ander er grijsblauw uitziet [16]) zou men kunnen opmaken dat de kruiken uit verschillende ateliers afkomstig zijn, of minstens bij verschillende gelegenheden zijn vervaardigd en dus niet alle b.v. bij één pottebakker tegelijk besteld en door hem afgeleverd zijn. Dat de verzameling kruiken desondanks door de deskundigen ᶜhomogeenᵓ wordt genoemd en volgens hen uit één periode afkomstig is, wijst er op dat zij ook in die zelfde periode is aangelegd. Dit, genomen bij het feit dat geen kruiken van later datum zijn gevonden maakt het hoogst waarschijnlijk dat ook de handschriften ter berging waarvan zij hebben gediend, uit die zelfde of uit vroegere tijd zijn.

Aan de linnen omslagen waarin de rollen gewikkeld waren heeft G. M. CROWFOOT een uitvoerige studie gewijd, waarin zij o.a. betoogt dat het haar niet mogelijk is geweest het linnen te dateren op grond van weefsel en vorm. Wel is het haar gebleken dat de doeken speciaal zijn vervaardigd om er de rollen mee te omwikkelen; misschien heeft een deel er van gediend om de deksels vast te maken aan de kruiken (?). Het weefsel was van vlasdraad, doorweven met een blauwe, in indigo gekleurde inslag; ook zijn er overblijfsels van franje.

Was een tijdsbepaling van het linnen niet mogelijk op grond van de aard van het weefsel en de vorm van de doeken, deze is wel mogelijk gebleken door gebruik te maken van de z.g. radiocarbontest, d.i. door het meten van de radioactiviteit van de radioactieve koolstof die na verbranding van een gedeelte van het linnen is overgebleven [17]). Het linnen bleek vervaardigd te zijn tussen 167 v. Chr. en 233 na Chr., waarbij men bedenken moet dat de nauwkeurigheid dezer getallen slechts verband houdt met de uitkomsten van de metingen op een willekeurige hoeveelheid onderzochte stof verricht; deze uitkomsten zijn dus in hun preciesheid louter toevallig en bedoelen in feite slechts globale tijdgrenzen aan te geven.

In het vorig overzicht is melding gemaakt van twee vondsten van boeken in een grot nabij Jericho in 217 en ± 800. Sindsdien heeft men er op gewezen dat van de laatste vondst, door de Nestoriaanse catholicos Timotheus I beschreven, mogelijkerwijze echo's in de geschiedenis bewaard zijn gebleven. Het eerst is hierop gewezen door R. DE VAUX, hiertoe gebracht door een suggestie van zijn leerling D. BARTHÉLÉMY, en later nog door anderen [18]). Uitgangspunt was een Arabische tekst van QIRQISÂNI (ook KIRKISANI, KARKASANI geheten), bekend Joods schrijver van de secte der Karaïeten (10de eeuw). In een beschrijving van Joodse secten noemt hij die der Maġâriya, wier boeken in een grot (Arab. *maġâr*) zijn gevonden [19]). Zijn zegsman is de bekende Qaraïet DAVID IBN MERWÂN (± 900); ten tijde van de schrijver bestond de secte niet meer. POZNANSKI heeft er bijna een halve eeuw geleden opmerkzaam op gemaakt dat de mohammedaanse auteurs ISA AL-WARRÂQ (9de eeuw, aangehaald door AL-BÎRÛNÎ, 11de eeuw) en ŠAHRISTÂNI (12de eeuw) van een uitgestorven Joodse secte afwisten, die al-Makâriba, al-Makâriya, al-Maġâriba wordt genoemd, namen die volgens hem niets dan schrijfvarianten zijn van al-Maġariya; de Karaïet HADASSI (12de eeuw) heeft hen in het Hebreeuws *anšê ha-meᶜārōth* (= grottenmensen) genoemd [20]). DE VAUX twijfelt er ook niet aan dat dezen dezelfden zijn als die van wie QIRQISÂNI spreekt en hij houdt het ook voor waarschijnlijk dat ᶜde boeken der Maġâriyaᵓ dezelfde zijn als die waarover Timotheus het heeft in zijn bekende brief en die in zijn tijd in een grot bij Jericho waren gevonden. KAHLE is het hiermee eens; hij neemt aan dat de Joden die het eerst en het meest belangstelling hebben gehad voor de in de grot gevonden boeken Karaïeten zullen zijn geweest, daar de orthodoxe Rabbanieten slechts weinig interesse zullen hebben gehad in een litteratuur die, wat inhoud en gebruikte bijbeltekst betreft, niet strookte met hun opvattingen [21]). De vondst van een *tweede* grot met handschriften maakt het natuurlijk twijfelachtig of de gevonden grotten nu juist die zijn waarvan de oude schrijvers melding maken.

Indien de vermelde oude Karaïetische en Mohammedaanse auteurs goed waren ingelicht, dan heeft de secte der ᶜgrotmensenᵓ in vóórchristelijke tijd bestaan [22]). Zij beoefenden de matigheid en leidden een eenvoudig leven; Pasen en Nieuwjaar vielen bij hen steeds op de vierde dag der week, hetgeen een jaar van 52 × 7 dagen veronderstelt; de maand begon bij hen met volle maan; zij beoefenden een vreemd soort exegese van de H. Schrift. Nu kent ook Jubileeën VI, 30-32 een jaar van 364 dagen, terwijl het Damascusdocument (XX, 1, telling CHARLES) voor de *computatio temporum* zonder meer naar dit apocriefe werk verwijst, en ook enkele andere, kleinere overeenkomsten van de secte der Dode Zee Rollen met de Maġâriya zijn aan te wijzen. Terwijl DE VAUX meent dat dit alles niet heel ver voert, heeft KAHLE er meer vertrouwen in [23]). Deze houdt het voor waarschijnlijk dat ook de Hebreeuwse tekst van Sirach en het Damascusdocument zich onder de rond 800 ontdekte rollen hebben bevonden, die dan in handen van Karaïeten zijn gekomen en door hen voor de vergetelheid zijn behoed. Is dit zo, aldus KAHLE, dan wordt het meteen begrijpelijk hoe het komt dat sommige moderne auteurs (o.a. ZEITLIN) Karaïetische invloed op DSS en CDC hebben vermoed. In feite moet men het omkeren: niet de Karaïetische litteratuur heeft DSS en CDC beïnvloed, maar deze laatste de litteratuur der Karaïeten.

Het schijnt nog altijd niet te zijn uitgemaakt of het materiaal der meeste rollen leer of perkament moet worden genoemd [24]). Het bekende verhaal van VARRO (bij PLINIUS, *Historia*

15) Biblica 1950, p. 504-508.

16) Ik heb dit persoonlijk kunnen vaststellen bij een bezoek aan de werkplaats van het Rockefeller-museum in Augustus 1950.

17) Voor de radiocarbontest zie o.a. J. R. ARNOLD en W. F. LIBBY, *Radiocarbon Dates,* Science 1951, p. 111; A. BAUCHAU in NRTh. 1950, p. 515-517; D. COLLIER in BiArch. 1951, p. 25-28; G. E. WRIGHT, *ibid.,* p. 31-32; W. G. GUINDON in CBQ 1951, p. 268-275. Kosmische stralen „bombarderen" onophoudelijk de atmosfeer en splijten minieme hoeveelheden stikstofatomen, zodat radioactieve koolstof met atoomgewicht 14 geproduceerd wordt (het normaal atoomgewicht van koolstof is 12). Dit C_{14} wordt o.a. opgenomen door planten (en dieren) en vervalt na hun afsterven heel langzaam tot C_{12}. Door de radioactiviteit van dode resten te meten kan men ten naaste bij achterhalen wanneer zij zijn afgestorven. Om dit te kunnen doen heeft men echter 8 gram zuivere koolstof nodig, die door verkoling van het te dateren materiaal moet worden verkreven; dit laatste (vernietiging) is natuurlijk in veel gevallen een groot bezwaar.

18) Vgl. R. DE VAUX, RB 1950, p. 421 vv.; P. KAHLE, VT 1951, p. 38-48; S. LIEBERMANN, *Light on the Cave Scrolls* ... 1951 (belangrijk).

19) Vgl. DE VAUX, *l.c.*; ook J. FÜRST, *Geschichte des Karäerthums,* I, Leipzig 1862, p. 87 vv.; S. POZNANSKI, *Philon dans l'ancienne littérature judéo-arabe,* Revue des Études Juives 1905, p. 10-31. POZNANSKI haalt QIRQISÂNI's *Kitâb el Anwâr* aan in een uitgave van A. HARKAVY; een modernere uitgave is die van L. NEMOY, New York 1939-1943. Voor vertalingen van de plaats waarom het hier gaat zie NEMOY in HUCA VII, 1930, p. 326-327. Voor de geschiedenis enz. der Karaïeten zie men o.a. S. POZNANSKI in HASTING's Dict. of Rel. and Eth., VII (1914), 662-672; verschillende auteurs in Encyclopaedia Judaica IX, 923-954 (volgens deze is het werk van FÜRST beïnvloed door FIRKOWITSCH en niet geheel betrouwbaar). Ook KAHLE levert enkele belangrijke beschouwingen over het Karaïsme in ThLZ 1952, 401 vv.

20) Vgl. POZNANSKI, *o.c.,* p. 14.

21) KAHLE, VT 1951, p. 44 vv.; hij brengt deze opvatting vooral naar voren in ThLZ 1952, 401 vv. en knoopt er belangwekkende beschouwingen aan vast. BURROWS citeert in JQR 42, 1951/52, p. 127 een brief van NEMOY waarin hij zegt dat het „sheer guesswork" is de maġâriya met DSS in verband te brengen.

22) Zij zouden 400 jaar vóór Arius hebben geleefd; QIRQISÂNI plaatst ze tussen de Sadduceeën en de Christenen.

23) VT, 1951, p. 44 vv.

24) Vgl. JEOL XI, p. 42, noot 7, 8. KAHLE houdt in ThLZ 1951, 161 vv. vol dat reeds in voorchr. tijd perkament onderscheiden was van leer en hij beroept zich hiervoor op autoriteiten als KENYON en SCHUBART. Tegen hem houdt G. ZUNTZ vol (*ibid.* 161) dat nog moet worden onderzocht wat in de oudheid als ᶜleerᵓ en wat als ᶜperkamentᵓ werd beschouwd, en dit lijkt juist te zijn. Zie echter ook W. BAUMGARTNER in ThRu 1951, p. 136, noot, met litt. opgave.

Naturalis XIII, 70) dat koning Eumenes II van Pergamon (197-159) zou hebben uitgevonden op leer te schrijven is kennelijk uit de lucht gegrepen; hoogstens heeft deze vorst er toe bijgedragen grote verbreiding te geven aan dit schrijfmateriaal.

Volgens het verslag van een mondelinge discussie [25]) heeft Dr H. J. PLENDERLEITH (*keeper of Research Laboratory, British Museum,* London) meegedeeld, dat de door HARDING en DE VAUX in de grot gevonden leren fragmenten die aan hem voor onderzoek waren opgestuurd, zódanig vergaan waren dat het onmogelijk was door microscopisch onderzoek vast te stellen van welke dierenhuid het gebruikte leer afkomstig was. Sommige stukken huid waren volkomen vergaan tot een pekachtige, kleverige massa. De inkt bevatte als zwartingsmiddel geen ijzer, maar koolstof. PLENDERLEITH waarschuwt ook tegen een volgens hem onjuist gegeven uit L. BLAU's *Studien zum althebräischen Buchwesen* (1902), waarin te lezen staat dat men in de talmudische tijd inkt bereidde met behulp van looizuur en koper; deze ᶜcommon errorᵓ komt volgens hem hier vandaan, dat het voor de inkt gebruikte ferrosulfaat ᶜcopperasᵓ werd genoemd.

II — PALEOGRAPHISCHE GEGEVENS

Het gelinieerd zijn der handschriften zou volgens sommigen (DRIVER, LAMBERT) eerder pleiten voor een minder hoge dan voor een zeer hoge ouderdom daarvan [26]). J. LEVEEN en PLENDERLEITH zijn echter geneigd aan te nemen dat „ruling must have grown up almost simultaneously with writing" [27]). Dit laatste lijkt eerder het geval, want reeds de oude Babyloniërs hebben lijnen gebruikt op hun spijkerschrifttabletten; het gebruik van lijnen op alle schrijfmateriaal dat niet op een of andere wijze de schrijfrichting zelf aangeeft, zoals de vezel van de papyrusrol, is immers geheel natuurlijk. R. KOLDEWEY heeft een fragment van een alabasten tablet met wij-inscriptie gepubliceerd, door hem gevonden in het Griekse theater te Babylon; hierop is de Griekse tekst regel voor regel telkens nauwkeurig tussen twee evenwijdige lijnen geschreven die de letters raken, terwijl aan het begin der kolom drie verticale lijnen staan waarvan de eerste het begin der regels aanwijst [28]). Het tablet is volgens KOLDEWEY uit iets latere tijd dan die van Alexander de Grote.

Nadat van verschillende zijden kritiek was uitgeoefend op de transcriptie van *waw* en *jod* door BURROWS in zijn uitgave van DSI a [29]) heeft deze het gefundeerde dezer kritiek toegegeven [30]). In DSI a zijn *waw* en *jod* onderscheiden, hetgeen voor sommige woorden speciale problemen schept, vgl. Is. 42, 22, 24; 55, 12; 66, 12.

Over de mogelijkheid en de betekenis der paleographie met betrekking tot de datering der handschriften is de strijd nog steeds niet geluwd. In verschillende artikelen heeft de paleograaf S. A. BIRNBAUM zijn mening, dat de hss. paleographisch dateerbaar zijn en uit de voorchristelijke tijd stammen, gehandhaafd [31]). Hij twijfelt er niet aan dat de paleographie een volkomen zeker en objectief criterium kan leveren voor de datering der handschriften; zelfs levert zij volgens hem hét doorslaande argument voor hun hoge, voorchristelijke ouderdom [32]). Anderen trekken zijn argumentatie zover in twijfel dat zij menen dat een latere, liefst christelijke datum waarschijnlijk is, terwijl een derde groep aarzelt of meent dat met de paleographie in het geheel niets te bereiken valt. Tot de laatste categorie behoort vooral G. R. DRIVER [33]).

[25]) Zie het aanhangsel aan het artikel van F. F. BRUCE in *Journal of the Transactions of the Victoria Institute* 1950, p. 144 vv.

[26]) Vgl. G. LAMBERT, NRTh. 1950, p. 506. G. R. DRIVER zegt in zijn *The Hebrew Scrolls,* London 1951, p. 29, dat DSIa niet gelinieerd is, maar hij heeft niet goed gekeken. De liniëring is op veel kolommen zeer duidelijk.

[27]) Bij BRUCE, *l.c.,* p. 147.

[28]) R. KOLDEWEY, *Das wieder entstehende Babylon,* Leipzig 1925, p. 293.

[29]) Het laatst door D. W. BEEGLE, *Proper Names in the New Isaiah Scrolls,* BASOR 123, 1951, p. 26-30.

[30]) M. BURROWS, *Waw and Yodth in the Isaiah Dead Sea Scroll (DSIa),* BASOR 124, 1951, p. 18-20.

[31]) Zie de litteratuurlijst hierachter en in JEOL XI, p. 70.

[32]) Bij BRUCE, *l.c.,* p. 145.

[33]) In zijn *The Hebrew Scrolls,* p. 28, zegt hij dat „palaeography is useless, for the purpose". Dat de Nash papyrus de „corner-stone" der paleographische bewijsvoering is (p. 31), is zeker nú niet (meer) waar.

P. KAHLE is van mening dat het duidelijk is dat de hss. ouder zijn dan de oudste in de *geniza* te Caïro aangetroffen fragmenten, maar dat het toch niet mogelijk is langs paleographische weg veel verder te komen en een nauwkeurige datum vast te stellen, daar de data van het vergelijkingsmateriaal niet voldoende vaststaan [34]). Ook CASSUTO, de geleerde († 1951) die in Jerusalem belast was met een nieuwe uitgave van de Hebreeuwse Bijbeltekst, twijfelt aan de mogelijkheden der paleographie in het geval der Dode Zee Rollen, maar zegt toch de *algemene indruk* te hebben gekregen dat het schrift paleografisch ergens tussen de bekende teksten uit de 6de eeuw v. Chr. en die uit de eerste eeuwen A.D. moet liggen [35]). Het onderzoek en de vergelijking der afzonderlijke letters vindt hij, merkwaardig genoeg, „necessariamente fallace". Dit betekent zoveel als dat paleographie onmogelijk is, wat toch wel niemand zal willen onderschrijven, en CASSUTO moeilijk kan hebben bedoeld. E. R. LACHEMAN meent nog steeds dat een ᶜwetenschappelijkᵓ verantwoorde paleographie van hebr. hss. uit vóór de 10de eeuw A.D. niet mogelijk is vanwege het gebrek aan materiaal [35a]).

O. H. LEHMANN heeft een uitgebreid onderzoek ingesteld naar het schrift van de Habakuk-commentaar [36]). Als vergelijkingsmateriaal heeft hij gebruikt: ᶜAin Fašḫa fragmenten, Papyrus Nash, Steinschneider papyrus uit Egypte (7/8ste eeuw), fragmenten van leer en papyrus die hem in de *Bodleian Library* te Oxford ter beschikking stonden en die resp. uit de 3/5de, of 6/8ste eeuw A.D. stammen, de Dura-Europos papyrus (midden 3de eeuw A.D. of vroeger). Hij meent dat het schrift van DSH archaïserend is (zou dit waar zijn, dan is het schrift van practisch alle DSS hss. archaïserend, wat moeilijk kan worden aangenomen), en dat het moet ontstaan zijn tussen de 2de en de 5/6de eeuw A.D. LEHMANN meent ook dat DSH talrijke sporen van punctuering vertoont: hier en daar een punt om het eind van een vers aan te duiden, dageš forte en dageš lene, šwa, de klinkers u, ō, å, i, a, æ. In een noot waarschuwt hij echter dat hij niet meer dan suggesties heeft willen doen, waarvan de juistheid nog moet worden bevestigd door een nader onderzoek van het handschrift zelf, daar stippen in hss. allerlei oorzaken kunnen hebben. Wat dit laatste betreft, sommige der door L. aangegeven stippen zijn in de uitgave van BURROWS ternauwernood terug te vinden; wat de andere betreft krijgt men niet gemakkelijk de indruk dat de stippen opzettelijk (en dan in elk geval zonder vast systeem) zijn aangebracht. Op de reproducties der DSS vindt men overal stippen en zelfs op die der papyri van Elephantine! Het onderscheid tussen deze stippen en systematische punctuering, zoals deze b.v. voorkomt op de *geniza-fragmenten,* is duidelijk [37]).

Ook de paleographische *methode* ter bepaling van de ouderdom der hss., door L. gebezigd, lijkt mij aanvechtbaar; hij beperkt zich immers in hoofdzaak tot na-christelijk materiaal, in plaats van, zoals BIRNBAUM doet, zoveel mogelijk vergelijkingsmateriaal uit vroegere tijd in het onderzoek te betrekken. Wanneer eenmaal is vastgesteld dat een handschrift niet ouder of jonger kán zijn dan een bepaald tijdstip, kan men natuurlijk al het materiaal dat aan gene zijde van deze grens ligt buiten beschouwing laten. Het wil mij echter voorkomen dat L. dit niet voldoende duidelijk heeft gemaakt; als oudste tekst gebruikt hij de papyrus Nash.

Nog een andere auteur, J. L. TEICHER, heeft breedvoerig gepolemiseerd tegen hen die op paleographische gronden de DSS als voorchristelijk beschouwen [38]). Hij verwijt aan ALBRIGHT, BIRNBAUM, TREVER dat zij aan hun paleographische beschouwingen de vorm van de letters *in abstracto* ten grondslag leggen, in plaats van te letten op wat de graphologen de

[34]) KAHLE, *Die Hebr. Handschriften aus der Höhle,* p. 8. In VT 1951, p. 39 wijst hij er op dat de hss., paleographisch bezien, eeuwen ouder moeten zijn dan de oudste teksten der genîza van Caïro. Nu is de datering van deze fragmenten geen eenvoudige zaak, al overdrijft TEICHER vermoedelijk, die ze als regel niet ouder zou willen laten zijn dan ± 850, vgl. zijn *The Oldest Dated Document in the Geniza?* JJS I, 1949, p. 156-158.

[35]) Vgl. *Rendiconti* ... enz., 1950, p. 18-21.

[35a]) JQR XLII, 1951/2, p. 377-386.

[36]) PEQ 1951, p. 32-54.

[37]) LEHMANN wijst er ook nog op, en hierin heeft hij zeker gelijk, dat de merkwaardige א in DSH col. IIb, v. 5 en de kruisjes (×) aan het eind van sommige regels eenvoudig dienen om de regel op te vullen en aan te geven dat de tekst wordt geacht in de volgende regel door te lopen, gelijk dit in andere Hebr. hss. het geval is (p. 47). BARTHÉLÉMY ziet in de stippen géén vocalen, RB 1952, p. 196/7.

[38]) JJSt II, 1950/51, p. 67-99.

ductus (manier van schrijven) van de afzonderlijke letters noemen (b.v.: letter geschreven van links naar rechts, van boven naar onder, enz.). Ook redeneert BIRNBAUM volgens L. te mathematisch, wat volgens hem in deze materie niet mogelijk is; hij noemt de paleographische methoden der door hem bestreden auteurs „spurious" (*o.c.*, p. 84). TREVER heeft o.a., zo zegt hij, een evidente fout gemaakt in zijn beschrijving van de letter *alef* in DSIa; deze bestaat niet uit twee (TREVER) maar uit drie strepen. Met het laatste heeft TEICHER klaarblijkelijk gelijk, maar uit een enkele vergissing van TREVER volgt nog niet dat deze als paleograaf niet kan observeren, derhalve niet is te vertrouwen, en dat al zijn argumenten hiermee zijn afgedaan (TEICHER). BIRNBAUM heeft toegegeven dat er enkele ᶜlatereᵓ vormen van letters zijn, waar tegenover echter het dubbele aantal ᶜvroegereᵓ letters staat, hetgeen dan een mathematische maatstaf voor calculatie oplevert; TEICHER zou het willen omkeren en zeggen: de ᶜlatereᵓ lettervormen wijzen op latere tijd, de ᶜvroegereᵓ op bewuste archaïsering (*o.c.*, p. 82).

Tegen TEICHER's redeneringen kan worden opgemerkt dat de kwestie van de *ductus* niet zo essentieel is als hij het voorstelt, daar het bij tekenschrift (alle letters afzonderlijk) primair om de *vorm* der letters gaat, terwijl de *ductus* sterk individueel kan zijn, gelijk men ook nu bij modern tekenschrift kan waarnemen; een letter onderscheidt zich door haar *vorm* van een andere en deze is dus het meest wezenlijke ervan. Dat verder eenvoudige lieden als de leden der secte voor dagelijks gebruik archaïserend schrift zouden hebben gebruikt, is moeilijk aan te nemen. De z.g. ᶜlatereᵓ lettervormen lijken eerder het toevallig resultaat van individuele, schoolse, plaatselijke of landelijke trekken van het schrift, terwijl het z.g. ᶜvroegeᵓ karakter van de meest karakteristieke letters de datum van het schrift aangeeft, al is dit dan ook niet mathematisch te bepalen.

Degenen die sceptisch staan tegenover de paleographische dateringsmogelijkheden van onze hss. wijzen zowel op de schaarsheid van het materiaal dat ter vergelijking wordt gebruikt, alsook op het feit dat dit bestaat uit schrift dat met inkt op leer en papyrus is geschreven, uit letters die geschilderd zijn op kalk (*depinto*'s), en uit graffiti en inscripties op steen. Al deze verschillende soorten schrift, zegt men, zijn principieel niet met elkander te vergelijken, omdat de verschillendheid van materiaal waarop het voorkomt oorzaak is van verschillen in de lettervormen. Het zou dus methodisch fout zijn al deze teksten (en het zijn er bovendien niet veel) zonder onderscheid paleographisch op één lijn te stellen en volgens dezelfde maatstaf te beoordelen. In principe is deze kritiek wel juist, maar toch is zij een *a priori* waaraan geen algemene geldigheid kan worden toegekend. Want het zou immers kunnen zijn dat ondanks het verschil in schrijfmateriaal en plaats van herkomst (Egypte, Palestina, Syrië) er toch zulk een opvallende samenhang tussen de verschillende soorten schrift is te constateren dat men tot positieve resultaten kan komen bij de classificering ervan in chronologische orde. Dit is nu volgens BIRNBAUM het geval. De marge van onzekerheid die hij aanneemt, en die een eeuw of minder bedraagt, wordt door BURROWS beduidend hoger geschat, maar gaat volgens hem twee eeuwen niet te boven [39]).

G. LAMBERT kent nogal grote waarde toe aan de beschouwingen van DRIVER en heeft zich tot dusver herhaaldelijk sceptisch uitgelaten over de waarde van het paleographisch onderzoek, zonder dit echter aan diepgaande kritiek te onderwerpen [40]). W. BAUMGARTNER weet niet wat hij er van denken moet: hij zou zich gaarne verlaten op het oordeel van BIRNBAUM *c.s.*, maar hij meent dat de argumenten hunner tegenstanders niet geheel zonder gewicht zijn [41]). Hij wijst er verder op dat het beeld dat wij van het schrift der DSS hebben onvolledig is, zolang niet alle documenten in facsimile zijn gepubliceerd. Dit laatste doet echter niets af aan de mogelijkheden van paleographische datering der reeds bekende handschriften en fragmenten. Schrijver dezes voelt er voor zich bij de argumentering van BIRNBAUM aan te sluiten, daar zij nuchter is en methodisch de meest juiste lijkt. In geen geval zijn, paleographisch gezien, de handschriften middeleeuws. Ook is het methodisch onjuist zich van de paleographie weinig of niets aan te trekken op grond van (betwistbare) philologische beschouwingen.

Grote belangstelling is nog aan de dag gelegd voor de in oud-Hebreeuwse (archaïsche, ᶜphoenicischeᵓ) letters geschreven en enkele malen in de DSS voorkomende namen van Jahwe en El (met suffix: Elî), en voor de in hetzelfde schrift geschreven Leviticusfragmenten. BIRNBAUM meent ook de laatste paleographisch vrij zuiver te kunnen dateren; volgens hem is de rol waarvan de vier fragmentjes de schamele resten zijn, uit de 2de helft van de 5de eeuw v. Chr. [42]). Dit is volgens hem duidelijk omdat het schrift ouder is dan stempels uit de 4de eeuw en jonger dan de Lakiš-ostraca (begin 6de eeuw). Het in de *Illustrated London News* van 1.10.1949 gepubliceerde fragment met de naam El en het tetragrammaton in de Habakuk-commentaar zijn volgens hem uit de 1ste eeuw v. Chr. [43]). D. DIRINGER meent dat de Leviticus-fragmenten bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal moeilijk zijn te dateren en stelt voorlopig ± 300 v. Chr. als datum voor; het kan echter ook zijn dat een *gestandaardizeerd* schrift eeuwenlang in gebruik is geweest [44]). B. KANAEL neemt aan dat de Leviticustekst geschreven is in een hand, gebruikelijk te Jerusalem in de 2de helft van de 1ste eeuw A.D., terwijl het tetragrammaton en El slechts weinig jonger kunnen zijn [45]). S. YEIVIN houdt het er voor dat de Leviticusfragmenten van een Samaritaans handschrift uit ongeveer 100 v. Chr. afkomstig zijn [46]). Volgens DIRINGER gaat de bewering van YEIVIN dat elf van de zeventien letters Samaritaans zijn, of dat de vormen archaïserend zijn, niet op; een juiste datering is echter onmogelijk, om de boven aangegeven reden [47]).

E. SUKENIK aarzelt zich uit te spreken en zegt slechts dat er weinig reden voor is de fragmenten van Leviticus voor ouder te houden dan de andere rollen [48]). LEHMANN is van mening dat de schrijfwijze van het tetragrammaton in het Habakuk-handschrift er op wijst, dat dit uit christelijke tijd stamt; AQUILA gebruikte het immers ook, maar het past nauwelijks bij de vrijere geest van de oudere vertalingen [49]). Ook kan het paleographisch het best in die tijd worden geplaatst. TEICHER heeft uit het feit dat de archaïsche schrijfwijze van de Godsnaam niet voorkomt in DSIa de conclusie getrokken dat deze rol jonger moet zijn dan DSH [50]). Hij concludeert dit ten onrechte uit een (door hem verkeerd begrepen) mededeling van Origenes, dat in de accurate hss. de Godsnaam met archaïsche letters werd geschreven, doch dat dit in zijn tijd niet meer voorkwam [51]). Aangezien nu DSIa volgens TEICHER niet jonger is dan AQUILA en ook niet uit diens tijd kan zijn (toen werd de Godsnaam archaïsch geschreven), is DSIa later. Deze reeds methodisch uiterst zwakke redenering, die de algemeen aanvaarde paleografische volgorde DSIa-DSH omkeert, zal wel weinig of geen adhaesie vinden. Over de datering van de Leviticus-fragmenten lopen de meningen dus nog sterk uiteen, als gevolg van het feit dat er zo weinig bruikbaar vergelijkingsmateriaal is. Wat betreft de paleografische datering van het tetragrammaton en de naam El is er een soortgelijke verscheidenheid van opvattingen.

Volgens de voorlopige mededelingen van DE VAUX is het hebr. schrift der fragmenten die in 1952 in de zuidelijke grotten zijn aangetroffen ietwat jonger dan dat der DSS; ook heeft men nog een andere, moeilijk leesbare (cursieve) hebr. schriftvorm aangetroffen.

39) „To allow a range of more than about two centuries is to defy definite, objective evidence", BASOR 122, 1951, p. 4.

40) Vgl. b.v. zijn artikel in *Les Etudes Classiques*, 1951, p. 221.

41) ThRu 1951, p. 131.

42) BASOR 118, p. 20-27.

43) BASOR, *l.c.*

44) Vgl. BiArch 1950, p. 74-95 en PEQ 1950, p. 16-24.

45) Bull. Isr. Expl. Soc. 1951, p. 46-52.

46) BASOR 118, p. 28-30; JPES 1950, p. 106-107.

47) BiArch 1950, p. 94.

48) *Meg. Gen.* II, p. 55.

49) PEQ 1951, p. 47.

50) JJSt II, 1950/51, p. 85.

51) Voor het gebruik van het tetragrammaton in archaïsche letters, zie o.a. H. B. SWETE, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, 1st ed. 1902, p. 34 vv., waar ook (p. 39) de tekst van Origenes wordt aangehaald die door T. is gebruikt. Origenes heeft het hierin niet over Hebr. hss., maar over Griekse, vgls. SWETE „doubtless those of Aquila's version" (p. 39), zodat het hele argument van T. niet opgaat.

52) JTSt 1951, p. 17-30.

III — ORTHOGRAPHIE EN MORPHOLOGIE

In het in het vorige Jaarbericht verschenen overzicht is een aantal gevallen genoemd waarin de schrijfwijze van DSS afwijkt van die der Masoreten. Een uitgebreide lijst hiervan is onlangs o.a. door G. R. DRIVER gepubliceerd [52]). Belangrijk is ook een kortgeleden verschenen artikel van J. HEMPEL [53]) waarin allerlei schrijfwijzen van DSIa aan een uitvoerig onderzoek worden onderworpen. Op te merken zijn vooral: de uitvoerige *scriptio plena,* waarbij ook *alef* en *hê* een grote rol spelen; een vocalisatie van een aantal substantieven, waaronder segolaatvormen, die afwijkt van de normale (= masoretische); pausaalvormen bij de imperfecta van werkwoorden, waar MT die niet heeft; langere vormen van afformatieven en suffixen. Het is niet altijd precies aan te geven waar de grens ligt tussen verschil in spelling en in uitspraak, zodat orthographie en morphologie hier het best samen kunnen worden behandeld.

Gelijk men de ouderdom der handschriften langs paleographische weg heeft trachten vast te stellen, heeft men dit ook philologisch willen doen, door de tijd te bepalen waarin spelling en uitspraak van het Hebreeuws der teksten zijn ontstaan of in zwang zijn geweest. Omdat echter van de oudste ontstaansgeschiedenis van de masoretische tekst zo weinig bekend is, staat men hier op veel minder vaste bodem en lopen de meningen sterk uiteen. Het zijn juist de eigenaardigheden in schrijfwijze, vormen en woordkeus, die sommige auteurs er toe hebben gebracht om, met verontachtzaming van de meer exacte argumenten, aan de rollen een vrij late datum toe te kennen.

Toen men de spelling, de vormen enz. der teksten met een kritisch oog begon te bezien ontdekte men al spoedig dat de spelling niet overal dezelfde is en dat zelfs in één handschrift verschillen voorkomen. Zo is die van DSIa I-XXXIII meer conform aan MT dan die van DSIa XXXIV-LXVI, terwijl die van DSIb die van MT tamelijk nabij komt. J. HEMPEL heeft er in het bovengenoemde artikel nog op gewezen dat de correcties van latere hand in DSIa een derde stadium in het hs. vertegenwoordigen, volgend op deel 1 en 2. Het is dus duidelijk dat in één en dezelfde, wat ruim genomen tijdspanne bij de leden van de secte geen eenheid van spelling heeft bestaan; de uitspraak zal eerder uniform zijn geweest, want dit ligt het meest voor de hand zolang daar niets tegen is.

Het voorkomen der (lange) *-kāh* suffixen, enz. is voor sommigen (vooral voor G. R. DRIVER) aanleiding geweest de handschriften een vrij late datum toe te kennen. Uit de transcriptie van het Hebreeuws in Griekse letters in de tweede kolom der Hexapla van ORIGENES en bij HIËRONYMUS (transcriptie in Latijnse letters) schijnt immers te volgen dan het *-kā(h)* suffix in de 3/5de eeuw niet met de eindvocaal *-ā* werd uitgesproken, maar op *-k* eindigde, zonder klinker. Een lijst van voorbeelden was destijds opgemaakt door Ed. SIEVERS in zijn bekende *Studien zur hebräischen Metrik* (Leipzig, 1901), en een uittreksel hiervan vindt men o.a. bij G. LAMBERT [54]). Er zijn echter nog andere (niet door LAMBERT *l.c.* vermelde) voorbeelden bekend, waaruit blijkt dat het suffix *-kā(h)* in ORIGENES' tijd niet geheel onbekend was en voorkomt in de 2de kolom der Hexapla [55]). Iets soortgelijks is het geval met het afformatief *-tā(h)*, uitgang van de 2de pers. van het perfectum; dit komt in de transcripties weliswaar overwegend als *-t*, maar toch ook als *-tā* voor. Dit feit, en het feit dat reeds vóór ORIGENES' tijd de uitspraak met eind-*ā* bij de leden der secte in gebruik was, wijzen er volgens velen op dat een tijdlang een dubbele uitspraak van het Hebreeuws in zwang moet zijn geweest, en dat de masoreten hierin later orde hebben geschapen. MILIK meent dat men voor de na-exilische tijd met twee uitspraken rekening moet houden: DSIa veronderstelt mogelijkerwijze een psalmodische, recitatieve uitspraak (*lento*-vormen); ORIGENES en HIËRONYMUS de ge-

[53]) J. HEMPEL, *Beobachtungen an der „syrischen" Jesajarolle vom Toten Meer (DSIa)* ZDMG 101, 1951, p. 138-173.

[54]) NRTh 1950, p. 512/3.

[55]) Vgl. o.a. E. BRØNNO, *Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus,* Leipzig 1943, p. 195, 197, 353 vv. Men zie ook de woordenlijst III in REDPATH's *Concordance to the Septuagint,* Suppl., p. 199 vv. en P. KAHLE, *The Cairo Geniza,* London 1947, p. 95.

woon gangbare (*allegro*-vormen), welke mogelijk in de rabbijnse academies in gebruik waren. MT zou een compromis van beide uitspraken weergeven, door de masoreten van Tiberias tot stand gebracht [56]). Ook HEMPEL is van mening dat er in de oude tijd een dubbele uitspraak van het Hebreeuws moet zijn geweest; in de tijd der DSS waren de eindvocalen van suffixen en uitgangen van de 2de persoon aan het wegvallen en moesten daarom kunstmatig worden onderstreept door een eind-*hê* [57]). W. BAUMGARTNER is het met HEMPEL in dezen eens [58]) en eveneens CASSUTO, die spreekt over een defectief systeem voor geleerden, geletterden, en een ander voor ongeletterden [59]). KAHLE, die nog in 1947 had verdedigd dat de vormen *-tā* en *-kā* door de masoreten waren ingevoerd onder Arabische invloed (koran-Arabisch [60])) heeft dit oordeel gewijzigd als gevolg van de vondst der nieuwe teksten; Arabische invloed neemt hij nog wel aan (H. YALON is het daar geheel mee oneens) maar in feite hebben de masoreten toch op oude vormen teruggegrepen [61]). KAHLE heeft zelfs het vermoeden uitgesproken, dat het juist de hss. uit de grot zijn geweest, die aanleiding zijn geworden tot de renaissance der hebr. taal in de 9de eeuw; zij zouden n.l. in handen zijn gekomen van de Karaïeten die op hun beurt de Masoreten van Tiberias hebben beïnvloed [61a]). D. W. BEEGLE is tot de bevinding gekomen dat uit de transcripties van sommige eigennamen in DSIa blijkt dat de copist soms over een traditie beschikte die dichter bij de oorspronkelijke uitspraak stond dan die der Masoreten [62]); zo heeft b.v. *šarᵓeṣer* in Is. 37, 38 een *waw* tussen *alef* en *ṣade* (vgl. het babyl. *uṣur*). In gevallen van een afwijkende uitspraak van eigennamen komt DSIa meestal overeen met de LXX en geeft soms ook nog betere lezingen dan deze; merkwaardig is vooral de overeenstemming met het Assyrisch-Babylonisch.

G. R. DRIVER heeft zeer uitvoerig gesproken en geschreven over spelling en taalvorm der rollen [63]); הואה en היאה zijn volgens hem en andere vlgs P. R. WEIS [64]) mogelijkerwijze arabismen; BARTHÉLÉMY vindt dat dit niet is bewezen [65]), en BAUMGARTNER [66]) is van opvatting dat de uitspraak van beide pronomina niet *huwa* en *hiya* is geweest, maar *hûʼā* en *hîʼā* (vgl. ook HEMPEL [67])), hetgeen goed oud-Hebreeuws moet zijn geweest. Daarentegen wijst volgens hem de spelling פיא en מיא niet op *piyā* en *miyā* (DRIVER), maar heel gewoon op *pî* en *mî,* daar de alef slechts de ᶜauslautende Vokalᵓ aanduidt (*l.c.*). A. GUILLAUME, die meent dat DSIa uit de 2de eeuw v. Chr. is, houdt het bij *piyā* en *miyā,* in welker uitgangen hij een uitstervend oud-semietisch *iyā* vermoedt; hij verwijst naar DSIa 45, 23; 65, 19, 22; JEZUS heeft op het kruis *Eliya* = ᶜmijn Godᵓ geroepen en dit verklaart dan het gezegde der sanhedristen: „hij roept Elias" (Mt. 27, 47) [68]).

DRIVER vindt de suffixen met lange eind-*ā* beslist jong en „plausibly" onder Arabische invloed ontstaan [69]). De merkwaardige schrijfwijze נואם in plaats van masoretisch נְאֻם wijst volgens hem op een uitspraak *nōʼem,* die pas voorkomt in de *piyûtîm,* religieuze gedichten uit de 5/6de eeuw en later; dit is voor hem een van de sterkste aanwijzingen die pleiten voor een late datum van de handschriften. Tegen dit laatste zou men kunnen opmerken dat de spelling נואם kan wijzen op een uitspraak *nûm* (met weglating van de *šwa*), zoals ook wordt gevonden bij ORIGENES, 2de kolom der hexapla Ps. 35, 2 (νουμ). De alef werd immers niet uitgesproken en dus kwam het er minder op aan waar de *mater lectionis* werd geschreven. Volgens YALON schreef de copist bij keelletters (die niet werden uitgesproken) de *matres lectionis* nu eens er voor dan weer er achter [70]). In feite vindt men in DSS, en vooral in DSIa, waarin נואם her-

[56]) Biblica 1950, p. 209/10.

[57]) ZAW IL, 1949/50, p. 253 vv.

[58]) ThRu 1951, p. 133.

[59]) *Rendiconti* ... 1950, p. 18-21.

[60]) *The Cairo Geniza,* p. 99 vv.

[61]) *Die Hebr. Hss. a. d. Höhle,* p. 73/4.

[61a]) Zie vooral ThLZ 1952, 401-412.

[62]) *Proper Names in the New Isaiah Scroll,* BASOR 123, 1951, p. 26-30.

[63]) Het laatst in JTSt 1951, p. 17-30; zie verder o.a. JQR XL, 1949/50, p. 359-372 en *The Hebrew Scrolls,* 1951.

[64]) P. R. WEIS, JQR LIX, 1950/51, p. 125 vv.

[65]) RB 1950, p. 544.

[66]) ThRu 1951, p. 133/4.

[67]) ZAW LXII, 1949/50, p. 249. Idem A. GUILLAUME, RB 1952, p. 185.

[68]) PEQ 1951, p. 78-80.

[69]) JQR XL, 1949/50, p. 359 vv.

[70]) Kirj. Seph. XXVII, 1950/1, p. 170.

haaldelijk voorkomt, toch een tamelijk grote regelmatigheid in de spelling van dit woord. In DSIa 1, 24 en 37, 34 vindt men נאום, maar overal elders נמוא. DSIa schrijft ook steeds, conform de masoretische uitspraak, לאומים, terwijl bij ʿhoofdʾ de spelling ראוש overweegt en men slechts zeven maal רואש vindt en enkele keren ראש of רוש. De uitgesproken voorkeur voor vaste spellingen, en dus ook voor נואם, moet een reden hebben gehad, maar het is niet duidelijk welke dit is geweest. Het lijkt niet uitgesloten dat men *nûm* heeft uitgesproken en de *mater lectionis* systematisch foutief heeft geplaatst, daar men de oorsprong van dit merkwaardige en zeldzame woord niet wist; hiermee wordt dan tevens verklaard waarom men driemaal נאום vindt, een spelling die als schrijffout zou moeten worden aangezien indien men het woord als *nōʾem* uitsprak. Dat de uitspraak *nōʾem* zo vast staat als Driver en sommige anderen voorgeven is niet in te zien; gezien de varianten in de schrijfwijze lijkt een uitspraak *nûm* waarschijnlijker. Kan deze laatste misschien als infinitiefvorm (*quṭl*) zijn beschouwd? Yalon verklaart uit het feit dat de copist van DSIa de *matres lectionis* nu eens voor dan weer achter de door hem niet uitsproken keelletters heeft geschreven, ook de spelling נאום (*l.c.*). De door Driver gesignaleerde uitspraak *nōʾem* der piyûtîm is kunstmatig; zou deze ook die van de secteleden zijn geweest dan lijkt er niets tegen om aan te nemen dat dezen haar hebben uitgevonden, terwijl de rabbijnse auteurs van de 6/7de eeuw dan ofwel hetzelfde hebben gedaan, ofwel zich bij een overlevering hebben aangesloten.

Na een aantal tekstvarianten, enz. van DSIa te hebben opgesomd [71]) besluit Driver dat de roltekst ófwel het werk is van een zorgeloos schrijver, ófwel van iemand voor wie het Hebreeuws geen levende taal meer was, zoals de vele fouten en de onvaste spelling bewijzen. In het laatste geval is de copie niet vervaardigd in de tijd van de Hasmoneeën of van Herodes, „since such ignorance would be incredible in a scribe or scholar before the Mishnah" [72]). De uitgebreide *scriptio plena* bestond nog niet in de tijd van de Septuagint en is onverklaarbaar in een tijd waarin het Hebreeuws nog werd gesproken en een dergelijk hulpmiddel dus overbodig was (Driver, *l.c.*). De mišnaïsche, arameïserende, Aramese vormen en woorden waarvan er sommige niet uit de tijd vóór Targum en Talmud bekend zijn, wijzen op een ontstaansperiode niet vroeger dan het talmudisch tijdperk (200-500, ruw geschat), terwijl andere vormen (*nōʾem*) die pas in de *piyûtîm* worden teruggevonden op de 6/7de eeuw als ontstaanstijd der rollen zouden wijzen, tenzij men een afdoende verklaring kan vinden van hun voorkomen in een vroegere tijd. Ook de indeling in pericopen, die volgens Driver nog niet te vinden is in de vroegste papyri van de 2de en 3de eeuw, maar wel in de grote unciaalhandschriften van de 4de en 5de eeuw, zou pleiten tégen een voorchristelijke ontstaanstijd.

Geen enkel dezer argumenten heeft doorslaande kracht, en daar ze stuk voor stuk vrij zwak zijn, ook alle samen niet. Het gebruik van *scriptio plena* b.v. bewijst in het geheel niet dat het Hebreeuws voor de copisten geen levende taal meer was, zoals het gebruik van dezelfde *scriptio* in het Arabisch van alle tijden, en in het modern Palestijns Hebreeuws, voldoende bewijzen. Ter oplossing van de door Driver gemaakte moeilijkheid zou men kunnen zeggen dat de nationale herleving van het Hebreeuws in de tijd van Macchabeeën en Hasmoneeën het gebruik der *scriptio plena* in Palestina heeft bevorderd in populaire teksten en litteratuur [73]).

Yalon heeft er nog op gewezen dat de schrijfwijzen *-kāh* en *tāh* (met eind-*hê*) nog in de masoretische tekst voorkomen: de eerste enkele tientallen keren, de tweede zelfs meer dan honderd maal [74]). Blijkbaar hebben de masoreten het indringen van de eind-*hê* niet geheel en al kunnen verhinderen, of hebben zij de *hê* niet overal durven verwijderen waar deze reeds ingedrongen was. Ook dit kan er op wijzen dat de uitspraak der lange eind-*ā* vóórmasoretisch is, terwijl in MT de *scriptio plena* met *hê* best kan samenhangen met een oud gebruik, waarvan ook de DSS getuigen.

[71]) JTSt 1951, p. 17 vv.
[72]) JTSt 1951, p. 29/30.
[73]) Vgl. Kahle in *Die Hebr. Hss. a.d. Höhle*, p. 76; VT 1951, p. 42.
[74]) Sinaj XIII, 1949/50, p. 273; Y. citeert de masora vlgs de uitgave van S. Frensdorf, *Ochlah we-Ochlah*, Hanover 1864, § 92.

Men krijgt sterk de indruk dat de vondst in de grot heeft geleerd dat de tot dusver geldende theorieën en systemen omtrent het ontstaan van de masoretische tekst aanvulling of verbetering behoeven. Daarom heeft L. Rost met reden gevraagd naar een studie van het gebruik der *matres lectionis* in de oudste teksten en in MT, om daaruit met wat meer zekerheid iets te kunnen besluiten omtrent hun tijd van ontstaan [75]). R. Meyer heeft betoogd dat het Hebreeuws der teksten van ʿAin Fašḫa in rechte lijn afstamt van de klassieke taal, terwijl de vocalisatie der masoreten hybridisch is en deels kunstmatig [75a]).

IV — DE AFZONDERLIJKE ROLLEN

A — De eerste Isaïasrol (DSIa)

Na te zijn uitgegeven door M. Burrows, heeft D. Barthélémy de eerste uitvoerige studie over DSIa gepubliceerd en er op gewezen dat de eerste helft van de rol een ietwat andere schrijfwijze van sommige woorden en vormen vertoont dan de tweede helft [76]); P. Kahle heeft ongeveer gelijktijdig dezelfde opmerking gemaakt [77]). Dat de scheiding precies tussen hfdst. 33 en 34 valt, dus juist op de helft, lijkt geen toeval. Beide helften omvatten immers precies 27 kolommen, terwijl de laatste regels van kol. 27 zijn opengelaten om met hfdst. 34 op een nieuwe kolom (en tevens op een nieuw vel) te kunnen beginnen. M. Noth leidt hieruit af dat DSIa van de hand van twee copisten is die ieder de helft van het hs. voor hun rekening hebben genomen [78]). Daar tot dusver niemand verschil in handschrift bij de beide helften heeft durven vaststellen en dit eerder overal identiek schijnt te zijn, is het de vraag of Noth het bij het rechte eind heeft. De verschillen zijn in hoofdzaak de volgende: in deel 1 is het vrouw. suffix 3de pers. enkelv. ה-, in deel 2 הא-; in deel 1 is het suffix 2de pers. enkelv. bij een mann. mv. of een voorzetsel uitgaande op jod *-kā*, in deel 2 *-kāh*; in deel 1 is het mann. pers. vnmw. *hûʾ*, in deel 2 *hûʾh*; in deel 1 leest men het bijwoord כה bijna steeds zonder *waw*, in deel 2 altijd כוה; in deel 1 wordt het vragend vnmw. uitsluitend als מי geschreven, in deel 2 verschijnt מיא. J. Lindblom wil nog verder gaan en vraagt zich af of men misschien niet rekening moet houden met nog kleinere eenheden die elk voor zich spellingseigenaardigheden zouden vertonen [79]). Hijzelf heeft gevonden dat *kî* in hfdst. 1-12 meer als 50 keer voorkomt en daarbij ongeveer even vaak כי als כיא wordt geschreven; in hfdst. 13-33 is het bijna zonder uitzondering כי en in 34-66 haast altijd כיא. Is hier geen toeval in het spel dan worden perspectieven geopend. J. Hempel neemt, zoals reeds gezegd is, aan dat verschillende correcties die door een derde hand zijn aangebracht een derde stadium van ontwikkeling vertonen [80]).

Barthélémy [81]) en anderen hebben tamelijk veel kritiek geuit op détails van de transcripties van Burrows en menen o.a. dat de *waw* en de *jod* in DSIa niet *promiscue* zijn gebruikt, zoals Burrows had geschreven (en later weer heeft ingetrokken); de twee letters zijn immers in DSIa niet even lang, zoals in andere hss., maar duidelijk van elkander onderscheiden. Barthélémy heeft zelfs bevonden dat met betrekking tot het gebruik van *waw* en *jod* en de tekstlezingen die dit gebruik veronderstelt, DSIa in gevallen waar de tekstlezing afwijkt van MT 20 maal in overeenstemming is met LXX, 11 maal met de Vulgaat, 9 maal met de Targum, 6 maal met een hexaplarische vertaling. Uit het feit dat de overeenkomst het grootst is met de LXX, de oudste vertaling, leidt B. af dat de schrijfwijzen van DSIa vaak getuigenis afleggen „d'un état de texte relativement ancien" (*o.c.*, p. 541); enkele andere varianten wijzen in dezelfde richting. D. W. Beegle is tot de conclusie gekomen dat DSIa in ± 61 gevallen duidelijk een *waw* heeft, tegenover de *jod* van MT; in ± 53 gevallen *jod*,

[75]) ThLZ 1950, 477 vv.
[75a]) R. Meyer, *Probleme der hebräischen Grammatik*, ZAW 1951, p. 221-235.
[76]) RB 1950, p. 543 vv.
[77]) ThLZ 1950, 537 vv.; zie ook zijn *Die hebr. Hss. a. d. Höhle*, p. 74/5.
[78]) VT 1951, p. 224-226.
[79]) *Die Jesaja-Apokalypse in der neuen Jesajahandschrift* (DSIa), Lund 1951, p. [2].
[80]) ZDMG 101, 1951, p. 138-173; *cf.* p. 168.
[81]) RB 1950, p. 538 vv.; Burrows had in de inleiding op de grote uitgave van DSIa geschreven van de *waw* en de *jod* (p. XII): „they are in general used quite interchangeably".

tegenover de *waw* van MT, terwijl in ± 66 gevallen de afwijking twijfelachtig was, omdat het hs. onduidelijk is [82]). J. LINDBLOM heeft bij zijn onderzoek van DSIa 24-27 kunnen vaststellen dat de tekst hiervan een aantal keren samenvalt met de oude vertalingen en dan een van MT afwijkende tekstoverlevering vertegenwoordigt [83]). MILIK noemt DSIa een populaire tekstvorm [84]); KAHLE een vulgaire uit de tijd vóór de verwoesting van de tempel, mogelijk uit het begin onzer jaartelling [85]).

DRIVER zegt dat de tekst van DSIa in substantie niet met LXX, maar met MT, HIËRONYMUS, Pešiṭta en Targum overeenstemt en daarom niet vroeger dan 200 A.D. kan zijn [86]). DRIVER laat na dit laatste *uitvoerig* te motiveren, terwijl een verklaring als die van BARTHÉLÉMY, die de hele tekst van DSIa heeft bestudeerd, met zijn opvatting in strijd is. Een nieuw, nauwkeurig en uitvoerig onderzoek is dus gewenst. D. W. BEEGLE is van oordeel dat in gevallen van afwijkende uitspraak der eigennamen DSIa meestal overeenkomt met LXX, en zo nu en dan zelfs betere lezingen heeft [87]). De stelling van H. M. ORLINSKY, dat DSIa zou teruggaan op een uit het geheugen opgetekende tekst en dus practisch waardeloos zou zijn [88]), is onbewijsbaar. Indien het handschrift van één copist is, dan wijzen de kleine spellingsverschillen die in de delen optreden er juist op hoe nauwkeurig deze copist te werk is gegaan. Ook het feit dat BARTHÉLÉMY in DSIa 160 werkelijke varianten (niet slechts verschillen in spelling) t.o.v. van MT heeft aangetroffen die ook in het critisch apparaat van GINSBURG voorkomen, wijst er op dat deze varianten niet willekeurig zijn. Volgens J. HEMPEL stamt de vulgaire tekst van DSIa uit dezelfde traditie waaruit, langs een andere lijn, de later gecorrigeerde MT-tekst is voortgekomen [89]).

De tekst van DSIa is verdeeld in pericopen, die G. R. DRIVER heeft vergeleken met die van MT [90]). De pericopen worden aangeduid door langere en kortere opengelaten spaties in de tekst, alsook door bepaalde tekens (strepen e.d.m.) in de margo, die ook in het hs. van DSH voorkomen. DRIVER merkt nu op dat in de oudste (Griekse) Chester Beatty papyri met teksten van het Oude Testament uit de 2de en 3de eeuw A.D. de indeling, die wij nu in MT kennen, nog niet gebruikt wordt, maar geleidelijk aan voor de dag komt. In de grote unciaalhandschriften uit de 4de en 5de eeuw vinden we echter indeling in pericopen die practisch samenvallen met die van MT. Nu stemt DSIa, wat de indeling betreft, globaal overeen met de hss. uit de 4de en 5de eeuw, hetgeen een aanwijzing zou zijn voor de tijd waarin DSIa is ontstaan. Inderdaad komt de verdeling van de tekst van DSIa in pericopen zo opvallend overeen met die van MT dat hier éénzelfde traditie aanwezig is; toch zijn er voldoende afwijkingen om te kunnen besluiten dat DSIa een ander stadium of een andere tak dezer traditie vertegenwoordigt. DRIVER merkt op dat reeds de Mišna een indeling van de Bijbeltekst in verzen en pericopen kent (hij verwijst naar *Megillah* IV, 4), terwijl eerst de (Palestijnse) Talmoed spreekt over het aanduiden dezer paragrafen door open ruimte's in de tekst.

Uit het bovenstaande is echter voor de datering van DSIa weinig met enige waarschijnlijkheid te concluderen. Want als de Mišna een indeling in verzen en pericopen kent, dan moeten deze ook door tekens in de tekst zijn aangegeven, en als de Talmoed aangeeft welke deze tekens zijn volgt hieruit nog niets voor hun tijd van ontstaan. In de trant van DRIVER redenerend zou men eerder kunnen zeggen: DSIa heeft nog geen indeling in verzen, dus is de tekst van vóór de Mišna. Bovendien kent het hs. tekens in de margo, die in de door DRIVER aangehaalde Talmoedplaatsen niet vermeld staan. Ook gaat een vergelijking van de Chester Beatty papyri met de unciales niet op, daar de eerste prehexaplarisch zijn en de laatste niet, en dus de invloed van de Palestijnse traditie gemakkelijker kunnen hebben ondergaan.

[82]) BASOR 123, 1951, p. 27.
[83]) *o.c., passim.* Tot een soortgelijke conclusie is hij gekomen t.o.v. de tekst der Ebed Jahwe stukken, ZAW 1951, p. 235-248.
[84]) Biblica 1950, p. 218.
[85]) *Hss. a. d. Höhle,* p. 81.
[86]) JTSt 1951, p. 17 vv.
[87]) BASOR 123, 1951, p. 29.
[88]) Vgl. JBL 1950, p. VI; 149-166.
[89]) ZDMG 101, 1951, p. 161.
[90]) *The Hebrew Scrolls,* 1951, p. 43-44.

Ten slotte zij nog opgemerkt dat H. YALON een belangrijke en uitvoerige bespreking heeft gewijd aan de tekstuitgave van BURROWS, Vol. I [91]). Hij is van mening dat de copist van DSIa Aramees heeft gesproken en normaal ook in die taal heeft gedacht; in geen geval hebben hij en zijn gezellen vlot het Hebreeuws van MT of der autoriteiten van de Talmud gesproken. *Waw* en *jod* zijn door hem niet willekeurig gebruikt, resp. met elkaar verwisseld; *jod* wordt nooit plene geschreven vóór *dageš forte* en *šwa quiescens.*

Kleinere artikelen, betrekking hebbend op een enkele tekst of een enkel woord van DSIa zijn geschreven o.a. door H. ORLINSKY en I. RABINOWITZ; de eerste heeft het over חמה in DSIa 42, 25 en נתיבים (?) in DSIa 43, 19, terwijl de laatste het over het laatste woord heeft [92]).

B. De tweede Isaïasrol (DSIb)

Deze rol is door SUKENIK in betreurenswaardige toestand aangetroffen en met veel moeite door hem en zijn helpers losgewikkeld. Wat er over is blijken resten te zijn van Is. 16; 19; 22-23; 28; 38-39; 41-66; de grootste stukken behoren tot Deutero-Isaïas. Eerst zijn fragmenten van 52, 7-54, 6; 55, 2-57; 57, 17-59, 8; 59, 20-61, 3, die MILIK heeft trachten te lezen [93]) in miniatuur photocopie in de *Ill. Lond. News* van 18, 2. 1950 verschenen. KAHLE heeft de fragmenten zo goed en zo kwaad als dat ging bestudeerd toen zij, bij gelegenheid van een bezoek van SUKENIK (die ze had meegebracht), in Engeland waren tentoongesteld. Tenslotte heeft SUKENIK DSIb 48, 17-49, 7 en 50, 7-51, 8 in zijn tweede voorlopig overzicht gepubliceerd [94]).

Gebleken is dat ook DSIb een vulgaire tekst biedt, die afwijkingen vertoont van MT, maar dat hij veel dichter bij MT staat dan DSIa [95]). SUKENIK, die sterk de nadruk legt op de overeenstemming van DSIb met MT merkt nog op dat in deze tekst enkele toevoegingen van een latere hand voorkomen van het type DSIa. Hieruit volgt volgens hem dat in de laatste eeuwen vóór het einde van de tweede tempel reeds teksten met *scriptio plena* náást die met de gewone schrijfwijze hebben bestaan. Toen de oude rabbi's de bijbeltekst vaststelden kozen zij de oudere spelling.

C. Habakukrol (DSH)

Van deze rol, door BURROWS in haar geheel gepubliceerd in Vol. I van zijn grote tekstuitgave, zijn tot dusver minstens acht vertalingen verschenen [96]). Het is deze tekst vooral die het object is geweest van geruchtmakende publicaties van A. DUPONT-SOMMER, professor aan de Sorbonne te Parijs, die op hun beurt weer andere publicaties, sommige enthousiast, andere zeer kritisch van inhoud en toon, hebben uitgelokt.

Over de inhoud van de commentaar is in het vorige Jaarbericht het een en ander meegedeeld op grond van de vertaling door BROWNLEE, die kort geleden nog een uiteenzetting heeft gegeven van de ‘exegetische’ methoden van de auteur [97]). Deze leest in de woorden van Hab. 1-2 gebeurtenissen uit zijn eigen tijd, als door Habakuk voorspeld; zijn uitlegmethoden zijn bijna alle in strijd met de regels van een gezonde Bijbeluitleg en veronderstellen dat de auteur van Hab. 1-2 een cryptograaph is geweest.

Een onderzoek van de (Bijbel)tekst van Hab. 1-2 in DSH heeft aan het licht gebracht

[91]) Kirj. Sepher XXVI, 1949/50, p. 239-248.
[92]) Vgl. BASOR 123, 1951, p. 33-35; JJSt II (1951), p. 151-154 en BASOR 124, 1951, p. 29.
[93]) Biblica 1950, p. 246-249.
[94]) *Meg. gen.* II, p. 81-84; pl. XVII.
[95]) Zie SUKENIK, *Meg. Gen.* II, p. 83-84; P. KAHLE, *Die hebr. Hss. a. d. Höhle,* p. 78-81; MILIK, Biblica 1950, p. 246-249.
[96]) W. H. BROWNLEE in BASOR 112, 1948, p. 8-18; A. DUPONT-SOMMER, RHR 1950, p. 131 vv.; J. VAN DER PLOEG, BiOr 1951, p. 5-9; H. E. DEL MEDICO, *Deux manuscrits hébreux de la Mer Morte,* Paris 1951, p. 109-117; M. DELCOR, *Le Midrash d'Habacuc,* Paris 1951, p. 22 vv.; G. MOLIN in ZKTh 1952, p. 57-62; G. LAMBERT in NRTh 1952, p. 290-297; A. H. EDELKOORT, *De handschriften van de Dode Zee,* Baarn 1952, p. 52-63; BOREICKE in *Handskrifterna från Qumran I-III,* Uppsala 1952, p. 28-40.
[97]) BiArch 1951, p. 54-76.

dat deze niet alleen een vulgair karakter draagt, maar ook als recensie geheel op zichzelf staat; waar hij afwijkingen vertoont van MT stemt deze meestal overeen met de oude vertalingen, zodat wij dus met een (ander) teksttype te doen hebben [98]). Hieruit schijnt te volgen dat de tekst eerder oud dan jong is.

De geschiedkundige verklaring van de inhoud van de commentaar hangt heel bijzonder af van de identificatie van de ᶜKittietenᵓ en van de ᶜslechte priesterᵓ, de ᶜman van de leugenᵓ (een of twee personen?) die er in voorkomen. Schrijver dezes heeft, onafhankelijk van andere publicaties, voorgesteld de ᶜKittietenᵓ met de Romeinen te identificeren en de ᶜslechte Priesterᵓ met een der Hasmoneeënvorsten, het liefst met Alexander JANNEÜS (103-76), of anders diens voorganger Joannes HYRCANUS (135-104) [99]). De commentaar zou dan zijn geschreven kort vóór de Romeinen onder POMPEIUS het land bezetten en Jerusalem veroverden (63 v. Chr.), en voorspelt de komst van deze veroveraars in een nabije toekomst, als straf voor al hetgeen aan de Leraar der gerechtigheid (= de Profeet der secte en al of niet haar Stichter) is aangedaan door de ᶜslechte Priesterᵓ. Een soortgelijke interpretatie, die echter veel meer in détails treedt, is door SEGAL verdedigd in twee later verschenen artikelen [100]). Volgens hem is de commentaar in ± 90 v. Chr. ontstaan en dateert het handschrift ongeveer uit dezelfde jaren of decennia. De Leraar der secte is gestorven vóór de vlucht der secte naar Damascus, waar zij een nieuwe leider heeft gekregen in de persoon van de *dôrēš ha-tôrāh* (vgl. CDC VIII, 8; telling CHARLES). De secte zelf is ontstaan in de Maccabeeëntijd onder de *ḥasîdîm,* die later in opstand kwamen tegen de Hasmoneeën, toen dezen zich het priesterschap aanmatigden. Een deel der *ḥasîdîm* verenigde zich in de secte, een ander deel vormde „the religious order of the Essenes" (JBL, p. 146). Instemming met de identificatie der Kittieten met de Romeinen en met de opvatting dat DSH hun overwinningen in Juda voorspelt hebben onder meer BROWNLEE [101]) en K. SCHUBERT [102]) betuigd. Volgens M. DELCOR is DSH weliswaar onder Alexander JANNEÜS geschreven, maar de Kittieten zijn de Hellenistische Syriërs [103]). Het uitvoerigst en het best is het laatste verdedigd door E. STAUFFER, die met een door ROWLEY „zeer waarschijnlijk" genoemde en door LAMBERT overgenomen bewijsvoering tracht aan te tonen dat met de in DSH III 10 naast de ruiterij genoemde *behēmāh* de Syrische strijdolifanten bedoeld zijn [104]); verering van standaarden was volgens hem (en DELCOR) niet typisch Romeins, maar in zwang bij Egyptenaren, Assyriërs, Hittieten, Perzen, enz. Het laatst heeft BO REICKE betoogd dat de goddeloze priester van DSH het best met Alexander JANNEÜS kan worden vereenzelvigd [104a]).

Gezien het niet zeer duidelijk karakter van de zinspelingen op historische feiten door DSH zijn andere reconstructies denkbaar en ook inderdaad gegeven. Bo REICKE meent dat de historische achtergrond van DSH de tijd van Antiochus Epiphanes is; de Leraar is dan misschien ONIAS III, de slechte priester zijn broer JASON [105]). Met deze opvatting heeft BURROWS een zekere mate van instemming betoond [106]). SUKENIK schijnt aan de 3de eeuw v. Chr. te denken, uit welke tijd ook de rollen zouden zijn [107]). Volgens DE VAUX zou de secte in de tijd van Alexander JANNEÜS zijn uitgeweken naar Syrië, onder leiding van de Leraar der gerechtigheid [108]).

Voor A. DUPONT-SOMMER is het practisch zeker dat de geschiedenis van de Joden in de 1ste eeuw v. Chr. de historische achtergrond vormt van de commentaar op Habakuk. De ᶜsecteᵓ zijn de Essenen, wier stichter de Leraar der gerechtigheid is, die in April 65/63 v.

98) Vgl. J. v. D. PLOEG, BiOr 1951, p. 3-4.
99) BiOr 1951, p. 10-11.
100) Vgl. JBL 1951, p. 131-147; Tarbiz XXII, 1951/2, p. 136-152.
101) BiArch 1951, p. 63 en BASOR 126 (1951), p. 10-20.
102) *Festschrift Nötscher,* Bonn 1950, p. 224 vv.
103) *Le Midrash d'Habacuc,* Paris 1951, p. 41 vv.; RB 1951, p. 525 vv.
104) Th. Lit. Z. 1951, col. 667-674; ROWLEY, Eph. Th. Lov. 1952, p. 274; LAMBERT, NRTh 1952, p. 272-273.
104a) *Handskrifterna från Qumran I-III,* p. 55.
105) Studia Theologica II (Lund), 1948, p. 45 vv.
106) Zie zijn artikel in OTS VIII, 1950, p. 188 vv.
107) Aldus H. H. ROWLEY, in een verslag over een door SUKENIK te Istanboel in Sept. 1951 gehouden voordracht; vgl. VT 1951, p. 315/6.
108) RB 1950, p. 426-428; hij stelde dit voor als werkhypothese.

Chr. werd gedood, niet lang voor de inname van de stad door POMPEIUS, vermeld in de commentaar op Hab. 2, 15; er zijn twee ᶜslechte priestersᵓ, n.l. ARISTOBULUS II (67-63) en HYRCANUS II (63-40). Na de dood van de Stichter vluchtten de Essenen naar Damascus en keerden vandaar ± 37 v. Chr. terug. De commentator zag in de Stichter een goddelijk wezen, de Messias, die bekering, armoede, zuiverheid, naastenliefde had gepredikt; door het ᶜgeloofᵓ in hem werden de leden der secte ᶜgeredᵓ, en zijn glorieuze tweede komst werd spoedig verwacht [109]).

De verklaring van DUPONT-SOMMER, door hem deels „bijna hallucinerend" genoemd [110]), heeft aanvankelijk instemming gevonden bij de niet-hebreïst R. GOOSSENS [111]), terwijl anderen haar met een enkel woord belangrijk hebben genoemd, of zelfs waarschijnlijk (P. KAHLE), zonder er echter diep op in te gaan. Bijna alle critici hebben zijn opvattingen over en verklaring van de „Leraar der gerechtigheid" afgewezen [112]). Ook W. BAUMGARTNER toont zich erg sceptisch, al meent hij dan dat D.-S. het waarschijnlijk heeft gemaakt dat de commentaar in de vroege Romeinentijd is ontstaan [113]). Identificatie der Kittiteten van DSH met de Romeinen wordt verdedigd, resp. toegegeven door BROWNLEE, KAHLE, SEGAL, BAUMGARTNER, SCHUBERT, GOOSSENS, LAMBERT, COPPENS, VERMÈS, VAN DER PLOEG, terwijl anderen twijfelen, o.a. op grond van het feit dat in DSW gesproken wordt over de *Kittîm* van Assyrië en Egypte, met wie moeilijk anderen dan de Seleuciden en Ptolemeeënrijken kunnen zijn bedoeld. Met dezen willen hen ook in DSH identificeren o.a. DE VAUX, DELCOR, BURROWS, STAUFFER, M. BEEK, G. LAMBERT.

Het voornaamste bezwaar tegen D.-S.'s uitleg is het feit dat zijn tekstexegese van DSH op belangrijke plaatsen philologisch niet klopt; zonder de Jezusfiguur uit de canonieke evangeliën voor de geest te hebben gehad zou hij vermoedelijk nooit aan zijn ᶜgoddelijkeᵓ Leraar der gerechtigheid zijn gekomen. Van een tweede komst van deze is in de tekst geen sprake; dat hij is ter dood gebracht lijkt wel waarschijnlijk, maar niet geheel zeker. Ook uit het Damascusfragment (CDC VIII 10) kan men moeilijk besluiten tot het geloof in een wederopstanding van de „Leraar der gerechtigheid", gelijk o.a. SCHUBERT wil [113a]).

Een grote rol speelt in DUPONT-SOMMER's exegese zijn vertaling van het *crux interpretum* אבות גלותו in DSH XI, 6. Eerst is dit door hem gelezen als *abîta gallôtô* („tu as osé le dévêtir", RHR 1950, p. 138, 149), later als *abôt gallôtô* („on a osé le dévêtir", VT 1951, p. 210). Dat het ww. *gālāh* hier ᶜontkledenᵓ betekent wordt aanvaard door G. VERMÈS en G. LAMBERT (NRevTh 1951, p. 291), die aan een bewuste parallel denken tussen de Leraar der Gerechtigheid en NOË (vgl. Gen. 9, 21). De Slechte Priester zou de Leraar op dezelfde wijze te schande hebben willen maken als eertijds NOË, die zich bedronk. Van verschillende zijden is echter tegen deze vertaling protest aangetekend, het laatst door H. MICHAUD (VT 1952, p. 83-85) die in *abôt galûtô* een infinitief + substantief ziet, welke infinitief dan afhankelijk is van de twee voorafgaande substantieven, op een wijze als dit ook in Spr. 21, 15 het geval zou zijn (minder juist: in Spr. is *ᶜaśôt mišpāṭ* subject, in DSH is de infin. determinatie van een nomen dat reeds door een suffix gedetermineerd is), en vertaalt: „pour l'en-

109) Zie vooral zijn *Aperçus préliminaires ...,* Paris 1950.
110) „Toutes ces similitudes, — et je ne fais ici qu'effleurer le sujet —, constituent un ensemble presque hallucinant", *Aperçus préliminaires ...,* p. 121/2.
111) Voor de publicaties van G., zie de litteratuurlijst. In de laatste ervan heeft hij wat hij noemt het „christologische" deel der interpretatie van DUPONT-SOMMER voorlopig als niet vaststaand ter zijde gelegd, terwijl hij vasthoudt aan het ᶜhistorischeᵓ deel ervan. Géén zijner argumenten is echter voldoende doorslaand.
112) Van deze critici zijn te noemen o.a. DE VAUX, BONSIRVEN, PARROT, LAMBERT-VERMÈS, VAN DER PLOEG; zeer sceptisch tonen zich o.a. COPPENS en BAUMGARTNER. KAHLE heeft in zijn *Die hebr. Hss. a. d. Höhle,* p. 68 vv. een nogal sympathiek overzicht van D.-S.'s opvattingen gegeven en schrijft in VT 1951, p. 43: „What he has to say on the date of the commentary seems to me very convincing and excellently illustrates a particular period of Roman rule in the East". Later heeft hij deze opvatting gewijzigd en verdedigd dat de „Leraar der Gerechtigheid" vóórmacchabees is, uit het eerste deel der 2de eeuw v. Chr., vgl. ThLZ 1952, 401-412.
113) ThRu 1951, p. 118-119.
113a) ThLZ 1952, 321 vv.

gloutir dans son irritable ardeur à vouloir Son exil" (VT 1952, p. 85). YALON en HABERMANN lezen de beide woorden als stond er בבית גלותו, met een verwijzing naar J. EPSTEIN's hebr. inleiding op de tekst der Mišna, die vbb. geeft van dit gebruik van אבית [113a]).

DUPONT-SOMMER's bewering dat Jerusalem door POMPEIUS zou zijn ingenomen op de in DSH XI 7 vermelde *jôm kippûrîm* is door verschillende auteurs bestreden en m.i. ook niet bewezen. M. B. DAGUET komt tot de conclusie dat er niets voor en veel tegen de verzekering van D.-S. is dat Jerusalem in 63 op Grote Verzoendag is ingenomen (*Biblica* 1951, p. 542-548). S. TALMON vindt D.-S.'s verklaring van de teksten van Josephus „extremely doubtful" (*Biblica* 1951, p. 552). Dat de *jôm kippûrîm* in DSH wordt genoemd vindt volgens hem zijn verklaring in het feit dat de leden der secte, zoals ook die van andere Joodse secten, een eigen feestkalender volgden; de Slechte Priester trachtte hen te beletten zo'n ketterse *jôm kippûrîm* te vieren, die in DSH XI 8 *šabbat menûḥātām* wordt genoemd, de dag van hún rust.

De interpretatiemethoden van de auteur van de commentaar op Habakuk zijn door W. BROWNLEE aan een uitvoerig onderzoek onderworpen (BiAr 1951, p. 54-76). Hij meent dat het geschrift ofwel het werk is van een charismatisch exegeet, ofwel „oral community midrash" (*o.c.*, p. 60). Hij stelt niet minder dan *dertien* hermeneutische beginselen op waardoor de commentator in staat was de geheime betekenis van de Bijbeltekst te ontsluieren. BROWNLEE zoekt bevestigingen voor zijn regels, die geen van alle gezonde uitlegbeginselen zijn, in de geschriften der rabbijnen.

G. VERMÈS heeft in verschillende publicaties verdedigd dat DSH vermoedelijk uit de 1ste helft van de 2de eeuw A.D. stamt [114]). Hij meent dat de commentaar op Hab. 1, 11 de chaotische toestanden op het oog heeft die tijdens de Joodse oorlog van 66-70 te Rome heersten, terwijl de commentaar op Hab. 1, 16 volgens hem duidt op de offers in 70 A.D. door de Romeinen in de in vlammen staande tempel gebracht aan hun *signa* (veldtekens, standaards). In de veronderstelling dat de ᶜslechte priesterᵓ niet slechts een individu, maar een reeks priesters kan aanduiden, kan men denken dat in de commentaar op 2, 12. 13 de tijd van BAR KOCHBA (135) wordt aangeduid. De vooral in SUKENIK's hymnen (*hōdājôt*) aangekondigde wereldbrand, samenvallend met het einde van de wereld, zou een begrip zijn dat pas in de 1ste eeuw A.D. uit Iran langs de Hellenistisch-Romeinse cultuur bij de Joden bekend is geworden. De Leraar der gerechtigheid is een tweede NOË, en er is een parallellisme tussen zondvloed-vuurvloed; op NOË zinspeelt DSH XI 6. De gronden waarop deze theorie steunt zijn geen van alle dwingend en veronderstellen onder meer dat de resultaten van paleographie en archaeologie *in casu* van geen betekenis zijn. Dat de wijze waarop het wereldeinde wordt voorgesteld niet uit voorchristelijke tijd kán zijn, is door niets te bewijzen.

H. H. ROWLEY plaatst, met DUPONT-SOMMER, het ontstaan der secte in de tijd der Macchabeeën; deze is volgens hem ook de achtergrond van DSH. De ᶜLeraar der gerechtigheidᵓ kan de hogepriester Onias III zijn, de ᶜslechte Priesterᵓ Menelaus, die de aanstichter was van de moord op Onias III; de ᶜMan der leugenᵓ zou Antiochus Epiphanes kunnen zijn, het ᶜHuis van Absalomᵓ dat der Tobiaden [114a]). Deze of daarop veel lijkende opvattingen waren reeds door anderen naar voren gebracht, o.a., zij het met veel aarzeling, door F. NÖTSCHER [114b]). Deze wil voorlopig nog niet tot bepaalde identificaties overgaan, vooral niet van de ᶜLeraar der gerechtigheidᵓ, wiens lot hij naast dat van Onias III plaatst, hiermee een mogelijkheid tot identificatie suggererend. E. DHORME ziet in de ᶜslechte Priesterᵓ de door Demetrius in 161 v. Chr. aangestelde hogepriester Alcimus [114c]).

Volledigheidshalve zij hier nog de opvatting van P. R. WEIS vermeld, volgens wie DSH in 1096 is geschreven [115]); de Kittieten zijn de kruisvaders! De argumenten voor deze merk-

[113a]) YALON, Kirjath Sepher 27, p. 175; HABERMANN, עדה ועדות, p. 54.

[114]) Voor de titels van zijn artikels zie de laatste drie nummers in de litteratuurlijst (VERMÈS), en het door LAMBERT en VERMÈS samen ondertekende artikel in NRTh 1951, p. 385 vv.

[114a]) Eph. Th. Lov. 1952, p. 257-276.

[114b]) Bibel u. Kirche, 1952, p. 30 vv.

[114c]) *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Communication du 8 juin 1951*, p. 194.

[115]) JQR XLI, 1950/1, p. 125-154.

waardige theorie zijn uitsluitend van philologisch-linguistische aard; dat zij fout zijn wordt bewezen door de paleographische onmogelijkheid, door een ieder (behalve door ZEITLIN) toegegeven, de handschriften voor werk uit de 11de eeuw te houden.

G. LAMBERT, die evenals ROWLEY, veel waarde hecht aan de studie van STAUFFER, heeft in een uitvoerige studie voorgesteld de activiteit van de ᶜLeraar der gerechtigheidᵓ onder de regering van Antiochus Epiphanes (175-163) te plaatsen; hij identificeert de Kittîm met de Seleuciden [115a]). K. SCHUBERT meent dat de secte haar ᶜLeraar der gerechtigheidᵓ heeft beschouwd als de profeet die aan de Messias moest voorafgaan [115b]).

D. Het ᶜsectarischᵓ document (DSD)

De tekst van dit geschrift is, voor zover hij in handen is gekomen van de Amerikaanse uitgevers, door BURROWS gepubliceerd als fasc. 2 van Vol. II der grote Amerikaanse tekstuitgave, en is in het voorjaar van 1951 verschenen. Het handschrift is niet volledig, het eerste stuk ontbreekt (?) Volgens een mededeling van DE VAUX is het Rockefellermuseum te Jerusalem in het bezit gekomen van fragmenten van de tekst van de eerste kolommen van DSD [116]); het zijn resten van twee kolommen (niet van vijf!) [117]). Men kan er in lezen dat de leden der secte van jongs af aan moeten onderricht zijn in het befaamde, uit CDC bekende „boek van de Hagû". MILIK heeft de veronderstelling geopperd dat DSD een soort bewerking zou zijn van het „boek *hhgw*", en geen compilatie; dit zou dan de onregelmatigheden in de tekst verklaren [117a]).

Tot dusver zijn van DSD zeven volledige vertalingen gepubliceerd [118]), de eerste twee ongeveer gelijktijdig door MILIK en schrijver dezes. Vóór DSD verscheen, had BURROWS in September 1950 te Leiden een algemene karakteristiek van de inhoud gegeven. Het document, door hem *Manual of Discipline* genoemd, is van het grootste belang om de aard der secte te leren kennen. Het is duidelijk, dat deze zeer veel punten van overeenkomst vertoont met de Essenen, een der drie Joodse ᶜsectenᵓ waarvan FLAVIUS JOSEPHUS spreekt en die vermoedelijk verschillende schakeringen heeft omvat [119]). Daarom menen velen dat de secteleden ofwel Essenen waren, ofwel tot een verwante groep hebben behoord. Men ontkomt echter niet altijd aan de indruk dat moderne auteurs soms op onkritische wijze gebruik hebben gemaakt van de mededelingen die PLINIUS, PHILO en JOSEPHUS over de Essenen hebben gedaan. Het is niet gemakkelijk zich uit deze oude gegevens een kritisch verantwoord beeld te vormen van wat dezen in feite waren.

De copist van DSD heeft, voor zover na te gaan, zijn document in minstens 24 pericopen verdeeld, die aangegeven zijn door een teken in de margo en een open spatie in de tekst. DSD lijkt veel op een compilatiewerk (BURROWS), dat mogelijk uit uiteenlopende stukken is samengesteld. DEL MEDICO heeft, als eerste, alle fragmenten waaruit de tekst volgens hem

[115a]) NRTh. 1952, p. 259 vv.

[115b]) ThLZ 1952, 329 vv.

[116]) RB 1950, p. 426/7.

[117]) De kolommen, die die in één publicatie samen met de andere door HARDING en DE VAUX in de grot gevonden fragmenten zullen worden uitgegeven, zijn zonder twijfel van een ander handschrift afkomstig dan DSD; gezien het compilatorisch karakter van DSD moet nog worden afgewacht of zij ook tot dezelfde tekst (compositie) behoren. Zie hierover reeds D. BARTHÉLÉMY in RB 1952, p. 203-205, waar hij de veronderstelling oppert dat de twee kolommen tot een reglement behoren uit een vroeger stadium van de secte.

[117a]) Verb. Dom. 1952, p. 101-102. Ook CDC zou zo'n bewerking zijn.

[118]) J. T. MILIK, Verb. D. 1951, p. 135-158; J. V. D. PLOEG, BiOr 1951, p. 115-126; aanvullingen en correcties in BiOr 1952, p. 132-133; H. E. DEL MEDICO, *Deux manuscripts hébreux* ..., Paris 1951, p. 31-60; W. H. BROWNLEE, *The Dead Sea Manual of Discipline* (= BASOR *Supplementary Studies* Nos 10-12), 1951, p. 6-46; G. LAMBERT, NRTh 1951, p. 957-975; K. SCHUBERT, ZKTh 1952, p. 41-57. EDELKOORT vertaalt DSD grotendeels in zijn *De handschriften van de Dode Zee*, p. 83-103; BO REICKE, *Handskrifterna från Qumran* I-III, p. 60-97.

[119]) Over de Essenen zie E. SCHÜRER, *Geschichte des jüd. Volkes* ..., II^{4}, Leipzig 1907, p. 651-680; M.-J. LAGRANGE, *Le Judaïsme avant Jésus-Christ*, Paris 1931^{3}, p. 307-330 (geeft alle teksten van Plinius, Philo, Josephus e.a. in vertaling); W. BAUER, *Essener*, in PAULY-WISSOWA's *Real-Encyclopädie*, Supplementb. IV, 1924, kol. 386-430 (uiterst kritisch artikel; wel wat té sceptisch).

bestaat, naar inhoud en vorm geordend en ze in deze orde vertaald [120]), maar minstens het laatste is arbitrair daar het geen beeld geeft van het werk van de compilator. De inhoud kan beknopt als volgt worden saamgevat.

a — Doel der gemeenschap: vroom leven, Gods woord onderhouden, zich aansluiten bij de vromen en zich ver houden van de bozen; men verbindt zich door een eed, jaarlijks herhaald, de voorschriften der secte te onderhouden; priesters en levieten vervloeken de bozen en bannen hen zo nodig uit; wie verkeerd doet, bekere zich!

b — Alle mensen worden geleid door goede en door kwade geesten, die strijd voeren om het bezit van 's mensen hart.

c — Voorschriften en practijken der gemeenschap.

d — Delicten, overtredingen, straffen.

e — Iets over de organisatie der gemeenschap; de priesters uit Aärons geslacht spelen er een belangrijke rol in en staan hoog in ere, zij kennen de wet en leggen die uit aan de anderen; bevoegdheden van priesters en gezag, studie der wet door allen.

f — Conclusies, slotvermaningen.

g — Heilige tijden.

h — Eindhymne(n).

De goede geesten komen volgens DSD uit het rijk van het licht, de boze geesten uit dat der duisternis; God laat toe dat de laatsten een poos heerschappij voeren, maar op het door Hem tevoren bepaalde ogenblik maakt hij daar een einde aan. De leden der gemeenschap moeten een grote reinheid betrachten, o.a. door veelvuldige afwassingen. De priesters (die van SADOQ afstammen) zijn de voornaamste leden der gemeente. Voor men tot deze laatste wordt toegelaten moet men eerst een proeftijd ondergaan, waarop in de gemeenschap zelf, maar nog zonder dat men de rechten van de andere leden bezit, een dubbele proeftijd van tweemaal een jaar volgt. Aan het hoofd staat een raad van twaalf of vijftien personen, waartoe drie priesters moeten behoren, terwijl ook de algemene ledenvergadering in allerlei gevallen uitspraak moet doen, vooral wat betreft het toelaten van nieuwe leden. Aan het hoofd staat een, ook uit CDC bekende, supervisor die *mel . ̣ıqēr* wordt genoemd, welk woord het equivalent zou kunnen zijn van het Griekse ἐπίσκοπος. De leden leven in gemeenschap van goederen. Zware straffen staan op betrekkelijk lichte vergrijpen. Speciaal in eer waren allerlei uit de H. Schrift bekende heilige en bijzondere tijden. De maaltijden worden gemeenschappelijk genuttigd, nadat de priester over brood en wijn een zegenspreuk had uitgesproken. Er zijn afdelingen in verschillende plaatsen. Er bestaat onder de leden een rangorde waarbij aan priesters en oudsten voorrang wordt toegekend en de anderen gerangschikt zijn zoals zij staan ʿopgeschrevenʾ. Men eet, studeert, bidt en beraadslaagt samen. Uit de nog niet uitgegeven fragmenten maakt BROWNLEE op, dat ook vrouwen en kinderen tot de secte behoord hebben en hij reconstrueert in deze zin de eerste regels van DSD; DE VAUX twijfelt echter aan de juistheid dezer reconstructie [120a]). Vermoedelijk komen in de tekst allerlei afkortingen voor; interessant is de wijze waarop de Godsnaam eenmaal met הואהא (= הוא האלהים? BROWNLEE) wordt aangegeven en een andere keer met vier punten, zoals ook in de glosse op Is. 40, 7 in DSIa. De gemeenschap verwacht de komst van „een profeet en gezalfden (משיחי) van AÄRON en Israël" (IX, 11). De betekenis van deze uitdrukking is duister; zijn hier twee Messiassen bedoeld, of andere ʿgezalfdenʾ, of moet men het enkelvoud lezen (DEL MEDICO, SCHUBERT)?

Dat de secte met de Essenen te maken heeft of daarmee nauw verwant is, is o.a. aangenomen door BURROWS, BROWNLEE, DUPONT-SOMMER, G. MOLIN, GOOSSENS, KAHLE, KUHN, BAUMGARTNER (met reserve), SCHUBERT (meent, dat de Essenen uit de secte zijn voortgekomen). De voornaamste argumenten hiervoor zijn ontleend aan DSD. Volgens SEGAL zijn de Essenen een verwante, maar rivale secte geweest [121]). VERMÈS veronderstelt verband van de secte der DSS met de partij de Zeloten, een fanatieke uit de Phariseeën voortgekomen groep uit de eerste eeuw A.D. [122]), een opvatting die reeds eerder door TOURNAY was geïnsinueerd, terwijl reeds LAGRANGE in de secte van Damascus de Zeloten had gezien [123]). DE VAUX nam eerst samenhang met de Phariseeën aan en stond sceptisch tegenover de Essenenhypothese [124]); DELCOR volgde hem hierin [125]). J. BONSIRVEN meent dat er te veel is dat de Essenen onderscheidt van de secte der DSS dan dat het geoorloofd is ze te vereenzelvigen [126]). K. SCHUBERT vindt veel overeenkomsten met de Joods-Christelijke secte der Ebionieten; de samenhang van dezen met de Essenen enerzijds en de secte anderzijds houdt hij voor zeer waarschijnlijk [127]). Ook TEICHER meent dat de aanleggers van het depot in de grot bij de Dode Zee Ebionieten zijn geweest, o.a. omdat hij uit de brief van de catholicos TIMOTHEUS (ten onrechte) opmaakt dat er Christelijke documenten in de grot zijn geweest [128]). De Leraar der gerechtigheid is voor hem Jesus van Nazareth, de ʿMan der leugenʾ PAULUS; hij wijst er op dat reeds lang geleden de ʿMan der leugenʾ in CDC door G. MARGOLIOUTH met PAULUS was vereenzelvigd. Tegen deze these is H. J. SCHOEPS, de auteur van het belangrijkste werk over de Ebionieten (Tübingen 1949) opgekomen [129]). Hij vindt dat de DSS uit Palestijns-Joodse kringen stammen die de rechtmatigheid van het hogepriesterschap der Hasmoneeën betwistten en die onder de indruk waren gekomen van de bestraffing die ARISTOBULUS II (67-63) door de Romeinen was aangedaan. Onder de Leraar der gerechtigheid (waarschijnlijk SADOQ geheten!) is de secte naar Damascus getrokken. De inhoud der rollen is te vergelijken met die der uit eenzelfde milieu afkomstige Psalmen van Salomon. DSH en Pss. Sal. 2, 8 en 17 zinspelen op dezelfde gebeurtenissen. F. NÖTSCHER en A. EDELKOORT nemen samenhang der secte met de Essenen aan, maar wijzen ook op de verschillen [129a]). HABERMANN denkt aan een Esseense groep [129b]).

120) *Deux manuscrits* ..., p. 28 vv.

120a) BASOR, Suppl. 10-12, 1951, p. 47.

121) JBL 1951, p. 146; Tarbiz 22, 1951/2, p. 150.

122) Cahiers Sioniens, 1950, p. 199-200.

E. Overige rollen en teksten

In zijn tweede overzicht heeft SUKENIK uit het te zijner beschikking staande boek der *Hōdājôt* (hymnen) vijf psalmen zo volledig mogelijk gepubliceerd en ze met Hebreeuwse letters aangeduid (door ons: ABCDE); de teksten zijn voor een deel al in het eerste overzicht te vinden. Vertalingen der vijf zijn gepubliceerd door VERMÈS en LAMBERT [130]), terwijl anderen sommige psalmen vertaald hebben. Aan Ps. B heeft SUKENIK een nieuw fragment toegevoegd, waarin de naam *Eli* in archaïsche letters voorkomt. Psalm C heeft hij nu in zijn geheel afgedrukt, d.i. de vier laatste regels inbegrepen. SUKENIK meent dat Ps. D misschien het werk is van de Leraar der gerechtigheid, die er zijn persoonlijke lotgevallen in beschrijft (o.a. zijn gedwongen ballingschap, in overeenstemming met DSH II, 15, comm.) [131]). Ps. E laat volgens hem de diepte zien der innerlijke ervaringen van de Leraar [132]). De auteur van Ps. D wijst op de belangrijke profetische taak die hij heeft ontvangen; het is zeer goed mogelijk dat hij de Leraar der gerechtigheid zelf is (ook MILIK wijst hierop [133]). Het gedeelte

123) M. J. LAGRANGE, *Le Judaïsme,* Paris 1931³, p. 33 vv. BURROWS deelt mee in JQR 42, 1951/52, p. 125, de drukproeven gezien te hebben van een werk van BEN SION KATZ גילוי סוד המגילות הגנוזות במערת יריחו, (dat inmiddels te Tel Aviv is verschenen) en waarin de DSS en CDC aan de volgelingen van Judas en Sadok, Zeloten uit de periode juist vóór de verwoesting van de tweede tempel, worden toegeschreven.

124) RB 1950, p. 426/28; in zijn „communication" van 4 April 1952 staat hij echter gunstig tegenover de Essenenhypothese.

125) RB 1951, p. 542-548.

126) Etudes, février 1951 (Tome 268), p. 215.

127) *Festschrift Nötscher,* 1950, p. 232 vv.

128) JJSt II, 1951/2, p. 93; zie verder ook JEOL XI, p. 44, waar is uiteengezet dat uit de brief van Timotheus het tegendeel schijnt te volgen van wat TEICHER er uit opmaakt.

129) ZRGG 1951, p. 322-336.

129a) NÖTSCHER, Bibel und Kirche I, 1952, p. 36 vv.; EDELKOORT, *De handschriften van de Dode Zee,* p. 118-134.

129b) עדה ועדות, p. 33.

130) Cahiers Sioniens 1950, p. 178-202 en NRTh 1952, p. 284-289.

131) *Meg. Gen.* II, p. 32; D.-S. houdt vol dat uit de tekst van DSH duidelijk blijkt dat de Leraar ter dood is gebracht, VT 1951, p. 200-215, en BAUMGARTNER geeft hem hierin gelijk, ThRu p. 154.

132) *Meg. Gen.* II, p. 33.

133) Biblica 1951, p. 367, noot 8; MILIK *insinueert* slechts wat SUKENIK duidelijk uitspreekt.

dat van de Psalmen, resp. Hymnen nog over is, bestaat uit de resten van 12 kolommen en een aantal later gevonden fragmenten, waarvan er enkele bij de Amerikanen berusten.

Van het Boek van de ‘Strijd der kinderen des lichts tegen de kinderen der duisternis’ (DSW) heeft Sukenik in zijn tweede overzicht een kort fragment gepubliceerd en getranscribeerd, dat in het eerste bericht niet vrij van drukfouten was [134]). Burrows heeft medegedeeld, dat Emil J. Kraeling in een nog niet gepubliceerde studie aanneemt dat de historische situatie die DSW veronderstelt, de tijd van Seleucus iv of van Antiochus Epiphanes is [135]).

De Leviticusfragmenten bevatten slechts enkele tekstregels, en deze nog maar gedeeltelijk. Er zijn in die weinige woorden slechts twee afwijkingen van MT te vinden, waarvan er een een geval is van *scriptio plena* (הידעונים, Lev. 19, 31), terwijl de andere het *qerê* heeft in plaats van het *ketîb* (היא *i.p.v.* הוא !).

In een scherpzinnige studie heeft Milik een fragment behandeld dat in de *Ill. Lond. News* van 1.10.1949 was gepubliceerd (*ibid.* p. 494, fig. 5) [136]). Hij stelt voor dit te beschouwen als een stuk van een oud Henoch- of Noëboek. Met nog meer scherpzinnigheid heeft I. Rabinowitz vier fragmentjes, gepubliceerd in BiArch 1949, p. 58-59, gecombineerd en daaruit het bestaan trachten aan te tonen van een commentaar op Ps. 107, in dezelfde trant en geest geschreven als DSH [137]). Het resultaat van deze studie lijkt echter dubieuzer dan dat van Milik.

V. SLOTBEMERKINGEN

Uit het bovenstaande is voldoende duidelijk dat het onderzoek der handschriften en der teksten nog in volle gang is en nog geen algemeen aanvaard resultaat is bereikt. Vast staat dat de hss. niet uit de vroege of late middeleeuwen kunnen stammen. De Vaux vindt het waarschijnlijk, sinds zijn laatste onderzoekingen, dat het depot rond 70 A.D. is aangelegd, en allerlei auteurs zijn hem hierin al bijgevallen. Dit sluit niet uit dat de hss., minstens sommige, ouder, ja, vóórchristelijk zijn. De *teksten* kunnen natuurlijk nog ouder zijn. De nauwe verwantschap van de tekst met die van de Damascusfragmenten wordt algemeen aanvaard; CDC maakt op de meesten die zich hierover hebben uitgesproken de indruk uit een jonger stadium van de secte afkomstig te zijn dan DSS.

In een uiterst zorgvuldig wikkend en wegend artikel heeft W. Baumgartner geconcludeerd dat een vóórchristelijke ontstaanstijd van het depot uitgesloten is op grond van drie hoofdargumenten (hoofdzakelijk van Kahle afkomstig) [138]). Het eerste, n.l. de vondst van fragmenten die van codices afkomstig zouden zijn, is reeds door de Vaux voldoende weerlegd [139]). Het tweede betreft de twee letters estrangeloschrift die Kahle en Driver hebben gevonden, maar die o.i. weinig zeggen zolang de letters niet zijn gepubliceerd [140]). Het derde steunt op de opvatting dat DSIb en toevoegingen bij DSIa bekendheid met MT veronderstellen en dus niet vóórchristelijk kunnen zijn. Daarom zou het depot op zijn vroegst in de tweede eeuw A.D. ontstaan zijn. Het laatste argument veronderstelt dat wij al zo goed op de hoogte zijn van de ontstaansgeschiedenis van MT dat wij er bovenstaande conclusie uit kunnen trekken. Hiertegen kan worden ingebracht wat B. onmiddellijk laat volgen en waarmee men slechts kan instemmen, n.l. dat de vondst in de grot er toe dwingt „umzulernen” en tot dusver geldende maatstaven naar de nieuw ontdekte gegevens te verbeteren, iets waarvan de geschiedenis der oudheidkunde méér voorbeelden kent (*l.c.*, p. 136). Maakt men een balans op, dan zijn o.a. voorstanders van een vóórchr. datum der DSS: Albright, Trever, Burrows, Sukenik, de Vaux, Harding, Birnbaum, Segal, Cassuto, Guillaume, Hempel, Kraeling, Yeivin (Lev. fragm. 1ste eeuw v. Chr.), Bl. Roberts („early prechristian date in a strong position”), e.a. Voor een latere datum zijn Zeitlin, Lachemann, Lehmann,

[134]) *Meg. Gen.* II, p. 51-53.
[135]) OTS viii, 1950, p. 190.
[136]) Biblica 1951, 393-400.
[137]) BiArch 1951, p. 50-52.
[138]) ThRu 1951, p. 136.
[139]) RB 1951, p. 439; vgl. hiervóór, p. 222.
[140]) Vgl. hiervóór, p. 222.

Teicher, Weis, Reider, del Medico, Lambert, Vermès, Kahle, Driver. Anderen spreken zich niet uit. Uit deze opsomming blijkt dat het niet juist is te beweren, dat een meerderheid van auteurs zich reeds tegen een vóórchristelijke datum zou hebben uitgesproken [141]).

De bekende voorstander van de middeleeuwse (indien niet latere) oorsprong der handschriften, S. Zeitlin, heeft zijn stelling nog steeds volgehouden en met nieuwe argumenten trachten te steunen, ook nadat hij er „once more and finally” over had geschreven [142]). Over Zeitlin’s gebruik van oude rabbijnse teksten, enz. heeft I. Sonne een vernietigend oordeel uitgesproken [143]) en geconcludeerd dat de premissen van Z.’s bewijsvoeringen geen soliede gronden hebben.

Zeitlin heeft vooral naar voren willen brengen dat de Dode Zee Rollen géén waarde bezitten voor de verklaring van het ontstaan van het Christendom en van het Nieuwe Testament. Boven is al uiteengezet dat Dupont-Sommer van de tegengestelde opvatting is. Gematigder zijn enkele artikelen van K. G. Kuhn [144]). Hij ziet in de secte een groep met gnostiek-dualistische en eschatologische, maar nog niet mythologische opvattingen. De christelijke oergemeente is er wel niet van afhankelijk, maar zij is toch in de onmiddellijke nabijheid er van opgegroeid, zodat allerlei gebruiken van de secte ook bij haar in zwang zijn gekomen. In dit verband wijst K. op de gemeenschap van goederen, het avondmaal, het doopsel van Joannes; in enkele teksten van Paulus (II Cor. 6, 14-17, 1; Col. 1, 12-14) en in Hand. 26, 18 vindt men volgens K. de terminologie van DSS volledig terug. Het is echter vooral voor het begrip van de johanneïsche litteratuur dat de nieuwe teksten van belang zouden zijn. Kuhn meent zelfs dat nu de sleutel is gevonden „zur religionsgeschichtlichen Einordnung und zur historisch und sachlich genauen Interpretation des johanneischen Schrifttums”. Derhalve zijn de rollen onder menig opzicht van „umwälzende” betekenis voor de uitleg van het Nieuwe Testament en de godsdienstwetenschap. In veel gematigder, maar gelijksoortige zin heeft W. Grossouw zich uitgesproken [145]). Hij beschouwt de secte als orthodox-Joods, die zich slechts geringe sectarische afwijkingen veroorloofde. In DSD zijn gelijkenissen in gedachten en stijl met S. Jan te bespeuren. G. Vermès, die zich ook met de zaak heeft bezighouden [146]) ziet de overeenkomst tussen DSH en het Nieuwe Testament vooral in de charismatisch-geïnspireerde uitleg der profetieën. In hoever dit alles juist is moge de toekomst leren en mogen de nieuw-testamentici uitmaken.

Kort voor het ter perse gaan van dit artikel verscheen Edelkoort’s boek over de Dode Zee rollen dat een goed en vlot geschreven en voor het grote publiek bedoeld overzicht biedt van de verschillende problemen, met een vertaling van de belangrijkste teksten. Nieuwe inzichten of theorieën brengt het niet.

Nijmegen, 15 November 1951
5 September 1952.

J. van der Ploeg o.p.

[141]) Dit zegt Lambert o.a. in Les Etudes Classiques, 1951, p. 225.
[142]) S. Zeitlin, *The Hebrew Scrolls once more and finally,* JQR xli 1950/51, p. 1-58. In *The Zadoqite Fragments* (1952), p. 28 houdt Zeitlin DSD voor vroeg-middeleeuws, misschien uit de 7de of 8ste eeuw; hiermee komt hij impliciet op vroegere beweringen terug.
[143]) *Final Verdict on the Scrolls?* JBL 1951, p. 37-44.
[144]) Voor de titels van zijn artikelen, vgl. de litteratuurlijst aan het slot.
[145]) W. Grossouw, The Dead Sea Scrolls and the New Testament. StudCath 1951, p. 289-299; 1952, p. 1-8.
[146]) G. Vermès, Le „Commentaire d’Habacuc” et le Nouveau Testament. Cahiers Sioniens n°. 4, 1951, p. 337-349.

LITTERATUUR

(Dit overzicht is bedoeld als aanvulling van de opgave in JEOL XI, p. 69-71. Op enkele uitzonderingen na zijn slechts die publicaties vermeld die ik heb kunnen gebruiken)

ARBEZ, E. P., *Notes on the New Hebrew Manuscripts.* Cath. Bibl. Quat, 1950, p. 173-189.

——, *The New Hebrew Manuscripts.* The American Eccles. Rev. 1950, p. 25-36; 137-145; 196-206.

ARNOLD, J. R. and W. LIBBY, *Radiocarbon Dates.* Science 1951, p. 111.

AUDET, J. P., *Affinités littéraires et doctrinales du «Manuel de Discipline»,* RB 1952, p. 219-238.

AVI-YONAH, M., *The "War of the Sons of Light and the Sons of Darkness" and Maccabean Warfare.* Isr. Expl. Journ., II, 1952, p. 1-5.

BARTHÉLÉMY, D., *Le grand rouleau d'Isaïe trouvé près de la Mer Morte.* RB 1950, p. 530-549.

——, *Notes en marge de publications récentes sur les manuscrits de Qumran.* RB 1952, p. 187-218.

BAUCHAU, A., *Radioactivité et âge des manuscrits du désert de Juda,* Nouv. Rev. Th. 1950, p. 515-517.

BAUCHET, J. M. Paul, *Un Salmo del libro de las Alabanzas de ᶜAin Feška.* Sefarad 1950, p. 170-172.

BAUMGARTNER, W., *Der Palästinische Handschriftenfund. Zweiter Bericht.* Theol. Rundschau 1951, p. 97-154.

BEA, A., *De manuscriptis hebraicis (hierosolymitanis) recens inventis.* Biblica 1949, p. 293-295; 479-475; 546-548.

——, *De genuitate manuscriptorum hebraicorum in caverna ᶜAin Fešqa inventorum.* Biblica 1950, 242-245.

——, *I manoscritti ebraici scoperti nel deserto di Giuda* 1950 (=artikelen uit La Civiltà Cattolica 4 en 8 Maart 1950; 29 blz.).

BEEGLE, D. W., *Proper Names in the New Isaiah Scroll.* BASOR 123, 1951, p. 26-30.

BIRNBAUM, S. A., *The Leviticus Fragments from the Cave.* BASOR 118, 1950, p. 20-27.

——, *How Old are the Cave Manuscripts? A paleographical Discussion.* Vet. Test. 1951, p. 91-109.

——, *Notes on the Internal and Archaeological Evidence concerning the Cave Scrolls.* JBL 1951, p. 227-232.

BOCCACCIO, P., *I manoscritti del Mar Morto e i nomi di Dio* יהוה, אל. Biblica 1951, p. 90-96.

BOERHAVE BEEKMAN, W., *Interessante ouderdomsbepalingen van houten voorwerpen door meting van hun radio-actieve koolstof.* Natuur en Techniek 1951, p. 403-405.

BONSIRVEN, J., *Révolution dans l'histoire des origines chrétiennes?* Etudes, 268, 1951, p. 213-218.

BROWNLEE, W. H., *The Original Height of the Dead Sea Habakkuk Scroll.* BASOR 118, 1950, p. 7-9.

——, *A Comparison of the Covenanters of the Dead Sea Scrolls with Pre-Christian Jewish Sects.* BiArch 1950, p. 50-72.

——, *Excerpts from the Translation of the Dead Sea Manual of Discipline.* BASOR 121, 1951, p. 8-13.

——, *The Dead Sea Manual of Discipline.* BASOR Supplementary Studies, nos. 10-12. New Haven 1951.

——, *Biblical Interpretation among the Sectaries of the Dead Sea Scrolls.* BiArch 1951, p. 54-76.

——, *The Text of Isaiah VI 13 in the Light of DSIa.* VT 1951, p. 296-298.

——, *Light on the Manual of Discipline (DSD) from the Book of Jubilees.* BASOR 123, 1951, p. 30-32.

——, *The Historical Allusions of the Dead Sea Habakkuk Midrash.* BASOR 126 (April 1951), p. 10-20.

BRUCE, F. F., *Recent Discoveries in Biblical Manuscripts.* Journal of the Transactions of the Victoria Institute, Vol. 82, 1950, p. 131-149 (met discussie, gevoerd door J. LEVEEN, A. S. BIRNBAUM en H. J. PLENDERLEITH).

BURROWS, Millar, *Statement on the Publication of the Scrolls.* BASOR 120, 1950, p. 11.

——, *The Discipline Manual of the Judean Covenanters.* OTS VIII, Leiden 1950, p. 156-192.

——, *The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery.* Volume II, fasc. 2, New Haven 1951.

——, *The Dating of the Dead Sea Scrolls.* BASOR 122, 1951, p. 4-6.

——, *Waw and Yodh in the Isaiah Dead Sea Scroll (DSIa).* BASOR 124, 1951, p. 18-20.

——, *Concerning the Dead Sea Scrolls.* JQR 42, 1951/52, p. 105-132.

——, *The Meaning of 'šr 'mr in DSH.* VT 1952, p. 255-260.

CASSUTO, U., *Gli antichi manuscritti ebraici testè scoperti in Palestina.* Atti della Accademia dei Lincei 1950, Serie ottava, Rendiconti, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Vol. V, 1-2, p. 18-21.

CAVALETTI, S., גואים *nel manoscritto del deserto di Giuda.* Rivista degli Studi Orientali, 1950, p. 27-29.

COLLIER, D., *New Radiocarbon method for Dating the Past.* BiArch. 1951, p. 25-28 (overgedrukt uit Chicago Natural History Museum Bulletin, Vol. XXII, 1951, n°. 1).

COPPENS, J., *Les Manuscrits du Désert de Juda.* Eph. Theol. Lov. 1950, p. 326-329; 580-582.

CROWFOOT, G. M., *Linen Textiles from the Cave of Ain Feshkha in the Jordan Valley.* Pal. Expl. Quat. 1951, p. 5-31.

DAGUT, M. B., *The Habbakuk Scroll and Pompey's Capture of Jerusalem.* Biblica 1951, p. 542-548.

DELCOR, M., *Les manuscrits de la Mer Morte. Essai sur le Midrash d'Habacuc.* Paris 1951.

——, *Le Midrash d'Habacuc.* RB 1951, p. 521-549.

DIRINGER, A., *Early Hebrew Writing.* BiArch. 1950, p. 74-95.

——, *Early Hebrew Script versus Square Hebrew Script,* in Essays and Studies presented to S. S. Cook. London 1950, p. 35-49.

——, *The Early Hebrew Bookhand.* Pal. Expl. Quat. 1950, p. 16-24.

DRIVER, G. R., *New Hebrew Scrolls.* Hibbert Journal 49, 1949/50, p. 11-21.

——, *New Hebrew Manuscripts.* JQR 41, 1950/51, p. 359-372.

——, *Hebrew Scrolls.* JThSt 1951, p. 17-30.

——, *The Hebrew Scrolls from the Neighbourhood of Jericho and the Dead Sea.* London 1951.

DUPONT-SOMMER, A., *Lumières Nouvelles sur les manuscrits découverts près de la Mer Morte.* La Nouvelle Clio, n°. 8, 1950, p. 330-335.

——, *Aperçus préliminaires sur les Manuscrits de la Mer Morte* (= L'Orient Ancien Illustré, 4), Paris 1950.

——, *The Dead Sea Scrolls,* A Preliminary Survey by A. DUPONT-SOMMER, translated by E. Margaret ROWLEY, Oxford 1951.

——, *La Règle de la Communauté de la Nouvelle Alliance. Extraits traduits et annotés.* Rev. de de l'Hist. des Rel. Tome 138, 1950/1, p. 5-21.

——, *Le „Commentaire d'Habacuc" découvert près de la Mer Morte,* Rev. de l'Hist. des Rel., Tome 137, 1949/50, p. 129-171.

——, *Observations sur le Manuel de Discipline découvert près de la Mer Morte.* Communication lue devant l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres le 8 juin 1951), Paris 1951.

——, *Le Maître de Justice fut-il mis à mort?* VT 1951, p. 200-215.

——, *La Nouvelle Alliance juive et le Maître de Justice.* Rev. de Paris 1951 (août), p. 91-104.

——, *Contribution à l'exégèse du Manuel de Discipline.* VT 1952, p. 229-243.

——, *Encore sur le mot 'BWT dans DSH XI 6.* VT 1952, p. 276-278.

——, *Découvertes nouvelles dans le désert de Juda.* Revue de la pensée juive 1952, p. 66-77.

——, *Le «manuel de Discipline» découvert près de la Mer Morte.* Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, communication du 8 juin 1951 (p. 189-200), met opmerkingen van E. DHORME, J. CARCOPINO, L. ROBERT.

EDELKOORT, A. H., *De handschriften van de Dode Zee.* Baarn 1952.

EISSFELDT, O., *Der gegenwärtige Stand der Erforschung der in Palästina neu gefundenen hebräischen Handschriften. 8. Die Bestimmung der aramäisch geschriebenen Rolle als das Apokryphe Lamechbuch.* ThLZ 1950, kol. 23-26. *10. Hauptmann Philippe Lippens' Bericht über die Wiederentdeckung der Fundhöhle, ibid.,* kol. 145-152.

——, *Zeilenfüllung.* VT 1952, p. 87-92.

FÉVRIER, J. G., *La tactique hellénistique dans un texte de ᶜAyin Fashkha.* Semitica, III, 1950, p. 53-59.

FILSON, Floyd V., *Some Recent Study of the Dead Sea Scrolls.* BiArch 1950, p. 96-99; *New fragments of the Dead Sea Scrolls, ibid.,* p. 99-100.

GELIN, A., *Le Christianisme avant le Christianisme?* L'Ami du Clergé 1951, p. 101-103.

GEMSER, B., *Die Jerusalemse Boekrolle.* Herv. Teol. Stud., 1949, p. 172-182.

GOOSSENS, R., *Onias le Juste, le Messie de la Nouvelle Alliance, lapidé à Jérusalem en 65 avant J.-C.* La Nouvelle Clio, n°. 7, 1950, p. 336-353.

——, *L'état actuel des recherches sur les manuscrits de la Mer Morte et sur la secte de la Nouvelle Alliance.* La Nouvelle Clio, n°. 10, 1950, p. 634-671.

——, *Les éléments messianiques des traditions sur Onias le Juste chez Josèphe et dans le Talmud* (= Académie Royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 5e série, Tome XXXVI, Bruxelles 1950, p. 440-469).

——, *La secte juive de la Nouvelle Alliance et les origines chrétiennes.* Rev. Univ. de Bruxelles, 1950-51, p. 3-37.

GORDIS, R., *„Naᶜalam" and other Observations on the Ain Feshka Scrolls,* JNES 1950, p. 44-47.

GROSSOUW, W., *The Dead Sea Scrolls and the New Testament. A Preliminary Survey.* Studia Catholica (Nijmegen), 1951, p. 289-299; 1952, p. 1-8.

GUILLAUME, A., *Mt. XXVII, 46 in the Light of the Dead Sea Scroll of Isaiah.* Pal. Expl. Quat. 1951, p. 78-80.

——, *Les manuscrits hébreux.* RB 1952, p. 182-186.

GUINDON, W. G., *Radioactive Carbon and the Dead Sea Scrolls.* Cath. Bibl. Quat. 1951, p. 268-275.

HABERMANN, A. M., *ᶜEdāh weᶜēdût. Megillôt gedûmôt mimmidbar Jehûdāh.* Jerusalem 1952.

HEMPEL, J., *Nachtrag* (= eerste bericht over de Dode Zee Rollen in ZAW). ZAW Bd. LXI, 1945/48, p. 279-284.

——, *Vorläufige Mitteilungen über die am Nordwestende des Toten Meeres gefundenen hebräischen Handschriften.* Göttingen 1949 (Akademie Göttingen).

——, *Chronik* (bijna geheel gewijd aan de Dode Zee Rollen),. ZAW Bd. LXII, 1949/50, p. 246-268.

——, *Beobachtungen an der „syrischen" Jesajarolle vom Toten Meer (DSIa).* ZDMG 101, 1951, p. 138-173.

——, *Die Handschriften vom Toten Meer in ihrem Verhältnis zum Urchristentum.* Unterwegs VI, 1952, p. 94-99.

JANSSENS, H. F., *Vocabulaire du Manuel de Discipline.* Bruxelles 1952 (met de hand geschreven stencil).

JÉROME, A., *Bilan des fouilles récentes en Palestine.* Etudes, Vol. 273 (1952), p. 382-386.

KAHLE, P., *Ivan Engnell's Text och Tradition,* in Festschrift Nötscher, Bonn 1950, p. 128-136.

——, *Die Hebräischen Handschriften aus der Höhle.* Stuttgart 1951.

——, *Der Gegenwärtige Stand ... 13. Die Zeit der Bergung der hebräischen Handschriften aus der Höhle,* ThLZ 1950, kol. 537-542; *16. Zu den Handschriftenfunden aus der Höhle, ibid.,* 1951, kol. 161-166.

——, *The Age of the Scrolls.* VT 1951, p. 38-48.

——, *Der gegenwärtige Stand ... 22. Die Gemeinde des neuen Bundes und die hebräischen Handschriften aus der Höhle.* ThLZ 1952, 401-412.

KANAEL, B., *Notes on the Ancient Hebrews Script in the Judean Scrolls.* Bull. Isr. Expl. Soc. 1951, p. 46-52.

KATZ, Ben Sion, *Gillûj sôd ha-megillôt ha-genûzôt bemaᶜarat Jehûdāh.* Tel Aviv 1951.

KRAELING, C. H., *A Dead Sea Scroll Jar at the Oriental Institute.* BASOR 125 (Febr. 1952), p. 5-7.

KUHN, K. G., *Der Gegenwärtige Stand ... 9. Zur Bedeutung der neuen palästinischen Handschriftenfunde für die neutestamentliche Wissenschaft.* ThLZ 1950, kol. 81-86.

——, *Die in Palästina gefundenen hebräischen Texte und das Neue Testament.* Zeitschr. f. Th. u. K. 1950, p. 192-221.

——, *Die Schriftrollen vom Toten Meer. Zum heutigen Stand ihrer Veröffentlichung.* Ev. Theol. 1951, p. 72-75.

——, *Über den ursprünglichen Sinn des Abendmahls und sein Verhältnis zu den Gemeinschaftsmahlen der Sektenschrift.* Ev. Theol. 1951, p. 508-527.

LACHEMAN, E. R., *Can Hebrew Paleography be called "scientific"?* JQR XLII, 1951/2, p. 377-386.

LAMBERT, G., *Les manuscrits du désert de Juda. V. Identification des derniers rouleaux. VI. L'âge des manuscrits de Qumrân.* Nouv. Rev. Th. 1950, p. 493-515.

——, *Les manuscrits hébreux de la grotte de Qumrân.* Les Et. Class. (Namur), 1951, p. 217-226.

——, *Le manuel de discipline de la grotte de Qumrân.* Nouv. Rev. Th. 1951, p. 938-956.

——, *Traduction intégrale du „Manuel de discipline".* Nouv. Rev. Th. 1951, p. 957-975.

—— et G. VERMÈS, *Les manuscrits du désert de Juda.* Nouv. Rev. Th. 1951, p. 385-398.

——, *Le Maître de Justice et la Communauté de l'Alliance.* NRTh 1952, p. 259-283.

——, *Traduction de quelques «psaumes» de Qumrân et du «pesher» d'Habacuc.* NRTh 1952, p. 284-297.

LEHMANN, O. H., *Materials concerning the Dating of the Dead Sea Scrolls. I: Habakkuk.* Pal. Expl. Quat. 1951, p. 32-54.

LIEBERMANN, S., *Light on the Cave Scrolls from Rabbinic Sources* (= Proceed. American Acad. Jew. Res. Vol. XX, p. 395-404) New York 1951.

LINDBLOM, J., *Die Jesaja-Apokalypse in der neuen Jesajahandschrift (DSIa).* Lund, 1951.

——, *Deuterojesaja i den nyfunna Jesaja-handskriften fran Palestina.* Svensk teologisk kvartalskrift, 1950, p. 302-314.

——, *Die Ebed Jahwe-Orakel in der neuentdeckten Jesajahandschrift (DSIa).* ZAW 1951, p. 235-248.

MARCUS, R., *Textual Notes on the Dead Sea Manual of Discipline.* JNES 1952, p. 205-211.

MEDICO, H. E. DEL, *Peut-on dater les manuscrits de la Mer Morte?* Dieu Vivant, XIX, 1951, p. 119-126.

——, *Deux manuscrits hébreux de la Mer Morte. Essai de traduction du „manuel de discipline" et du „commentaire d'Habbakuk", avec notes et commentaires.* Paris 1951.

MEYER, R., *Probleme der hebräischen Grammatik.* ZAW 1951, p. 221-235.

MICHAUD, H., *Un passage contesté d'un des rouleaux de la Mer Morte.* VT 1952, p. 83-85.

——, *Orthographe fonctionelle et orthographe de série.* Journ. As. 1951, p. 299-310.

MILIK, J. T., *Noti sui manoscritti di ᶜAin Fešḫa.* Biblica 1950, p. 73-91; 204-225.

——, *Il rotolo frammentario di Isaia.* Biblica 1950, p. 246-249.

——, *Le giarre dei manoscritti della grotta del Mar Morto e dell' Egitto Tolemaico.* Biblica 1950, p. 504-508.

——, *The Dead Sea Scrolls Fragment of the Book of Enoch.* Biblica 1951, p. 393-400.

——, *Nota ad volumen Hymnorum Mss. Maris Mortui.* Verbum Domini 1950, p. 231-232.

——, *Duo cantica ex volumine hymnorum nuper invento ad Mare Mortuum.* Verbum Domini 1950, p. 362-371.

——, *„Manuale Disciplinae".* Verbum Domini 1951, p. 129-158.

——, *Elenchus Textuum ex caverna Maris Mortui.* Verb. Dom. 1952, p. 34-45; 101-109.

MOLIN, G., *Die Rollen von ᶜEn Fešḫa und ihre Stellung in der jüdischen Religionsgeschichte.* Judaica 1951, p. 161-213.

MOWINCKEL, S., *Handskrift funnet ved Dødehavet og dets betydning for teksthistorien.* Norsk Teol. Tidskr. 52, 1951, p. 145-147.

——, *Det eldst kjente gammeltestamentliche Bibelhåndskrift.* Norsk T. T. 1951, p. 252-256.

NOTH, M., *Eine Bemerkung zur Jasajarolle vom Toten Meer.* VT 1951, p. 224-226.

NÖTSCHER, F., *Der Handschriftenfund am Toten Meer vom Jahre 1947.* Palästinahefte Nrs 40-42, V. Band, 1950, p. 7-22.

——, *Entbehrliche Hapaxlegomena in Jesaja.* VT 1951, p. 299-302.

——, *Jüdische Mönchsgemeinde und Ursprung des Christentums nach der jüngst am Toten Meer aufgefundenen hebräischen Handschriften.* Bibel und Kirche 1952, p. 21-38.

ORLINSKY, H. M., *Studies in the St. Mark's Isaiah Scroll.* JBL 1950, p. 149-166; JJSt 2, 1951, p. 151-154; JNES, 1952, p. 153-156.

——, *Photography and Paleography in the Textual Criticism of St. Mark's Isaiah Scroll, 43: 19.* BASOR 123, 1951, p. 33-35.

PARROT, A., *Les manuscrits du désert de Juda,* in A. LODS, *Histoire de la littérature hébraïque et juive.* Paris 1950, p. 1024-1033.

PÉREZ CASTRO, P., *Los manuscritos del Mar Muerto.* Sefarad 1951, p. 115-153; 1952, p. 167-197.

PLOEG, J. VAN DER, *Le rouleau D'Habacuc de la grotte de Ain Fešḫa.* BiOr 1951, p. 2-11.

——, *Le „manuel de Discipline" des rouleaux de la Mer Morte.* BiOr 1951, p. 113-126.

——, *L'immortalité de l'homme d'après les textes de la Mer Morte.* VT 1952, p. 171-175.

——, *Quelques traductions du «Manuel de Discipline» des manuscrits de la Mer Morte.* BiOr 1952, p. 127-133.

RABINOWITZ, I., *The Second and Third Columns of the Habakkuk Interpretation-Scroll.* JBL 1950, p. 31-49.

——, *The Existence of a hitherto unknown Interpretation of Psalm 107 among the Dead Sea Scrolls.* BiArch, 1951, p. 50-52.

——, *Trever's Taw and Orlinsky's Argument.* BASOR 124, 1951, p. 29.

——, *The Authorship, Audience and Date of the de Vaux Fragment of an Unknown Work.* JBL 1952, p. 19-32.

RATZABY, Y., *Remarks concerning the Distinction between waw and yodh in the Habakkuk Scroll.* JQR 1950, p. 155-157.

REICKE, Bo, *Handskrifterna från Qumran (eller ᶜAin Feshcha)* I-III (= Symbolae Biblicae Upsalienses. Supplementshäften till Svensk Exegetisk Årsbok. 14) Uppsala 1952.

REIDER, J., *The Dead Sea Scrolls.* JQR 41, 1950/51, p. 59-70.

ROBERTS, B. J., *The Jerusalem Scrolls.* ZAW LXII, 1949/50, p. 224-245.

——, *The Old Testament Text and Versions.* Cardiff 1951 (passim).

——, *The Manual of Discipline of the Dead Sea Scrolls.* The Exp. Times 63, 1951/52, p. 107-108.

ROST, L., *Der gegenwärtige Stand ... 11. Die Sektenrolle,* ThLZ 1950, kol. 341-344. 12. *Bemerkungen zum neuen Habakkuktext, ibid.* kol. 477-482.

——, *Der gegenwärtige Stand ... 20. Der von Père de Vaux in der Académie des Inscriptions et Belles-Lettres erstattete Bericht über Ḫirbet Qumrān.* ThLZ 1952, 277-280.

ROWLANDS, E. R., *Mistranscriptions in the Isaiah Scroll.* VT 1951, p. 226-229.

ROWLEY, H. H., *The Internal Dating of the Dead Sea Scrolls.* EphThLov 1952, p. 257-276.

——, *The Historical Background of the Dead Sea Scrolls.* Exp. Times 63, 1951/52, p. 378-384.

SCHOEPS, H. J., *Handelt es sich wirklich um ebionitische Dokumente?* ZRGG 3, 1951, p. 322-336.

——, *Der Habakuk-Kommentar von ᶜAin Feshkha — ein Dokument der hasmonäischen Spätzeit.* ZAW 1951, p. 249-258.

SCHUBART, W., *Der gegenwartige Stand ...,* 18. *Zu dem Funde Hebräischer Handschriften in Palästina.* ThLZ 1951, kol. 533-536.

SCHUBERT, K., *Die Texte aus der Sektiererhöhle bei Jericho. Festschrift F. Nötscher* (= Alttestamentliche Studien Friedrich Nötscher gewidmet [= Bonner Biblische Beiträge, 1]), Bonn 1950, p. 224-245.

——, *Der gegenwärtige Stand ... 21. Bemerkungen zum Verständnis einiger Termini in den Handschriften von ᶜEn Fešha und im Damaskus-Dokument.* ThLZ 1952, 329-336.

——, *Die jüdischen und judenchristlichen Sekten im Lichte der Handschriften von ᶜEn Fešcha.* ZKTh 1952, p. 1-62.

SEGAL, M. H., *The Habakkuk „Commentary" and the Damascusfragments. A Historical Study.* JBL 1951, p. 131-147.

——, *Letôledôth kĕt ha-yaḥad.* Tarbiz XXII, 1951, p. 136-152.

——, *On Problems of the Cave Scrolls.* Eretz Israel, Vol. I (Jerusalem, Israel Exploration Society 1951).

SELLERS, O. R., *Date of Cloth from the ᶜAin Fashkha Cave.* BiArch. 1951, p. 29.

——, *Radiocarbon Dating of Cloth from the ᶜAin Feshkha Cave.* BASOR 123, 1951, p. 24-26.

SJÖBERG, E., *The Restauration of Col. II of the Habakkuk Commentary of the Dead Sea Scrolls.* Stud. Theol. IV, 2, 1952, p. 120-128.

SONNE, I., *Final Verdict on the Scrolls?* JBL 1951, p. 37-44.

——, *A Hymn against Heretics in the Newly Discovered Scrolls and its Gnostic Background.* HUCA XXIII, Part One, 1950-51, p. 275-313.

STAUFFER, E., *Der Gegenwärtige Stand der Erforschung ... 19. Zur Frühdatierung des Habakukmidrasch.* ThLZ 1951, p. 667-674.

STERN, S. M., *Notes on the New Manuscript Find.* JBL 1950, p. 19-30.

SUKENIK, E., *Megillôth Genûzôth. Seqîrāh šenîyāh.* Jerusalem 1950.

——, (appendix bij de Hebr. vertaling door A. Amir van ALBRIGHT's Archaeology of Palestina: Haarkeologia šel ereṣ Jiśrā'ēl, Tel Aviv 1951).

TALMON, S., *Notes on the Habakkuk Scroll.* VT 1951, p. 33-37.

——, *Yom Hakkippurim in the Habakkuk Scroll.* Biblica, 1951, p. 549-563.

TAMISIER, R., *A Prototype of Christ?* Scripture 1952, p. 35-39.

TEICHER, J. L., *The Dead Sea Scrolls. Documents of the Jewish-Christian Sect of Ebionites.* JJSt II, 1950/51, p. 67-99.

——, *The Damascus Fragments and the Origin of the Jewish Christian Sect.* JJSt II, 1950/51, p. 115-143.

——, *Die Schriftrollen vom Toten Meer-Dokumente der jüdisch-christlichen Sekte der Ebioniten.* ZRGG 1951, p. 193-209 (= ingekorte, door de redactie geleverde vertaling van het artikel in JJSt 2, 1950/51, p. 67-99).

——, *Method in Hebrew Palaeography.* JJSt II, 1950/51, p. 200-202.

TORREY, C. C., *Hebrew Fragments of Jubilees.* JBL 1952, p. 39-41.

TREVER, J. C., *The "suppressed" Scroll of the Haftaroth.* JQR 41, 1950/51, p. 71-81.

——, *Isaiah 43, 19 according to the first Isaiah Scroll (DSIa).* BASOR 121, 1951, p. 13-21.

——, *Some Comments on the Palaeography of the Dead Sea Scrolls.* JJSt II, 1950/51, p. 195-199.

——, *Some Corrections Regarding Isaiah 43: 19 in the Isaiah Scroll.* BASOR 126 (April 1952), p. 26/7.

TRINQUET, J., *Les liens „sadocites" de l'écrit de Damas, des manuscripts de la Mer Morte et de l'Ecclésiastique.* VT 1951, p. 287-292.

VACCARI, A., *De nonnullis lectionibus voluminis Isaiae nuper ad Mare Mortuum reperti.* Studia Anselmiana 27-28 (= Miscellanea ... A. Miller O.S.B. oblata), Romae 1951, p. 254-263.

VAUX, R. DE, *A propos des manuscrits de la Mer Morte.* RB 1950, p. 417-429.

——, *Les manuscrits de la Mer Morte et les Origines Chrétiennes.* Vie Intellectuelle 1951 (avril), p. 60-70.

VERMÈS, G., *Nouvelles lumières sur la Bible et sur le Judaïsme.* Cahiers Sioniens 1949, p. 224-233.

——, *La secte juive de la Nouvelle Alliance d'après ses hymnes récemment découverts.* Cahiers Sioniens 1950, p. 178-202.

——, *A propos des „Aperçus Préliminaires sur les manuscrits de la Mer Morte" de M. A. Dupont-Sommer.* Cahiers Sioniens, 1951, p. 58-69.

——, *La communauté de la Nouvelle Alliance d'après ses écrits récemment découverts. Une contribution au problème des origines des manuscrits du désert de Juda.* Eph. Th. Lov. 1951, p. 70-80.

——, *Le „Commentaire d'Habacuc" et le Nouveau Testament.* Cahiers Sioniens IV, 1951, pp. 337-349.

VINCENT, A., *Les manuscrits hébreux de la Mer Morte.* Revue de Maredsous 1951, p. 434-457.

——, *Où en est la question des manuscrits de la Mer Morte? Nouvelles découvertes.* Rev. des Sc. Rel. 1952, p. 258-264.

WECHSLER, T., *The "Hidden Geniza" once more or Mr. Trever versus Mr. Trever.* JQR LXI, 1950/51, p. 247-250.

WEIS, P. R., *The Date of the Habakkuk Scroll.* JQR XLI, 1950/51, p. 125-154.

WRIGHT, G. E., *Some Radiocarbon Dates.* BiArch 1951, p. 31-32.

YALON, H., recensie van E. SUKENIK, *Megillôt Genûzot* I. Kirjath Sepher XXVI, 1949/50, p. 239-248; recensie van *The Dead Sea Scrolls, ed. M. Burrows,* Kirjath Sepher XXVII 1950/51, p. 163-176; van *The Dead Sea Scrolls* II, 2, Kirjath Sepher XXVIII 1951/52, p. 65-74.

——, *Lelāšôn ha-megillôth ha-genûzôth,* Sinaj (Jerusalem), XIII, 1950, p. 267-293.

YEIVIN, S., *The Date and Attribution of the Leviticus Fragments from the Cache in the Judean Desert.* BASOR 118, 1950, p. 28-30.

——, *The Leviticus Fragments in the Hidden Scrolls Find.* Bull. Jew. Pal. Expl. Soc. XV, 1950, p. 106-107.

ZEITLIN, S., *When were the Hebrew Scrolls "Discovered" — in 1947 or in 1907?* JQR 40, 1949/50, p. 373-378.

——, *The Hebrew Scrolls once more and finally.* JQR 41, 1950/1, p. 1-58.

——, *The Hebrew Scrolls: a Challenge to Scholarship.* JQR 41, 1950/51, p. 251-276.

——, *The Mystery of the Hebrew Scrolls.* The Crozer Quaterly, 1950, p. 35-42.

——, *A note on the "Manual of Discipline".* JQR 41, 1950/51, p. 449.

——, *The Hebrew Scrolls and the Status of Biblical Scholarship.* JQR 42, 1951/52, p. 133-192.

——, *The Zadokite Fragments (= The Jew. Quat. Review Monogr. Series,* Nr. 1), Philadelphia 1952.

——, *Bar Kokba and Bar Kozeba.* JQR XLIII, 1952/53, p. 77-82.

ZEUNER, F. E., *Dating the Past by Radioactive Carbon.* Nature 1950, p. 756-757.

ZOLLI, E., *L'apporto del Ms. DSJ^a all'esegesi del libro d'Isaia.* Antonianum 1951, p. 295-306.

ZUNTZ, G., *Der gegenwärtige Stand ... 15. Randnote zu P. Kahles Artikel über die Zeit der Bergung der neu gefundenen hebräischen Handschriften.* ThLZ 1951, kol. 161-162. — *ibid.* 17. *Randnote zu P. Kahles Artikel „Rollen und Codices, Leder und Pergament"* (ThLZ 1951, 161), kol. 533-534.

HET SUMERISCHE WETBOEK VAN LIPITISTAR, KONING VAN ISIN

De ontdekking van een drietal belangrijke rechtsbronnen uit de periode van vóór Ḫammurabi spant de laatste jaren gelijkelijk de aandacht van Assyriologen en rechtshistorici. Het betreft hier twee eigenlijke vondsten — de ontdekking van een wetboek toegeschreven aan koning Bilalama van Ešnunna en die van een fragment van een wetboek dat wordt toegeschreven aan koning Daduša van Ešnunna (beide gesteld in het Akkadisch) — en dat wat wij een oneigenlijke, maar daarom niet minder belangrijke vondst zouden willen noemen: de ontdekking van het Sumerische wetboek van koning Lipitištar.

Van het wetboek van Bilalama (ca. 1930 v. Chr.; in het vervolg CB) bezitten wij sinds kort een voorlopige Nederlandse vertaling van de hand van Prof. DE LIAGRE BÖHL [1]). Het fragment van de codex die wordt toegeschreven aan Daduša, een latere opvolger van Bilalama, die ongeveer veertig jaren vóór Ḫammurabi (1728-1686 v. Chr.) te Ešnunna moet hebben geregeerd, kennen wij nog slechts uit enkele schaarse mededelingen van TAHA BAQIR [2]), mededelingen die ons met spanning doen uitzien naar de publicatie van deze directe voorloper van Codex Ḫammurabi (in het vervolg CḪ).

Wij bepalen ons in het navolgende bij wat sedert 1948 bekend staat als Codex Lipitištar (in het vervolg CL). In dat jaar publiceerde F. R. STEELE in het *American Journal of Archaeology* een artikel onder de titel *The Code of Lipit-Ishtar* [3]), waaruit bleek dat het hem in samenwerking met S. N. KRAMER gelukt was een viertal fragmenten met juridische inhoud afkomstig uit Nippur en thans in het *University Museum* te Philadelphia te combineren met drie tabletten uit hetzelfde museum, in 1919 reeds gepubliceerd door H. F. LUTZ [4]) en een tekst uit het Louvre, in 1930 gepubliceerd door H. DE GENOUILLAC [5]), die men tot dusver had gehouden voor een hymne aan Lipitištar en die thans de proloog van CL bleek te zijn.

In 1949 identificeerde S. N. KRAMER een nieuw klein fragment, dat het volgende jaar door STEELE werd gepubliceerd onder de titel *An additional Fragment of the Lipit-Ishtar Code, Tablet from Nippur* [6]).

Wij danken CL dus aan een scherpzinnige reconstructie die mogelijk werd gemaakt door het feit van ᶜoverlappingᵓ van verschillende fragmenten. Dat deed ons schrijven, dat het hier een oneigenlijke, maar daarom niet minder belangrijke vondst betreft.

CL moet naar STEELE's reconstructie hebben bestaan uit een aan beide zijden beschreven kleitafel van ongeveer 28 × 23 cm, verdeeld in 10 kolommen, samen een kleine 1200 regels bevattend. Pro- en epiloog nemen beide ongeveer 100 regels in beslag, zodat voor de eigenlijke wettekst ongeveer 1000 regels overblijven. Het eerste gedeelte van deze eigenlijke wettekst op de voorzijde van het tablet is op een paar beginregels van drie kolommen na verloren gegaan. Van de wettekst op de achterzijde konden door combinatie van de reeds bekende en de nieuwe fragmenten ongeveer 290 regels worden hersteld. Het merendeel van de op deze wijze gewonnen ongeveer 300 regels wettekst was reeds bekend uit de publicatie van LUTZ. Van een volledige reconstructie van de codex zijn wij dus nog ver af. De nieuwe fragmenten hebben echter welkome aanvullingen geleverd, het aantal onzekere lezingen gereduceerd en ons het onomstotelijke bewijs geleverd dat wij hier met een in het Sumerisch gesteld wetboek van Lipitištar te doen hebben. Wat dat laatste betreft: het nieuwe fragment UM 29-16-55 + 29-16-249 bevat op de voorzijde (kol. I) de duidelijk leesbare resten van enkele regels uit de proloog, die overeenkomen met TCL XV, n°. 34, kol. I 18-23.

Uit de epiloog (kol. XIX 38) kan worden afgeleid, dat de oorspronkelijke tekst op een

[1]) JEOL XI (1949-50), 95-105.

[2]) Šumer IV (1948), 52 sqq.

[3]) AJA LXX (1948), 425-50. Later verscheen dit artikel ook apart in de serie *Museum Monographs,* The University Museum, University of Pennsylvania, 1948. Wij citeren naar het separatum. — De nieuwe Engelse vertaling van S. N. KRAMER in J. B. PRITCHARD (ed.) (1950), *Ancient Near Eastern Texts,* 159-61, is vrijwel gelijkluidend met die van STEELE.

[4]) UMBS I², n°. 100-102.

[5]) TCL XV, n°. 34.

[6]) ArOr XVIII (= Symbolae Hrozný III), 489-93.

stèle of zuil heeft gestaan, waarvan het niet onmogelijk is dat zij nog eens gevonden zal worden. Het door STEELE gereconstrueerde tablet moet daarvan een afschrift zijn [7]).

Voor wie ook maar enigszins op de hoogte is van de grote taalkundige en zakelijke moeilijkheden waarvoor CL ons stelt, zal het niet verwonderlijk zijn dat STEELE's editie op vele punten reeds weer is achterhaald en verbetering behoeft, vooral dank zij de belangrijke philologische en juridische opmerkingen van resp. A. FALKENSTEIN en M. SAN NICOLÒ [8]).

Onze nieuwe, Nederlandse bewerking steunt op de editie van STEELE, wiens naam voor altijd met CL verbonden zal blijven.

Vooraf nog een enkele opmerking over Lipitištar, de 5de koning uit de dynastie van Isin, die volgens de nieuwste berekeningen regeerde van ongeveer 1885-1875 v. Chr. [9]). Hij dankte zijn faam onder ons tot voor kort vooral aan twee teksten. De eerste, een grote Sumerische tekst, werd in 1916 door H. ZIMMERN gepubliceerd onder de titel *König Lipit-Ištar's Vergöttlichung* [10]). De koningen van Isin waren erfgenamen van de grote koningen van de 3de Dynastie van Ur, van wie bekend is, dat zij te beginnen met Šulgi zowel hun eigen goddelijkheid als die van hun voorgangers proclameerden. Over de betekenis van de hymnen waarin aan Šulgi, Išmēdagān, Lipitištar en andere koningen goddelijke eer wordt toegekend, alsook over hun sacrale titels zoals „herder" en „landman" heeft Prof. DE LIAGRE BÖHL ons indertijd ingelicht [11]).

De tweede tekst, gesteld in het Akkadisch, werd in 1926 door A. BOISSIER gepubliceerd onder de veelbelovende titel *Lipit-Ištar, roi législateur* [12]). Het is een klein tablet waarvan de voorzijde bijna woordelijk overeenstemt met CḪ § 7. W. EILERS houdt het voor „ein Pamphlet, bestimmt, eine Tatsache älter erscheinen zu lassen, als sie ist" [13]). Op grond van de achterkant van het tablet, waarop mooi geschreven tekens voorkomen „qui paraissent appartenir à des paradigmes" [14]), hellen wij over tot de mening dat het tablet een zgn. schooltekst is. Terecht heeft EILERS vermoed, dat de wetgeving van Lipitištar in het Sumerisch zou zijn gesteld [15]). Sinds de ontdekking van STEELE is dit vermoeden zekerheid geworden.

FALKENSTEIN [16]) heeft er op gewezen, dat er rekening mee dient te worden gehouden

7) Tot dit tablet hebben de volgende fragmenten behoord:
UM 29-16-55 + 29-16-249,
UM 29-16-230 + N 3058 en
UM 29-16-218,
terwijl bij de reconstructie door STEELE verder nog gebruikt konden worden:
TCL xv, n°. 34 en
UMBS I², n°. 101, 100 en 102.
Tot dusver zijn dus vijf (fragmentarische) copieën van de oorspronkelijke stèle bekend.

8) Orientalia NS xix (1950), 103-18. De bijdrage van FALKENSTEIN wordt in het vervolg geciteerd als F, gevolgd door de betreffende bladzijde.

9) Vgl. in dit verband het belangrijke artikel van A. FALKENSTEIN: *Ibbīsîn-Išbīᵓerra* in ZA 49 NF xv (1949), 59-79, waarin op grond van een nieuwe bewerking van de bekende brief van Ibbīsîn aan de stadvorst van Kazallu (UMBS xiii, n°. 3) een tip wordt opgelicht van de dichte sluier die tot dusver hing over de gebeurtenissen welke hebben geleid tot de ondergang van Ur iii en de stichting van de Dyn. van Isin. Wij menen bezwaar te moeten maken tegen wat de schrijver opmerkt over de onderlinge chronologische verhouding van de dynastieën van Isin en Larsa. Wanneer men met FALKENSTEIN aanneemt, dat de regering van Naplānum van Larsa in 1961 v. Chr. is begonnen, komt men in strijd met het door LANDSBERGER (OLZ xxxiv, 1931, Sp. 133) gevonden synchronisme tussen Lipitištar van Isin en Gungunum van Larsa. Over dit synchronisme thans uitvoerig F. R. KRAUS, JCS iii (1951), 21-2. Met TH. JACOBSEN (AS xi, 199 Table ii) nemen wij aan, dat de MAR.TU Naplānum reeds 3 jaar vóórdat Išbīᵓerra in Isin vaste grond onder de voeten kreeg zich te Larsa vestigde. Waarschijnlijk is Naplānum al vrij spoedig vazal van Isin geworden.

10) BSGW lxviii/5.

11) *Der babylonische Fürstenspiegel,* MAOG xi/3, 38 sq.

12) Babyloniaca ix, 19-22.

13) AO xxxi, 3/4, S. 6 Anm. 4; vgl. ook LANDSBERGER, Symbolae Koschaker, 233 Anm. 48a.

14) BOISSIER, Babyloniaca ix, 19.

15) AO xxxi, 3/4, S. 6 Anm. 4. EILERS grondt zijn vermoeden op notities in de cultische liederen op Lipitištar, zoals TCL xvi, n°. 87 iv 1-3. Hij had nog kunnen wijzen op TCL xvi, n°. 48, 91 en VS x n°. 199 I 38; verder op de notities in de koningsinscripties
CT xxi, n°. 18 = YOS I, n°. 27 = RIU n°. 106, 24-26;
RIU n°. 295, 14-16 en
YOS ix, n°. 26, 17-19 (zie het **AANHANGSEL** op blz. 263).
en in de „Datenlisten" UNGNAD, RLA ii, 148 n°. 87 = MERCER, *Year-Formulae* n°. 199.

16) F, 103.

dat er reeds onder Lipitištar's vader een codificatie heeft plaatsgevonden. In een hymne op Išmēdagān komt nl. de zinsnede voor „voor Sumer heb ik gerechtigheid vastgesteld" [17]).

Met ED. MEYER [18]) en Prof. DE LIAGRE BÖHL [19]) nemen wij op grond van hun voor het merendeel Semietische namen aan, dat de koningen van Isin van Semietische, nader Amoritische, origine waren (vgl. de namen Išbīᵓerra, Šū-ilišu, Iddindagān, Išmēdagān, Lipitištar, enz.). Daarmede is echter nog niet gezegd, dat CL een ᶜAmoritic customary lawᵓ is en om die reden vele punten van overeenkomst vertoont met CḪ. Die overeenkomst kan o.i. het best hieruit worden verklaard, dat beide ᶜcodicesᵓ mede teruggaan op de Sumerische wetspractijk. Ook voor CL geldt de karakteristiek, die KOSCHAKER voor CḪ heeft gegeven: een symbiose van Akkadisch-Sumerische rechtscultuur [20]).

Bij de nu volgende bewerking wordt de kolom- en paragraafindeling van STEELE gehandhaafd, ook al valt op de paragraafindeling wel het één en ander aan te merken. Met een herziening doet men evenwel beter te wachten totdat de gehele tekst van het wetboek bekend zal zijn.

In de vertaling worden de aanvullingen op grond van een gereconstrueerde Sumerische tekst door kleinere druk aangeduid; aanvullingen tussen teksthaken [.........] berusten op een niet gereconstrueerde tekst, terwijl verklaringen die zijn toegevoegd om een goede Nederlandse zin te verkrijgen tussen gewone haakjes staan (.........). Een abusievelijk door de afschrijver vergeten woord staat tussen hoekige haken <.........>.

I. PROLOOG [21])

(I 1) Toen An, de grote, de vader der goden,
en Enlil, de koning der landen, de heer die het lot bepaalt,
aan Nin-insina [22]), de eerstgeborene van An, de deemoedige meesteres (?)
over wier heldhaftigheid men zich verheugt [23]),
en tot wier rein voorhoofd men [opziet (?)],
in Isin, haar terras [24]), dat An had aangelegd,
een voortreffelijke regering, (ja) het koningschap over Sumer [25]) en Akkad hadden gegeven,

(I 20) toen [26]) An en Enlil

17) Sum. ke-en-ge-ra nì-si-sá ḫé-ni-in-gar (UMBS x⁴, n°. 9 iii 10).

18) *Geschichte des Altertums* I/2, 501-2.

19) MLVS i, 21-7.

20) Vgl. J. KLÍMA in ArOr xviii (= Symb. Hrozný iii), 1950, 529 en de opmerkingen van KOSCHAKER in ArOr xviii/3 (= Symb. Hrozný iv), 1950, 258 (Anm. 49).

21) Een vergelijking van pro- en epiloog van CL met die van CḪ vindt men bij J. KLÍMA (1951), *Einige Bemerkungen zur Bedeutung der „nicht-juristischen" Bestandteile der altbabylonischen Gesetzeswerke,* Journal of Juristic Papyrology v, 161-86.

22) Over de godin Nin-I(n)sina (ᶜmeesteres van Isinᵓ): TALLQVIST, *Götterepitheta,* 408, 409 en thans vooral F. R. KRAUS, JCS iii (1951), 62-75.

23) Met F, 104 waarschijnlijk als volgt aan te vullen: I (7) [dumu-sag-an]-na-ra (8) [nin-bú]ru-na (9) [nam-nir-gá]l (10) [íb-ši]-ḫúl-la.

24) I 14. in-dub-ba, door STEELE onvertaald gelaten, moet volgens F, 105 verband houden met OSum. im-dub-ba < *i-mi-b-dub-ba, „das, was man darauf geschüttet hat". Wrsch. aanduiding van het kunstmatig terras, waarop van oudsher de tempels werden gebouwd. Vgl. reeds LANGDON apud THUREAU-DANGIN, SAK 255 sub voce; verder FALKENSTEIN, AnOr xxviii, 61 Anm. 4. Hier is het beeld op de gehele stad overgedragen.

25) I 18. ke-en-gi(r); een overzicht van de verschillende „verklaringen" van dit woord thans bij E. SOLLBERGER, RA xlv (1951), 114-5. Diens eigen verklaring — KI.EN.GI („terre du seigneur du roseau [= Enki]") zou ideogram zijn voor het phonetische šumer (zó te lezen in hoofddialect en in Eme-sal) — komt ons niet waarschijnlijk voor. Hoe dan bv. ES kanagga te verklaren?

26) Met F, 105 kan men in I 20 u4-[ba] lezen i.p.v. u4. I 21-37 is dan parenthetisch ingevoegd. Leest men met STEELE zonder meer u4, dan moet men I 21-37 opvatten als een passus die aansluit bij I 1-19 en in tijdsorde voorafgaat aan I 38 sqq. Wij geven aan dit laatste de voorkeur, als uit syntactisch oogpunt meer voor de hand liggend.

Lipitištar, de gehoorzame herder, de geroepene van Nunamnir[27]),
om recht in het land vast te stellen,
om de weeklacht[28]) uit de mond weg te nemen,
om slechtheid en gewelddaad met wapengeweld te keren,
(kortom) om Sumer en Akkad (stoffelijke) welvaart te verzekeren[29]),
(toen zij hem,) Lipitištar tot de heerschappij over het land hadden geroepen,

(I 38) te dien dage heb ik, Lipitištar,
de ootmoedige herder van Nippur,
de ware landman van Ur,
die onophoudelijk (zorgt)[30]) voor Eridu,
de heer, die (cultisch) bevorderlijk[31]) is voor Uruk,
de koning van Isin,
de koning van Sumer en Akkad,
de man naar het hart van Inanna,
in opdracht van Enlil recht[32]) in Sumer en Akkad vastgesteld.

(II 1) Te dien dage heb ik
de zonen en dochters[33]) van Nippur,

[27]) N u (n) - n a m - n i r, volgens TALLQVIST, *Götterep.*, 432 ⸢Fürst der Herrlichkeit⸣ = Enlil.

[28]) I 27. I.AN.UTU kan zowel ⸢weeklacht⸣ (*tazzimtu*, DEL. HWB 37a), als ⸢bederf⸣ betekenen (cf. ŠL 142, 17 a en b). Wij kiezen voor de eerste betekenis, die met het oog op de verbinding k a - t a ḫ a - l a m - e - d è het waarschijnlijkst is. Vgl. Epiloog XIX 14.

[29]) Men leze in I 32 met F, 105 s u - b a i.p.v. k u š - b a; vgl. CḪ I 47-8 *ana šīr nišī ṭubbim*. FALKENSTEIN merkt terecht op, dat in s u - b a d u$_{10}$- g e - d è de locativus ongewoon is, „wenn auch zur Not zu erklären: ⸢Sumer (und) Akkad in seinem ⸢Fleisch⸣ zu erfreuen⸣". De normale constructie komt voor in de epiloog XIX 17 s u - k e - e n - g i - k i - u r i ḫ u - m u - d u$_{10}$, „het ⸢vlees⸣ van Sumer en Akkad heb ik vrolijk (lett. goed) gemaakt".

[30]) I 44. m u š - n u - t ú m - m u, var. m ù š - n u - t ú m - m u (bv. YOS IX, n°. 26, 7). Ook m ú š - n u - t ú m - m u komt voor; vgl. FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 28-9. Van welke lezing men moet uitgaan, kan niet met zekerheid worden gezegd. FALKENSTEIN, *o.c.*, 121 geeft als betekenis voor m u š - t ú m u ⸢ein Ende(?) bringen⸣ = ⸢aufhören lassen⸣. Deze betekenis staat vast o.m. door het Akkad. aequivalent *naparkūm*; cf. ŠL 102, 31 en BM 114683 (gepubliceerd door GADD, *The Early Dynasties of Sumer and Akkad*, London 1921, pl. 3), I 8.

[31]) I 46. m e - t e(n) ⸢approaching the norm⸣ = ⸢proper, fitting⸣ (Th. JACOBSEN, JNES V, 1946, 139 n. 20); (cultisch) bevorderlijk (cf. FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 92, 94).

[32]) I 53. n ì - s i - s á, komt overeen met Akkad. *mēšarum* „jedes von dem Gedanken der sozialen Gerechtigkeit getragene Gesetz..., weiterhin aber auch die Rechtsordnung überhaupt, sofern sie dieses Ideal erstrebt" (KOSCHAKER, ZA 43 NF IX, 1936, 220). Dat hier aan de laatstgenoemde betekenis moet worden gedacht, bewijst de vertaling met *kettum* ⸢het starre recht⸣ in Lipitištar's eigen Akkadische versie (BM 114683, II 8). Over de verhouding van *kettum* en *mēšarum* vergelijke men KOSCHAKER, *Atti del XIX Congresso Internazionale degli Orientalisti* (Roma 23-29 Settenbre 1935), Roma, 1938, p. 70: Reeds in Sum. tijd twee termini voor recht: *kettum* (n ì - g i - n a) „die Rechtsordnung als ewige und unabänderliche Ordnung menschlichen Lebens" en *mēšarum* „gegenüber dem statischen *kettum* die Dynamik des Rechts ..., als Inbegriff der Normen, die das starre *kettum* den Bedürfnissen des Einzelfalles anpassen im Sinne einer höheren sozialen Gerechtigkeit. Beide Begriffe fliessen zu einer höheren Einheit zusammen, wie ja auch beide göttlichen Ursprungs sind. Es gibt keinen Gegensatz zwischen *jus humanum* und *divinum*. Over n ì - s i - s á i n - g a r (Akkad. *mēšarum šakānu*) LANDSBERGER, Symb. Koschaker, 230.

[33]) F, 106 leest in II 2, 4, 6 en 8 wel terecht d u m u - n i t á d u m u - m í (mogelijk is ook een andere waarde van SAL) i.p.v. i b i l a DUMU.SAL, zó STEELE. Er is hier nl. geen sprake van ⸢erfgenamen⸣, maar slechts van ⸢zonen (en) dochters⸣ in de zin van ⸢inwoners, burgers⸣.

de zonen en dochters van Ur,
de zonen en dochters van Isin,
(kortom) de zonen en dochters van Sumer en Akkad,
op wier nek men ...... (het juk van) de slavernij had gelegd,
mijnerzijds de vrijheid als hun lotsbestemming (?) doen aangrijpen[34]).

(II 16) Door middel van een uitstekend bestuur[35])
liet ik de vader zijn kinderen onderhouden,
(terwijl) ik de kinderen hun vader liet onderhouden;
de vader liet ik door de kinderen bijstaan en
de kinderen liet ik door hun vader bijstaan.
In het huis van de vader en in het huis van de broeders gaf ik alle dingen (?) leiding (?).
(II 29) Ik, Lipitištar, de zoon van Enlil,
bracht (?) „zeventig"[36]) in het huis van de vader en in het huis van de broeders,
in (?) het huis van de vrijgezel[37]) bracht ik (?) [in (?)] tien maanden ....
....
de vrouw van een burger .... het kind van een burger ....
....

II. ....

§§ 1-3 zijn te fragmentarisch overgeleverd, dan dat er ook maar iets met zekerheid over valt te zeggen. Aan deze paragrafen moeten nog ongeveer 120 regels wettekst zijn voorafgegaan. Van § 2 is de regel de eigendom van het huis van de vader over.

III. HUUR VAN BOTEN

§§ 4-6 zijn eveneens fragmentarisch overgeleverd. Zoveel is echter duidelijk, dat het in de §§ 4 en 5 gaat over het huren van boten.

§ 5[38]). Indien iemand een boot heeft gehuurd voor een bepaalde (?) (scheeps)-

[34]) Met F, 106 aan te vullen: II (10) [l ú] g ú - b i - a (11) [× ×] n a m - ì r (12) [ḫ u] - m u - n i - í b - a k a (13) [a m a] - a r - g i$_4$ - b i (14) [n ì] - m u - a (15) [n a] m? - b i - š è ḫ é - b í - d í b. Over a m a - a r - g i$_4$ (meestal a m a - a r - g i; ŠL 237, 52) = *andurāru*: WEIDNER, ZA 43 NF IX (1936), 120-23. Hier wordt bedoeld de politieke bevrijding van staten/steden, die hun onafhankelijkheid aan vreemde onderdrukkers waren kwijtgeraakt.

[35]) Met F, 107 in II 16 aan te vullen [ú s] - s a g - t a.

[36]) Bruikbare litteratuur over de symbolische betekenis der getallen bij de Sumeriërs is ons niet bekend. Men vergelijke voorlopig A. JEREMIAS, *Handb. d. altorient. Geisteskultur*^{2}, 265 sqq. Dat de Sumeriërs getalsymboliek hebben gekend, staat wel vast. Vgl. Gudea Cyl. A XIX 21 ^{d}n i s a b a š à - š i t a z u - à m, ⸢Nisaba, die de zin der getallen kent⸣. Vgl. over het getal zeventig in het West-Semietisch (!): E. BURROWS, Orientalia NS V (1936), 389-92.

[37]) De samenhang is duister. F, 107 vermoedt in é - a d - d a, é - š e š - š e š - a (k) en é - g u r u š - s a g - a š a (k) termini, „von denen wir die beiden ersten vielleicht als die patriarchalisch und die fratriarchalisch organisierte Familie zu deuten vermögen". é - g u r u š - s a g - a š a (k) zou volgens FALKENSTEIN (schriftelijke mededeling) kunnen betekenen „Haus des jungen Mannes, des ⸢einköpfigen⸣, im Sinne ⸢des für sich allein stehenden⸣". Vandaar de vertaling ⸢vrijgezel⸣. g u r u š - s a g - a š a ook in SLT 240 II 3.

38) Aanvankelijk slechts bekend uit fragment UM 29-16-230, later aangevuld met behulp van fragment N 3058; vgl. noot 6.

route [39]), maar [later] haar route verandert en in de plaats daarvan (?) de vrachtboot [40]) voor een rooftocht (?) [41]) gebruikt, dan zal degene, die de boot heeft gehuurd, de boot [42]) ....

Of § 6 nog betrekking heeft op het huren van boten, valt niet te zeggen. Het enige woord, dat bewaard is gebleven, luidt geschenk.

IV. AKKERBOUW

§ 7. Indien [43]) hij zijn boomgaard aan een boomkweker heeft gegeven om er (een bepaald soort dadelpalmen?) te kweken, dan zal de kweker aan de eigenaar van de boomgaard ...., die hij voor hem heeft geplant [44]) .... het tiende deel ervan; de dadels [45]) ervan zal hij (de kweker) met hem (de eigenaar) eten [46]).

§ 7a. Indien iemand [47]) ....

§ 8. Indien iemand aan een ander braakland heeft gegeven om een boomgaard aan te leggen en (laatstgenoemde) de aanleg van dat braakland tot een boomgaard niet geheel voltooit, dan zal men de man, die de boomgaard heeft aangelegd het braakland, dat hij verwaarloosd heeft, bij (lett. tot) zijn aandeel geven [48]).

§ 9. Indien iemand de boomgaard van een ander is binnengekomen (lett. in de boomgaard van een ander is afgedaald) en op diefstal wordt betrapt, dan moet hij tien sikkels zilver betalen.

§ 10. Indien iemand hout kapt in de boomgaard van een ander, dan moet hij een halve mine zilver betalen [49]).

V. BEVEILIGING VAN BELENDENDE PERCELEN

§ 11. Indien vlak naast iemands huis andermans braakland verlaten ligt [50])

39) XI 15. KASKAL.KA.KA.DU-a wordt door F, 107 en ook door STEELE (ArOr XVIII, 491 note 6) in verband gebracht met KASKAL-du$_{11}$-ga-ni in YOS I, n°. 28, IV 12 (= Fragmenten van een Sum. wetboek § 3, handelende over averij; cf. A. SALONEN, *Nautica babyloniaca,* 56), dat men het best kan vertalen met ⌜overeengekomen (scheeps)route⌝ (cf. SALONEN, *o.c.,* 41, 56).

40) XI 19. KI.UD m á - u$_5$. Staat KI.UD voor KI-UD-b a? Voor m á - u$_5$ vergelijke men SALONEN, *o.c., 22.*

41) XI 20. SA.GAZ komt in betekenis overeen met de derivata van het Akkad. *ḫabātu*; hier wellicht ⌜plundertocht, rooftocht⌝ (*ḫabtūtu*; ŠL 104, 87).

42) XI 22. Helaas ontbreekt de verbaalwortel. Deze paragraaf schijnt te voorzien in een geval, waarin een boot wordt gebruikt voor een ander doel, dan waarvoor zij werd verhuurd. Vgl. CB §§ 5-6 en CḪ § 236.

43) Het ontbreken van l ú achter t u k u m - b i pleit er voor, dat § 6 reeds over akkerbouw handelt. Vgl. §§ 12 en 13.

44) XII 18. [i n] - d a - g u b - b a; - n - d a -, comitatief verbaalinfix, dat in CL dikwijls de postpositie van de dativus (-r a) in de verbaalketen opneemt; cf. XIII 50/52; XVI 48-49; XVII 25-26. De opmerkingen van STEELE, *The Code of Lipit-Ishtar,* 19 note 76 en 20 note 87, zijn wel onjuist. Vgl. FALKENSTEIN, AnOr XXIX, 207.

45) XII 21. l. s u$_{11}$ - l u m - b i; vgl. bv. SALONEN, *o.c.,* 30.

46) Door het ontbreken van een hele regel (XII 17) en een paar nog onvertaalbare woorden, blijft de zin van deze paragraaf voorlopig duister.

47) In XII 23 (eerst bekend uit het nieuwe fragment N 3058; vgl. noot 6) begint een nieuwe paragraaf, waarvan slechts de twee beginregels over zijn. Hier wreekt zich reeds de paragraaf-indeling van STEELE.

48) XIII 6. š à - ḫ a - l a - b a - n i - š è = Akkad. *ana libbi zittišu,* CḪ § 61 XVI 32. — Deze paragraaf is reeds door A. POEBEL, GSG, S. 157 Anm. 3 vergeleken met CḪ § 61.

49) Men vergelijke deze paragraaf met CḪ § 59.

50) XIII 20-22 lett. wanneer (er) een man (is, van wie geldt:) aangrenzend aan zijn huis ligt het braakland van een (andere) man verlaten, enz.

en de eigenaar van het huis tot de eigenaar (!) van het braakland heeft gezegd: „Omdat uw braakland verlaten ligt, kan iemand (van daar uit) in mijn huis inbreken: versterk (daarom) uw bezitting!" [51]) en het is bewezen dat hij (de eigenaar van het braakland) de verplichting [52]) daartoe op zich heeft genomen, dan moet de eigenaar van het braakland aan de eigenaar van het huis (alles) wat hij is kwijtgeraakt (lett. zijn kwijtgeraakt goed [53])) vergoeden [54]).

VI. SLAVEN

§ 12. Indien een slaaf of slavin van een burger in (dwz. binnen) de stad [55]) is weggelopen en het is bewezen, dat hij (of zij) zich een maand lang in het huis van een (andere) burger heeft opgehouden, dan moet hij (de laatstgenoemde burger) slaaf voor slaaf geven [56]).

§ 13. Indien hij geen slaaf heeft, dan moet hij vijftien sikkels zilver betalen [57]).

§ 14. Indien de slaaf van een burger bij (lett. aan of voor) zijn meester betreffende zijn staat van knechtschap een aanklacht heeft ingediend en zijn staat van knechtschap is aan zijn meester tweemaal bewezen, dan zal deze slaaf ⌜gelost⌝ zijn (dwz. weer geheel aan zijn heer ter beschikking staan?) [58]).

51) XIII 26-27. Met F, 107 nemen wij é ⌜huis⌝ hier in de ruimere betekenis van ⌜bezitting⌝. LANGDON, JRAS 1920, 500 heeft wel gelijk, wanneer hij opmerkt, dat bij é - z u k a l a - g a - a b (imperativus!) gedacht moet worden aan het oprichten of herstellen van een behoorlijke muur (é - g a r > i n g a r; cf. POEBEL, GSG § 89 en FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 60-61), waarmede het stuk grond behoort omgeven te zijn. — ì - b ù r u - d é; er staat b ù r u - g u n u, wel = *palāšu,* cf. ŠL 411, 98.

52) XIII 29. i n i m - i n i m - k é š - d u (var. van k e š d a; FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 121), verplichting die men op zich genomen heeft (Akkad. *riksu*; cf. ŠL 15, 158 en 152, 24).

53) XIII 33. n ì - ú - g u - d é - a - n i lett. wel ⌜zijn kwijtgeraakt goed⌝, ongeveer gelijk aan Akkad. *ḫulqum,* bv. CḪ § 9 VII 6. ú - g u - d é (ŠL 318, 179) is een graphische variant van u g u - d é (zó, *niet* *u - g ù - d é te lezen!), ŠL 411, 151 (behoort te staan sub ŠL 412, 12a!) en LANDSBERGER, MSL I, 103, 17. Daarnaast komen ook nog voor ú - g ù - d é (ŠL 318, 30) en ù - g ù - d é (ŠL 455, 34). Dit verbum compositum komt in betekenis overeen met het Akkad. *na'butu, nābutu* (DEL. HWB 13a; GOETZE, JCS I 1947, 56 n. 61; KUPPER, RA XLII, 1948, 36 n. 1), dat weer nauw samenhangt met *ḫalāqu.* Vandaar dat wij stellen: n ì - ú - g u - d é ≠ *ḫulqum,* kwijtgeraakt goed. De gelijkstelling als zodanig is tot dusver niet ⌜belegt⌝.

54) Met deze paragraaf dient vergeleken te worden CḪ § ⌜76⌝ (naar de telling van EILERS).

55) XIII 37. š à - u r u - k a hier opgevat als oppositum van *ina ṣērim,* CḪ § 17 VIII 52.

56) XIII 42. s a g = *wardum* (/*amtum*), pars pro toto (ŠL 115, 12). Vgl. CḪ § 219 XVIII r 88, *wardam ki-ma wardim i-ri-ab* en CB § 49, B IV 5, *sag wardum* *sag wardam amtum amtam i-re-id-di.* De bedoeling is ongetwijfeld, dat de onrechtmatig achtergehouden slaaf plus nog een slaaf moeten worden gegeven. — Met deze paragraaf kan vergeleken worden CB § 49 v. en CḪ § 16.

57) Deze paragraaf behoort onlosmakelijk bij de voorafgaande.

58) Ten onrechte wil E. SZLECHTER (ArOr XVII 1949, 407 sq.) in XIV 3-4 lezen g à r - b i a l - g á l - e „le tatouage lui sera mis". Afgezien hiervan, dat het onwaarschijnlijk is dat g à r ⌜tatouage⌝ betekent, kan worden opgemerkt, dat er beslist staat ì r - b i a l - b ú r - e. — De moeilijkheid van STEELE's vertaling ("If a man's slave has compensated his slaveship to his master and it is confirmed [that he has compensated] his master two-fold, that slave shall be freed") is hierin gelegen, dat niet valt in te zien waarom de slaaf een tweevoudige schadevergoeding moet geven. Wij hebben daarom met F, 107-8 gekozen voor de vertaling van LANGDON (JRAS 1920, 501). Wel terecht merkt FALKENSTEIN op: „Wenn hier von einer zweimaligen Bestätigung der Rechte des Herrn gegenüber dem Sklaven gesprochen ist, so bezieht sich der Text einmal auf die Bestätigung beim Erwerb des Sklaven durch Kauf oder Erbschaft, zum anderen auf die Bestätigung anlässlich des Prozesses, den die Behauptung des Sklaven ausgelöst hat". De apodosis van deze paragraaf, ì r - b i a l - b ú r - e wil FALKENSTEIN onder voorbehoud opvatten als „dieser Sklave wird (seinem Herrn) ⌜gelöst⌝ sein" en daarop betrekken „dass der Herr des Sklaves nach Abschluss des Beweisverfahrens gegen den Sklaven wieder die volle Verfügungsgewalt besitzt". Belangrijk is in dit verband de opmerking van

VII. ᶜHORIGENᵓ

§ 15. Indien een m i k t u m [59]) een geschenk van de koning is, dan mag men hem niet (uit het huis van zijn heer?) weghalen.

§ 16. Indien een m i k t u m uit eigen beweging tot een burger is gekomen, dan mag die burger hem niet houden (d.w.z. hij mag geen beslag op hem leggen) [60]); hij (dwz. die m i k t u m) kan gaan waarheen hij wil.

VIII. VALSE AANKLACHT

§ 17. Indien iemand een ander, zonder dat hij hem op heter daad heeft betrapt (lett. zonder dat hij de arm op hem heeft gezet? [61])), beticht [62]) van iets waarvan hij (nl. die ander) geen weet heeft en het niet kan bewijzen, dan zal die man de straf [63]) dragen, die geldt in de zaak waarvan hij hem heeft beticht.

SAN NICOLÒ (Orientalia NS XIX 1950, 114), dat b ú r = *pašāru* niet moet worden opgevat in de zin van *zakū*. Integendeel, het laat zich denken dat de *conditio servilis* van de slaaf wordt bevestigd of zelfs verscherpt.

[59]) De interpretatie van §§ 15 en 16 hangt af van de betekenis die men geeft aan het woord m i k t u m. UNGNAD (ZSav. Stiftung XLI 1920, 190 Anm. 6) heeft aan een sociale groepering gedacht. Hij stelt de vraag: „Handelt es sich hier um bestimmte halbfreie Arbeiter?" In navolging van hem meent STEELE (*The Code of Lipit-Ishtar,* 25 note 116), dat met m i k t u m wel bedoeld zal zijn: „an intermediate social class, perhaps equivalent to a bond-servant". Hij acht het niet onwaarschijnlijk dat m i k t u m analoog is met het Akkad. *nipūtum* ᶜPfländlingᵓ, dwz. een *genomen* pand (EILERS, AO XXXI 3/4, 76 s.v.; Symbolae Koschaker, 65 n. 1 en AJSL LII 1936, 149 n. 39). Tegen deze opvatting heeft F, 108-9 bezwaar gemaakt en wel op grond van de Akkad. nominale vorm, die aan het Sum. m i k t u m ten grondslag ligt (m i - i k - t u m < Akkad. *miqtum*; vgl. over de ᶜAkkadismenᵓ in het Sumerisch: FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 47 Anm. 5; POEBEL AS n°. XIV, 43-87; HOLMA and SALONEN, *Some Cuneiform Tablets from the Time of the Third Dynasty of Ur,* Studia Orientalia IX/1, 15 n. 1). FALKENSTEIN vat m i k t u m op als ziekte of meer algemeen: catastrophe (zo reeds LANGDON, JRAS 1920, 494 f.), ᶜSeucheᵓ. Hij wijst er voorts terecht op dat STEELE in zijn vertaling van XIV 8 het infix - b - d a - in n u - u b - d a - a n - k a r - r e buiten beschouwing laat. Volgens FALKENSTEIN staat - b - d a - hier voor - b - t a - (ᶜervanᵓ) en is het slechts op n ì - b a - l u g a l a - k a m te betrekken. Deels in navolging van LANGDON luidt zijn vertaling van deze paragrafen dan:

§ 15. „Wenn eine *Seuche* (besteht), wird man von dem ᶜGeschenk des Königsᵓ nichts wegnehmen."

§ 16. „Wenn eine *Seuche* (besteht) und jemand von sich aus zu einem Mann gekommen ist, dieser ihn nicht *berührt* hat, so mag jener gehen, wohin ihm beliebt".

O.i. brengt deze opvatting grote bezwaren met zich mede. Zij veronderstelt sociale voorzieningen van de kroon en preventieve maatregelen bij een noodtoestand, die voor de tijd van Lipitištar niet waarschijnlijk mogen heten. Vandaar dat wij er vooralsnog de voorkeur aan geven m i k t u m met UNGNAD en STEELE als een bepaalde sociale klasse of groepering op te vatten. Voor deze opvatting pleit o.i. heel sterk de plaatsing van deze paragrafen tussen de bepalingen over slaven en die over de valse aanklacht. Moet men bij m i k t u m, zo vraagt KLÍMA (ArOr XVIII, 530), denken aan „eine Isinsche Wiedergabe der *muškēnum*?" Het lijkt ons niet uitgesloten. Ook lijkt het ons mogelijk, dat het infix - b - d a (staat voor - b - t a - „eruit"; cf. FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 215) slaat op het (niet met zoveel woorden genoemde) huis (of bezit) van degene, die de m i k t u m van de koning ten geschenke kreeg. Voor het *verstarde* gebruik van dimensionale infixen (waarbij dus aan zulk een infix *geen* dimensionale bepaling in het nominale deel van de zin voorafgaat) vergelijke men POEBEL, GSG §§ 515-6 en FALKENSTEIN, AnOr XXIX, 191-2. Als vorm blijft m i k t u m een grote moeilijkheid. Onze vertaling kan daarom ook niet meer zijn dan een proeve.

[60]) XIV 13. t a g(- t a g) = *lapātu* (ŠL 126, 22. 52c). UNGNAD (ZSav. Stiftung XLI 1920, 190) vertaalt XIV 12-13 „so darf der Betreffende nicht Hand an ihn legen (?)".

61) XIV 18. á - n u - g a r - r a - t a, een moeilijke uitdrukking. F, 109 heeft voorgesteld te vertalen „ohne dass er den Arm auf ihn gesetzt hat", dwz. niet *in flagranti delicto*. Vgl. nog CT XIX 16, 4 sq. (ŠL 334, 47).

[62]) XIV 20. Niet met STEELE te lezen l a l = *alālu,* binden, maar l á = *ubburu,* betichten, beschuldigen, aanklagen (ŠL 481, 2). Zó ook LANGDON, JRAS 1920, 502 n. 2; F, 109 en SAN NICOLÒ, Orientalia NS XIX, 115. Dit verbum regeert de dativus.

[63]) XIV 24. n a m - i - n i - t a g a!, wel een verstarde verbaalvorm, die in betekenis overeenkomt met n a m - t a g - g a = *arnu, annu,* hier ᶜstrafᵓ (cf. ŠL 79, 74; 126, 46; verder MSL I 95, 52 sqq.).

IX. EIGENDOMSRECHT

§ 18. Indien de eigenaar van een huis of de eigenares van een huis de lasten van het huis van zich afgeworpen heeft (dwz. de lasten die op dat huis rusten niet meer betaalt) en een ander (lett. een vreemde) heeft ze op zich genomen (dwz. betaald), dan mag hij (de oorspronkelijke eigenaar) hem (degene, die de lasten overgenomen heeft) in het derde jaar daaruit niet meer verwijderen. Degene, die de lasten van het huis op zich heeft genomen, zal het betreffende huis in bezit nemen en de (oorspronkelijke) eigenaar kan er geen verhaal meer op nemen [64]).

§ 19. Indien de eigenaar van een huis ....

X. ERF-EN HUWELIJKSRECHT

§ 20 Indien iemand .... uit .... [65]) heeft ᶜweggenomenᵓ, ...
....

§ 21. .... het huis van de vader .... het geschenk, dat haar in het huis van haar vader was geschonken, zal zijn erfgenaam (dwz. de erfgenaam van de echtgenoot) voor zich nemen [66]).

§ 22. Indien de vader in leven is, mag zijn dochter [67]), zij moge een ᶜgodenbruidᵓ [68]), een ᶜhoge priesteresᵓ [69]) of een ᶜhiërodouleᵓ [70]) zijn, in (?) zijn huis [71]) wonen als (wettige) erfgename [72]).

§ 23. Indien een dochter in het huis van [haar] vader bij zijn leven (lett. in het huis van [haar] levende vader) ....

§ 24. Indien de tweede vrouw [73]), die hij zich had genomen, hem kinderen heeft gebaard, dan behoort de gift [74]) die zij uit haars vaders huis meebracht, aan

[64]) Het betreft hier *domus deserta.* Vgl. met deze paragraaf de minder algemene bepaling CḪ § 30. Vide KOSCHAKER, ZSav. Stiftung XLI 1920, 283.

[65]) XIV 52. De lezing i b i l a - t a lijkt ons onzeker.

[66]) Met FALKENSTEIN (JCS V, 1951, 75) zijn wij van mening, dat deze paragraaf ziet op de erfopvolging naar de vrouwen, zoals die in CḪ (§ 162 v.v.) is geregeld en waarover men vooral vergelijke J. KLÍMA, *Untersuchungen zum altbabylonischen Erbrecht,* 65 sqq. Het is ons niet gelukt de regels, die vóór XV 41 moeten hebben gestaan, aan te vullen. Over het begin van deze paragraaf valt niets met zekerheid te zeggen. Vgl. CL § 24 (!).

[67]) XV 47. d u m u - m í - a - n i - i r; is de door ons gevolgde vertaling van STEELE juist (en wij zien niet in hoe deze paragraaf anders vertaald zou moeten worden), dan moet - i r aan het slot een schrijffout zijn.

[68]) XV 48. n i n - d i n g i r = Akkad. *ēntum*; ŠL 556, 13. Vgl. EILERS, AO XXXI 3/, 68 s.v. en Prof. DE LIAGRE BÖHL in Symbolae Koschaker, 153 sqq., 170 sq.).

[69]) XV 48. l u k u r (SAL . ME) = Akkad. *nadītum*; ŠL 554, 83. Vgl. EILERS, *o.c.,* 75 s.v. en Prof. DE LIAGRE BÖHL, *l.c.*

[70]) XV 49. n u - g i$_{17}$ = Akkad. *qadištum*; ŠL 75, 90a. Vgl. EILERS, *o.c.,* 76 s.v. en Prof. DE LIAGRE BÖHL, *l.c.*

[71]) XV 51. é - n i; men verwacht é - n a < * é - n i - a.

[72]) Helaas ontgaat ons de betekenis van deze bepaling. Moet het ᶜwonenᵓ in XV 51 wellicht overdrachtelijk worden opgevat? Vgl. nog J. KLÍMA, ArOr XVIII/3 (= Symbolae Hrozný IV), 1950, 161-2.

[73]) XVI 23. e g i r kan, zoals reeds werd opgemerkt door UNGNAD (ZSav. Stiftung XLI, 191 Anm. 5), òf temporeel òf gradueel worden opgevat. In het eerste geval zou d a m - e g i r - r a overeenkomen met *sinništum šanītum,* in het tweede geval met *šugītum.* STEELE kiest in navolging van KOSCHAKER (ZSav. Stiftung XLI, 283) voor het eerste, wat gezien het bepaalde in de volgende paragraaf wel het waarschijnlijkst is.

[74]) XVI 27. s a g - r i g$_7$ (PA . TÚN . DU) = *šeriktum*; ŠL 115, 182 c. — XVI 27-29 zou in het Akkad. luiden: *šeriktam ša ištu bīt abiša ublam,* cf. CḪ § 138 VII r 21-22.

haar kinderen; (maar) de kinderen van de eerste vrouw [75]) en de kinderen van de tweede vrouw zullen gelijkelijk [76]) delen in het bezit van hun vader [77]).

§ 25. Indien iemand een vrouw heeft genomen en zij heeft hem kinderen gebaard en deze kinderen blijven in leven, maar ook een slavin heeft (hem,) haar meester, kinderen gebaard en de vader heeft de slavin met haar kinderen vrijgelaten, dan zullen de kinderen van de slavin het huis (hier: het bezit) niet met de kinderen van haar heer delen[78]).

§ 26. Indien zijn eerste vrouw is komen te overlijden en hij na haar dood (lett. na [de dood van] zijn vrouw) zijn slavin (officiëel) tot vrouw [79]) heeft genomen, dan zijn de kinderen van zijn eerste vrouw zijn erfgenamen; de kinderen die de slavin haar meester had gebaard zullen als ᶜbevoorrechte (slaven) kinderenᵓ (lett. kinderen van hoger rang, dwz. hoger in rang dan gewone slavenkinderen [80])) gelden; zijn huis zullen zij [81]) ....

§ 27. Indien iemands echtgenote hem geen kinderen heeft gebaard, maar een deerne [82]) van de straat (lett. op de straat, dwz. buiten het eigen huis) heeft hem kinderen gebaard, dan zal hij die deerne [83]) haar graan-, zalfolie- en wolrantsoen geven; de kinderen, die de deerne hem heeft gebaard, zijn zijn erfgenamen, maar zolang zijn vrouw leeft [84]), mag de deerne niet met de eerste vrouw in het huis wonen.

§ 28. Indien iemand zich (lett. zijn gezicht) van (?) zijn eerste vrouw heeft afgewend (en) haar heeft beschuldigd (?))[85]), maar zij (die eerste vrouw) niet uit huis is gegaan, dan is zijn vrouw, die hij als ᶜbevoorrechte echtgenoteᵓ [86]) heeft

[75]) XVI 31. dam-nitalam wel gelijk aan Akkad. *ḫāwirtum, ḫīrtum,* eerste vrouw (vgl. ŠL 554, 52 c en *ḫāwiru* in CḪ, bv. § 135 VI r 52).

[76]) XVI 34. ur-a-sì(g) „zu einem machen" (Poebel, AfO IX, 252-6); ur-a-sì-ga = *mitḫāriš, ištēniš* „einer wie der andere, zu gleichen Teile", wörtlich „in ihrem eins Sein" (Poebel, *o.c.,* 253). Vgl. ŠL 575, 90.

[77]) Deze paragraaf komt vrijwel overeen met CḪ § 167.

[78]) „Trotz ihrer nunmehrigen gehobenen sozialen Stellung", zoals Ungnad (ZSav. Stiftung XLI, 192 Anm. 6) terecht opmerkt. Deze paragraaf kan worden vergeleken met CḪ §§ 170-171.

[79]) XVI 54. nam-dam = *aššūtu* „Ehe, Stellung der Ehefrau" (ŠL 79, 152).

[80]) VXII 7. Men leze met F, 109-10: dumu-TUR.ŠÈ-gi$_{18}$-n[am] (< -gim-àm) en vergelijke (giš)TUR.ŠÈ = (giš)kun$_5$ = *simmiltum* „Treppe" (Landsberger/Güterbock, AfO XII 55 ff., 616 ff.). Vgl. noot 86. De juiste lezing in het Sumerisch is nog niet bekend. Met dumu-TUR.ŠÈ worden hier aangeduid: kinderen van een slavin die na de dood van de eerste vrouw door haar meester officieel tot vrouw werd genomen. De nog *in servitute* geboren kinderen worden niet met de kinderen van de eerste vrouw gelijkgesteld, maar komen wel op een hogere ᶜtrapᵓ te staan. Vandaar onze proeve van vertaling: ᶜbevoorrechte (slaven)kinderenᵓ.

[81]) XVII 8. De betekenis van het verbum (wortel šár of du$_{10}$) in dit verband ontgaat ons. — De reconstructie van deze paragraaf is voor het grootste deel te danken aan Koschaker (ZSav. Stiftung XLI, 284).

[82]) XVII 12. kar-kid-da < *kar-kida-e (men zou verwachten kar-kid-dè, zoals in XVII 19). Vgl. XVII 24 l. kar-kida < *kar-kida-e.

[83]) XVII 15. l. kar-kida-ba < *kar-kida-bi-a; het verbum sì (XVII 18) regeert hier de locativus.

[84]) XVII 22-23. u$_4$ dam-a-ni a-na-ti-la-aš, lett. tot de dag (waarvan geldt:) zijn vrouw leeft voor hem; a-na-ti-la(-aš) < *i-na-ti-la(-aš), op te vatten als finite verbaalvorm. Falkenstein (schriftelijke mededeling) wees ons nog op RA XIV, 1917, 151 sq., rgl. 8-10 en-na x u y na-an-ga-ti-la-ni, zolang x en y leven (cf. Akkad. *adī ... balṭu*).

[85]) XVII 31. Misschien te lezen [ù] ba-an-lá-lá; voor lá(-lá) vgl. noot 62.

[86]) XVII 34. Prof. de Liagre Böhl (mondeling) heeft ons er op attent gemaakt, dat niet alleen (giš)TUR.ŠÈ (vide noot 80), maar óók (giš)galam (-ma) = *simmiltum* (cf. Landsberger/Güterbock, AfO XII 55: giš-galam-ma, eine niedrigere Abart der *simmiltu*)!

Over galam (; ŠL 190 k) vergelijke men nog Falkenstein, ZA 49 NF XV, 1949, 135 en 138. Hij wijst er op, dat galam in verbinding met een ander substantivum meestal heel moeilijk te vertalen is, al staat sinds het onderzoek van Landsberger wel vast dat de grondbetekenis van het woord is ᶜstufenweise emporsteigenᵓ. In deze paragraaf is met dam-galam-n[a?] bedoeld: de vrouw die voor de man een ᶜtrapjeᵓ hoger staat dan zijn eerste vrouw van wie hij een afkeer schijnt te hebben gekregen. Vandaar dat wij als proeve van vertaling voorstellen: ᶜbevoorrechte echtgenoteᵓ.

genomen, de tweede vrouw; de eerste vrouw moet hij blijven onderhouden.

§ 29. Indien een schoonzoon [87]) het huis van zijn (aanstaande) schoonvader [88]) is binnengegaan en de bruidprijs [89]) heeft overhandigd en daarna jaagt men hem uit het huis en geeft men zijn vrouw aan zijn vriend [90]), dan moet men hem de bruidprijs, die hij gebracht heeft, teruggeven (lett. schenken). Met die vrouw mag zijn vriend echter niet trouwen [91]).

§ 30. Indien een getrouwde jongeman een deerne [92]) van de straat (lett. op de straat, dwz. buiten het eigen huis) heeft genomen en de rechters hem hebben gelast [93]) niet tot die deerne in te keren, maar daarna heeft hij zijn eerste vrouw verstoten, dan zal hij het scheidingsgeld [94]) ....

§ 31. .... heeft hij aan hem gegeven, dan zullen de erf-

[87]) VXII 40. Met F, 110 te lezen mussa-tur; zó i.p.v. mussa wel onder invloed van het Akkad. *emu ṣeḫru.*

[88]) XVII 41. ur(u)$_7$ = Akkad. *emu rabū*; ŠL 185, 2.

[89]) XVII 42. nì-mussa volgens Steele (*The Code of Lipit-Ishtar,* 21 note 92) < *níg-mu(n)-us-a(k) „dat van de vrouw", een verklaring die ons gekunsteld voorkomt. Volgens Landsberger apud Koschaker (ArOr XVIII/3 [= Symb. Hrozný IV], 1950, 238, Anm. 10) is nì-mussa < nì-munus ús-sá, waarbij munus „vrouw" met nasaal uitgesproken n tot mus werd en de betekenis van sá(DI) nog niet is vast te stellen. F, 110 (vgl. ook AnOr XXVIII, 63 + Anm. 3) leest nì-mí-ús-sá en het woord voor schoonzoon als mí-ús-sá, al blijft dan onduidelijk waarom de ES-vorm van dit woord ìm-mu-lu-ús-sa (Del., AL^3, 128, 55) luidt. Volgens Falkenstein is mí-ús-sá (schoonzoon) „der, der die Frau ..." en nì-mí-ús-sá (bruidprijs, Akkad. *tirḫatum*; ŠL 597, 408 en BiOr V 3/4, 1948, 112) „das, was die Frau ...". Het element ús(-sá), niet te verwarren met ús(-sa) = *redū,* is in dit verband nog onzeker; Falkenstein vermoedt dat het ᶜkopenᵓ of ᶜwegnemenᵓ betekent. De genoemde verbindingen zijn dus nog niet precies te analyseren. — Vgl. nog Gudea Stat. E V 3, G III 7: nì-mí-ús-sá-aka-da.

[90]) XVII 44. ku-li = Akkad. *ibrum*; ŠL 536, 101. A. van Selms (JNES IX 1950, 65-75) vertaalt ku-li hier met ᶜbest manᵓ en wijst o.m. op het Hebr. *mērēᶜa* in Richt. 14 en 15, dat door de Syr. vertaling en de Targum resp. wordt weergegeven door *šûšbîn, šôšbîn* (< Akkad. *susapīnu* ᶜBrautführerᵓ; Bezold, *Glossar,* 216a). Ook San Nicolò (Orientalia NS XIX, 1950, 117) moet daaraan hebben gedacht. Hij verwijst nl. naar ᶜde vriend des bruidegomsᵓ in Joh. 3:29.

[Het artikel van van Selms bevat vele punten waarbij een vraagteken dient te worden gezet. Onjuist is zijn verklaring van *uk-tar-ri-sú* in CḪ § 161 x r 66, dat hij wil lezen: *ug-dar-ri-zu,* van *garū* II/2 + *-zu,* dat zou staan voor *-šu* (pron. suff.). Dit laatste zou in CḪ niet ongebruikelijk zijn. Van Selms verwijst naar *wa-ar-ka-zu.* Dit is echter ontstaan uit **warkat-šu*! In CḪ staat *-zu* voor *-šu* alleen na *-t, -z* en *-ṣ,* maar nooit na een vocaal. De betreffende vorm leze men *uk-tar-ri-sú* < **uktarrissu* < **uktarriṣ-šu,* zo reeds Ungnad, HG II, 141 s.v. *krṣ*].

[91]) XVII 48-49. lett. „(wat) die vrouw (betreft): zijn vriend (ku-li-né < *kuli-(a)ni-e) mag haar niet (tot vrouw) nemen". — Deze paragraaf dient te worden vergeleken met CḪ §§ 160-161 en de moeilijke paragraaf CB § 25. Wanneer de ᶜverlovingᵓ van de kant van de toekomstige schoonvader wordt verbroken, moet volgens CḪ § 160 en CB § 25 de (reeds bezorgde) bruidprijs *in duplo* worden vergoed. Van een verbod om het meisje aan een ander uit te huwen, is in die paragrafen geen sprake. Het vermoeden van San Nicolò (Orientalia NS XIX, 117) om in CB § 25 (tablet 51059 = A. col. II 27) *ib-ri-šu* i.p.v. *ša-ni-im* aan te vullen, komt ons dan ook niet waarschijnlijk voor. Evenals in onze paragraaf wordt in CḪ § 161 echter verboden het meisje uit te huwen aan de *ibrum* van de oorspronkelijke huwelijkscandidaat. Moet in onze paragraaf ook gestook van de zijde van die *ibrum* worden verondersteld? Hoe dit zij, het verbod schijnt terug te gaan op een oude Sumerische gewoonte (vgl. Falkenstein, JCS V, 1951, 75). Over deze paragraaf ook Koschaker in ArOr XVIII/3 (= Symb. Hrozný IV), 1950, 256-9 (Anm. 49).

[92]) XVII 52. Men verwacht kar-kid-da (event. kar-kida) i.p.v. kar-kid-dè.

[93]) XVII 56. in-na-an-eš < *i-na-ne-e-eš; e = *qabū,* ŠL 308, 8. Lett. dus: zij hebben tot hem gesproken. Vgl. voor deze vormanalyse noot 95.

[94]) XVII 58 slot, met F, 110 aan te vullen: kù-[dam-]tag$_4$-[ga] (= Akkad. *uzubbūm*; Landsberger, MSL I 99, 51). — Voor het huwelijk met een *ḫarimtum* vergelijke men *ana ittišu* 7 II 23 sqq. (= MSL I, 96, 23 sqq.).

genamen na de dood van (hun) vader het huis van (hun) vader verdelen, een deel van het huis zullen zij niet verdelen; het woord van hun vader zullen zij niet in de wind slaan(?) [95]).

§ 32. Indien een vader bij (zijn) leven voor zijn oudste zoon [96]) een bruidprijs apart heeft gelegd (lett. heeft vastgesteld) en hij (nl. die oudste zoon) in tegenwoordigheid van zijn nog in leven zijnde vader een vrouw heeft genomen, dan mogen de erfgenamen na de dood van de vader [die bruidsprijs van zijn aandeel aftrekken] [97]).

§ 33. .... en het zal zijn bewezen, dat hij het huis niet heeft verdeeld, dan moet hij tien sikkels zilver betalen.

XI. SCHADE AAN GEHUURDE RUNDEREN

§ 34. Indien iemand een rund heeft gehuurd en hij heeft de lendenen [98]) beschadigd [99]), dan moet hij een derde deel van de koopprijs betalen.

§ 35. Indien iemand een rund heeft gehuurd en hij heeft zijn oog vernield, dan moet hij de helft van de koopprijs betalen.

[95]) XVIII 10-11. Met F, 110 te lezen inim-ad-da-ne-ne a-a nu-un-NE.NE; nu-un-NE.NE wel <*nu-i-n-e-ne; e = *qabû* (vgl. noot 93). FALKENSTEIN slaat de volgende vertaling voor: „sie werden das Wort ihres Vaters nicht ins (oder besser vielleicht aufs) Wasser sprechen" en wijst op Gudea Cyl. B VII 18, X 23: a-gim gar „wie zu Wasser machen" = „zunichte machen". — Volgens SAN NICOLÒ (Orientalia NS XIX, 117) gaat het in deze paragraaf over „das Ungeteiltbleiben des väterlichen Erbe trotz Bestimmung der Anteile (ḫa-la) unter den Söhnen des Verstorbenen". Men zou dan ba in XVIII 8 met ᶜverdelenᵓ en in XVIII 9 met ᶜtoedelenᵓ moeten vertalen, wat ons niet waarschijnlijk voorkomt. Wij hebben ons afgevraagd, of in deze paragraaf niet gedoeld kon zijn op een zgn. voorkeur-aandeel. De verbaalvorm in XVIII 5 zou daarvoor kunnen pleiten. De Sum. *terminus technicus* daarvoor luidt síb-ta (Akkad, *elātu*; cf. MSL I 75, 1 sqq.). In XVIII 9 zou men dan síb-ta, desnoods ḫa-la-bi (dat dan zou terugslaan op een eerder genoemd síb-ta) hebben verwacht. Heeft J. KLÍMA daaraan gedacht toen hij XVIII 9 vrij (!) vertaalde met „la part destinée par leur père ils ne partageront pas" (ArOr XVIII/3 = Symb. Hrozný IV, 1950, 162)? Voorlopig volstaan wij met een *non liquet*.

Hoewel de vertaling van de uitdrukking in XVIII 10-11 niet geheel zeker is, de bedoeling is wel duidelijk en daarom menen wij er met J. KLÍMA (Journal of Juristic Papyrology V, 1950, 285-6) uit te mogen afleiden, dat de Sumerische *patria potestas* niet geheel en al ophield bij de opheffing van de huisgemeenschap, zoals Prof. M. DAVID indertijd waarschijnlijk achtte (*De rechtshistoricus en zijn taak,* 1937, 27). Over *divisio paterna* in de periode van Ḫammurabi en daarna vgl. J. KLÍMA, *Untersuchungen zum altbabylonischen Erbrecht,* 74 sqq.

[96]) XVIII 14. dumu-šeš-gala ᶜhet kind, de grote broerᵓ = ᶜde oudste zoonᵓ (vgl. ŠL 331, 3).

[97]) De vader had dus blijkbaar het recht om de bruidprijs voor zijn (oudste) zoon vast te stellen en te reserveren. Men vergelijke hiermede de bepaling in CḪ § 166.

[98]) XVIII 43. sa-sal-KU(-a) wordt door STEELE vertaald met „the flesh at the nosering", een vertaling die kennelijk is ingegeven door CḪ § 248 XXI r 32, waar UZU SA.SAL-*šu* meestal wordt gelezen *šīr pasumti-šu* (cf. bv. UNGNAD, HG II, 85 en 158; ook EILERS, AO XXXI 3/4, 50 leest zó, gezien zijn vertaling ᶜdas Fleisch an seinem Zaumeᵓ). Terecht heeft F, 110 er op gewezen, dat met sa-sal-KU(-a) in § 34 wel evenals met igi, si en kun in de volgende paragrafen, een lichaamsdeel zal zijn bedoeld en wel bij of op de rug (sa-sal = *šašallu,* rug; ŠL 104, 169 en FALKENSTEIN, ZA 42 NF VIII, 1943, 153). Nu gaat het teken KU in sa-sal-KU(-a) terug op het pictographische teken ◫, volgens E. UNGER, *Die Keilschrift,* 89a ᶜHinterbacken, mit Spaltᵓ. Vandaar dat wij voor sa-sal-KU(-a) de vertaling ᶜlendenenᵓ voorslaan. Vgl. nog GOETZE, YOS X, 9 note 63: ᶜhind quartersᵓ.

In CḪ § 248 leze men UZU SA.SAL-*šu* als *šīr šašalli-šu* ᶜhet vlees van zijn rugᵓ (cf. DEIMEL, die CḪ § 248 o.i. terecht noteert sub sa-sal = *šašallu*; ŠL 104, 169) en *niet* als *šīr pasumti-šu (pasum/ntu* ᶜnetᵓ of ᶜmuilbandᵓ is trouwens ᵍⁱˢsa-sal(-sal), cf. ŠL 104, 170). Zowel in CL als in CḪ zal gedacht moeten worden aan beschadiging door ossenzweep, -stok of -prikkel.

[99]) XVIII 43. sír = *pasāsu* II/1 kapot maken, beschadigen, verwonden (*niet* in ŠL). sír is een phonetische variant van zi-ri (zó in CL XIX 41), ze-er (cf. ŠL 84, 108) of zé-er (zó in KAV n°. 8, Vz 4 [=LANDSBERGER, MSL I, 68]). Vgl. ŠL 84, 86 en 108; 147, 23c. Het is nog niet gelukt de verwisseling s/z in het Sumerisch tot een algemene regel terug te voeren.

§ 36. Indien iemand een rund heeft gehuurd en hij heeft zijn hoorn afgebroken, dan moet hij een vierde deel van de koopprijs betalen.

§ 37. Indien iemand een rund heeft gehuurd en hij heeft zijn staart [100]) vernield, dan moet hij een vierde van de koopprijs betalen [101]).

§ 38. .... moet hij betalen.

XII. EPILOOG [21])

(XIX 6) Op grond van 't betrouwbare woord van Utu
gaf ik Sumer en Akkad het duurzame recht [102]).
Op grond van de uitspraak van Enlil
heb ik, Lipitištar, de zoon van Enlil,
slechtheid en gewelddaad te niet gedaan,
geween, geklaag [103]) en weeklacht [104]) tot iets ongehoords [105]) gemaakt,
waarheid en recht [106]) te voorschijn gebracht
en de (stoffelijke) welvaart van Sumer en Akkad verzekerd [107]).

(XIX 36) Nadat ik recht in Sumer en Akkad had vastgesteld,
heb ik deze stèle opgericht [108]).
Moge degene, die er geen slechte daad tegen laat begaan [109]),
die het werk mijner handen niet vernielt,

[100] XVIII 56. Met F, 110 te lezen kun-bi i.p.v. maš-bi.

[101]) Met de §§ 34-37 dienen te worden vergeleken CḪ §§ 246-248 en event. ook KAV n°. 8 (= *ana ittišu* 4 Aanhangsel). Het bepaalde in CL §§ 34, 36 en 37 correspondeert met CḪ § 248. SAN NICOLÒ (Orientalia NS XIX, 117) heeft met het oog op CL §§ 36 en 37 het vermoeden uitgesproken dat in CḪ § 248 XXI r 34 igi-IV-gál moet worden gelezen. Wij merken hierbij op dat Père SCHEIL reeds igi-IV-gál las. Op het beschadigen van hoorn, staart en ᶜhet vlees van de rugᵓ zou in CḪ § 248 dan een boete staan gelijk aan een vierde deel van de koopprijs. Volgens CL §§ 36 en 37 staat dezelfde boete op het beschadigen van hoorn en staart. Volgens CL § 34 wordt beschadiging van de lendenen echter zwaarder gestraft dan in CḪ. Dan moet namelijk een derde deel van de koopprijs worden vergoed. CL § 35 komt geheel overeen met CḪ § 247. Een paraphrase van deze bepaling in KAV n°. 8, Vz. 7-10 (= MSL I, 68).

[102]) XIX 8. di = *dīnum* (ŠL 457, 6), in dit verband ᶜrechtᵓ in het algemeen (vgl. CḪ XXIV r 70; XXV r 68, 81, 88; XXVII r 21); EILERS, AO XXXI 3/4, 70 s.v. Gericht en LANDSBERGER, Symbolae Koschaker, 223 f.

[103]) XIX 14. a-nir (er staat nir, zij het in zeer cursieve vorm, *niet* nir₆) = Akkad. *tānīḫu*; ŠL 579, 284b.

[104]) XIX 14. Voor I.AN.UTU-di-bi vergelijke men noot 28. -bi = -bi(d) -bi-da (cf. FALKENSTEIN, AnOr XXIX, 41).

[105]) XIX 15. nì-gig(-ga), ᶜtaboeᵓ (Akkad. *ikkibu*; ŠL 597, 364; cf. A. VAN SELMS, *Bab. termini voor zonde,* 15-22).

[106]) XIX 16. nì-zi, waarheid (volgens ŠL 597, 116 = Akkad. *kettum*); nì-gi-na, recht (volgens ŠL 597, 122 = Akkad. *kettum*). Vgl. noot 32 en B. A. VAN PROOSDIJ, *De eenheid van waarheid en recht,* JEOL I (1-5), XXV-XXXII, vooral XXXI v.

[107]) XIX 17. Met F, 105 te lezen su-ke-en-gi-ki-uri ḫu-mu-du₁₀. Vgl. noot 29.

[108]) XIX 38. l. ki ḫé-im-ma-ni-tag(!; niet -tag₄); ki-tag, verbum compositum, eig. ᶜden Boden berührenᵓ (FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 126), hier = oprichten. Vgl. Gudea Cyl. A XX 26 (á-gar ki im-mi-tag) en BE XXXI 4, IV 2, 6, 10 (giš ki ba-ni-tag; cf. FALKENSTEIN, ZA 49 NF XV, 97).

[109]) XIX 39-40. Het verbum compositum luidt á-ág(-gá) „den Arm ..." = „Weisung geben" (FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 119), Akkad. *muᵓuru* (wᶜr), schicken, beordnen (ŠL 334, 86b). Het terminatiefinfix -b-ši- wordt hier verstard gebruikt: ᶜer tegenᵓ, nl. tegen de in XIX 38 genoemde stèle. — nì-ḫul-dím-ma is ongeveer gelijk aan het Akkad. *epištu limuttu* of *epiši limmuti* (cf. ŠL 440, sub 5; ḫul-dím-ma = *epiš limutti,* ŠL 456, sub 11). Er staat dus letterlijk: „de man (van wie geldt:) hij geeft geen opdracht tot een slechte daad er tegen".

die de inscriptie er op aangebracht <niet>uitwist [110])
en die niet zijn naam er op schrijft,
met leven en lengte van dagen worden begiftigd [111]),
moge hij in Ekur het hoofd (lett. de nek) ten hemel heffen,
moge het reine voorhoofd van Enlil (in gunst) van de hemel tot hem zijn gewend!

(XIX 49) Moge (daarentegen) degene, die er een slechte daad tegen laat begaan,
die het werk mijner handen vernielt,
die het schathuis [112]) binnenkomt en zijn standplaats verandert,
die de inscriptie er op aangebracht uitwist
en die zijn eigen naam er op schrijft
(of) die vanwege deze vervloeking [113]) een ander daartoe aanzet,
die man, hij moge een koning zijn, hij moge een en-priester zijn [114]),
....

(XX 8) .... hij moge hem er uit wegrukken (?)!
Wanneer hij tot hem in zijn tempel is binnengetreden [115])
moge zijn .... niet zijn!
..........., Ašnan [116]) en Sumugan [117]), de heren van de overvloed
mogen hem er uit wegrukken (?)!

(XX 35) De .... in zijn ....
moge hij te niet doen!

(XX 37) Moge Utu, de rechter van hemel en aarde,
hem uit het verheven (?) .... wegrukken (?)!
.... zijn .... de fundamenten ervan
....
Zijn steden moge hij (Utu) tot ruïnenheuvels maken [118])!
Moge hij de grondvesten van zijn land niet hecht doen zijn!
Moge zijn koning er niet zijn!

(XX 48) Moge Ninurta, de sterke held, de zoon van Enlil,
zijn ....

110) XIX 42. šu bí-íb-ùr-a staat abusievelijk voor šu li-bí-íb-ùr-a; šu-ùr/uru$_{12}$, verbum compositum „die Hand über etwas gleiten lassen" = „auswischen, tilgen" (FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 124) = Akkad. *pašāṭu* (ŠL 354, 252).

111) XIX 45 sag-šè rig$_7$ (PA.TÚN.DU) = *ana šeriktim šarāku*; ŠL 115, 182c. Vgl. DOSSIN, RA XXIX, 1932, 193-6 en nu vooral M. LAMBERT, *Comptes rendus de la 1re Rencontre assyriologique internationale* (1950), 2-3.

112) XIX 51. é-ní-ga!-ra, schathuis, voorraadhuis; ŠL 324, 318 en FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 26. Het é-nì-ga-ra te Isin wordt reeds vermeld onder de tweede koning van de Dyn. van Isin: Šū-ilišu (RIU n°. 100, 21). Onder Gudea moet ook te Lagaš een é-nì-ga-ra hebben bestaan (Gudea Cyl. A VI 16, VII 13, XXVIII 14). Wat er precies onder verstaan dient te worden is nog niet duidelijk.

113) XIX 55. Met F, III aan te vullen [áš-bal-a-ba]-ke$_4$-eš.

114) XIX 57-58. Met F, III als volgt aangevuld: (57) [lú-bi lugal ḫ]é-a (58) [en ḫé]-a ....

115) XX 10. Met F, III aan te vullen [é-a]-na ù-mu-na-ni-in-tu.

116) XX 12. Ašnan (^{d}še-tir), een korengod; ŠL 367, 186 en TALLQVIST, *Götterepitheta*, 265.

117) XX 12. Sumugan (^{d}gìr), een vruchtbaarheidsgod; ŠL 444, 26 en TALLQVIST, *o.c.*, 450 *sq.*

118) XX 44-45. Wellicht met F, III aan te vullen: [u]ru^{ki}-[b]i du$_6$-du$_6$-la! ḫé-en-šede.

AANHANGSEL

OPSCHRIFTEN VAN LIPITIŠTAR IN DE COLLECTIE DE LIAGRE BÖHL

In de Leidse verzameling van spijkerschriftinscripties bevinden zich sinds 1932 twee kleikegels van Lipitištar met gelijkluidende tekst (Collectie DE LIAGRE BÖHL n° 992 en 993). Aanvankelijk meende men van doen te hebben met de tekst van een opschrift, dat door CLAY werd gepubliceerd in YOS I, n° 27 (vgl. Prof. DE LIAGRE BÖHL, MLVS I, 26-7).

Later is ons echter gebleken, dat de tekst van deze kleikegels overeenkomt met het opschrift, dat aanvankelijk door F. J. STEPHENS werd gepubliceerd in JAOS LII (1932), 182-5 en dat men thans vindt in YOS IX, n° 26. Wij geven hier de transcriptie en de vertaling van de 12 cm lange kleikegel n° 992, gevolgd door een enkele opmerking.

(Kol. I) [1] ^{d}*li-pí-it-iš$_4$-tár* [2]sipa-búru-na [3]nibru^{ki} a) [4]engar-zi [5]urí^{ki}-ma [6]mùš-nu-túm-mu [7]eridu^{ki}-ga [8]en-me-te [9]unu^{ki}-ga [10]lugal-ì-si-in^{ki}-na [11]lugal-ke-en-gi-ki-uri (Kol. II) [12]šà-ge-DU-a [13]^{d}inanna me-en [14]u$_4$ nì-si-sá [15]ke-en-gi-ki-uri [16]i-ni-in-gar-ra-a b) [17]nam-ga-ru-um [18]ki-rib-ba [19]dingir-re-e-ne-ka [20]é-nì-si-sá [21]mu-dù

a) Deze regel ontbreekt in n° 993, een vrij slordig afschrift. — b) n° 993 biedt i-ni-gar-ra-a.

Vertaling: [1]Lipitištar, [2]de ootmoedige herder [3]van Nippur, [4]de ware landman [5]van Ur, [6]die onophoudelijk (zorgt) [7]voor Eridu, [8]de heer, die (cultisch) bevorderlijk is [9]voor Uruk, [10]de koning van Isin, [11]de koning van Sumer en Akkad, [12]de man naar het hart [13]van Inanna ben ik. [14]Nadat ik gerechtigheid [15]in Sumer en Akkad [16]had vastgesteld, [17]heb ik in Namgarum, [18]de 'excellente' plaats [19]der goden, [20]het 'huis der gerechtigheid' [21]gebouwd.

Opmerkingen: (rgl. 17-21) In zijn eerste bewerking van deze inscriptie hield STEPHENS namgarum (rgl. 17) voor een (overigens onbekende) plaatsnaam, las met het oog daarop in de volgende regel KI-KAL-ba als bad$_4$-ba en vertaalde deze passage aldus: „in Namgarum, that fortress of the gods, the house of righteousness I built". Onlangs is hij hierop teruggekomen in JAOS LXX (1950), 179-81. Hij vat namgarum nu op als een Akkadisch leenwoord in het Sumerisch (van de stam *magārum*), dat 'a place of reconciliation' zou moeten betekenen. Het woord is tot dusver niet uit Akkadische teksten bekend, zodat STEPHENS de betekenis afleidt uit de wortel, de nominale vorm en onze context. De inscriptie zou aldus de bouw van Lipitištar's 'Hall of Justice' vereeuwigen. De regels 18 en 19, die hij als volgt transcribeert: kigala-ba-dingir-re-e-ne-ka, ziet hij als een 'descriptive genetive qualifying *namgarum*'. -ba- zou een part. pass. zijn (STEPHENS verwijst naar POEBEL, GSG § 710) en appositie bij kigala (vgl. voor deze lezing ŠL 461, 159b) en zo komt hij tot zijn nieuwe vertaling: "When righteousness in Sumer and Akkad he had established, a place of reconciliation, of foundation assigned of the gods, a house of righteousness, he built".

Ons heeft zijn betoog niet overtuigd. Met Prof. FALKENSTEIN, die zo vriendelijk was ons schriftelijk zijn mening te geven, lijkt ons vooralsnog de mogelijkheid om nam-ga-ru-um ki-KAL-ba-dingir-re-e-ne-ka als een locativus op te vatten het meest voor de hand te liggen. Vandaar dat wij lezen: ki-rib-ba (vgl. an-gim ri-ba ki-gim ri-ba, Gudea Cyl. A IV 14-15; V 13; ri-ba = rib-ba, cf. ŠL 86, 57; 322, 34 en FALKENSTEIN, AnOr XXVIII, 29).

Zowel Namgarum als de tempel é-nì-si-sá zijn ons helaas overigens nog onbekend.

Kampen, Februari 1952. J. P. LETTINGA

EEN OPMERKING OVER DE EGYPTISCHE ARCHITECTUUR

Het nieuwe element, dat de Grieken in de beeldende kunst hebben gebracht, is de aanblik der werkelijkheid. Dit geschiedt in de vijfde eeuw voor Christus. Het kan moeilijk anders of de Grieken hebben toenmaals het netvliesbeeld ontdekt. Natuurlijk heeft ook het oog van den Oudoostersen kunstenaar dit beeld wel opgevangen, maar voor hem heeft het blijkbaar geen zelfstandige waarde gehad. De Griek daarentegen heeft het netvliesbeeld voor het eerst vastgelegd en tot grondslag van zijn natuurweergave genomen, zowel voor de tekenkunst als voor de plastiek.

De Grieks-Romeinse kunstenaar en die vanaf de Renaissance, noteert wat hij ziet. Is hij tekenaar of schilder, zo ontstaat op deze wijze automatisch een perspectivisch beeld. Is hij beeldhouwer, zo verkrijgt hij een organische statue. De klassieke beeldhouwer denkt zich in het marmer een skelet, zoals de klassieke tekenaar zich op het vlak-van-tekening in de ruimte waant [1]). Onnodig te zeggen, dat aldus de samenhang tussen beeldvorm en 'uitdrukkingsmiddel' verloren gaat, en dat het juist deze samenhang is die de Oudoosterse natuurweergave beheerst. Door dit laatste wordt een algemene, d.i. menselijke verhouding, tot de werkelijkheid onopzettelijk uitgedrukt.

Op de Egyptische bas-reliëfs en schilderingen vindt men het gehele dagelijks leven der Egyptenaren, tot in bijzonderheden getrouw, uitgebeeld. Het bedrijf van den kunstenaar is daarbij niet vergeten. Zo ziet men op één der wanden van het graf van Mereruka (VIde dynastie) een schilder weergegeven, die voor den ezel zit, waarop zijn paneel is geplaatst. Veelvuldig zijn de taferelen, waarop de beeldhouwer aan den arbeid is. Nimmer evenwel heeft op die afbeeldingen de kunstenaar (tenzij hij copieert) het uit te beelden object voor zich. Het vastleggen van het netvliesbeeld daarentegen, kan men slechts leren door rechtstreeks naar de natuur te werken. Zo is dan ook uit de klassieke Oudheid een fresco bekend, voorstellend een schilderes met tegenover zich als voorbeeld een herme, die zij perspectivisch en met licht-en-schaduw op haar paneel of doek vastlegt [2]). Dit onmiddellijk contact, deze eenheid van beelden en zien is den Oudoostersen kunstenaar volkomen vreemd. Bij hem is, zoals MÜLLER zegt: „der Weg von der Beobachtung zur Darstellung weiter und wird ganz durch die Darstellungsprinzipien beherrscht"[3]).

Tot de visuele kunsten, wier scheppingen dus met het lichamelijk oog worden waargenomen, behoort ook de bouwkunst, en het zou wel verwonderlijk zijn, indien een, zo geheel van de onze verschillende, wijze van uitbeelden niet samenging met een eveneens geheel andere opvatting van het bouwwerk.

BERLAGE's definitie 'Bouwen is ruimte scheppen' gaat voor de Egyptische architectuur niet op. Valentin MÜLLER [4]) heeft dit duidelijk doen begrijpen. MÜLLER's theorie komt hierop neer, dat de Egyptenaren geen ruimtegevoel hadden. Duidelijker gezegd: zij kenden niet de zelfstandig ontwikkelde binnenruimte. De gangen en de grafkamers in de pyramiden zijn gaten in de steenmassa, te vergelijken met de gaten in de kaas. De muren der gebouwen zijn niet opgevat als de omhulling van een inwendige ruimte, maar als een op zichzelf staand element („the only existing feature"). Zij zijn zo vast en stevig mogelijk van uitzien gemaakt en de ruimte er tussen is het 'niets'. Een groot aantal zuilen vult de zalen en verdringt de 'ruimte' door hun omvang en hun plaatsing dicht op elkaar.

Zo heeft er dan ook in de Egyptische bouwkunst geen wisselwerking bestaan tussen ruimte en (materiaal-)massa, zoals b.v. in de Barok-architectuur.

Leiden — W. VAN OS

[1]) *Cf.* V. MÜLLER, *Mykenische Fundgegenstände im Berliner Völkerkundemuseum,* Praehistorische Zeitschrift 19, 1928, 315.

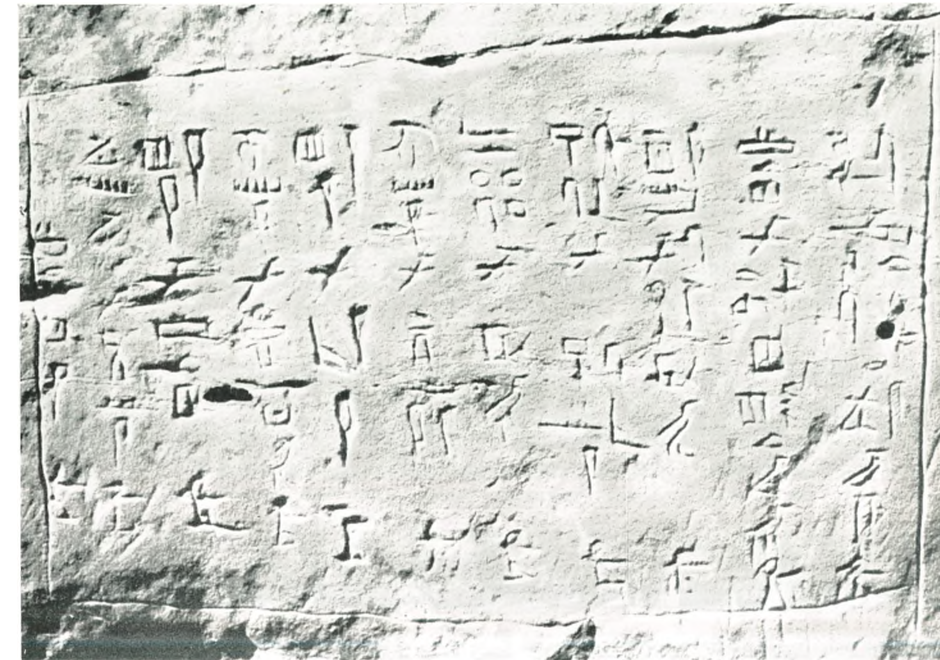
[2]) August MAU, *Pompeii, its life and art,* London, 1899, fig. 128 (A young woman, painting a herm. Wall painting from the house of the Surgeon).

[3]) V. MÜLLER, *Die kretische Raumdarstellung.* Kretisch-Mykenische Studien I, Jahrbuch d. deutschen archäol. Instituts 40, 1925, 107.

[4]) V. MÜLLER, *Progress and Reaction in Ancient Egyptian Art,* Studies in Oriental Archaeology 4, Journal of the American Oriental Society 63, 1943, 147.

EL-KAB

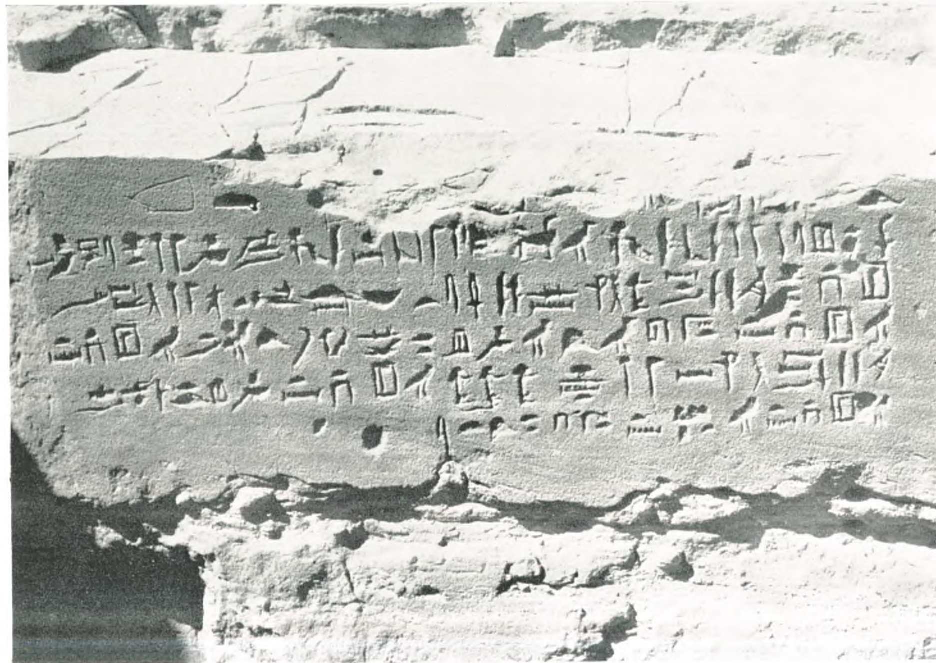
N 119, zie pag. 170

O 255 (fragment), zie pag. 168

EL-KAB

N 5, zie pag. 169

O 55, zie pag. 170

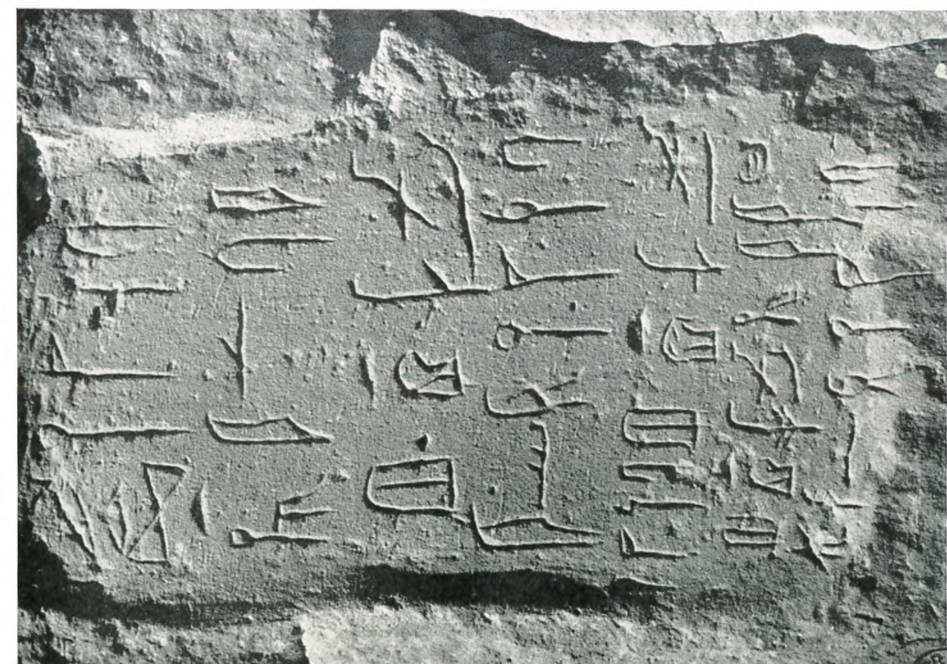

EL-KAB

N 93

zie pag. 168

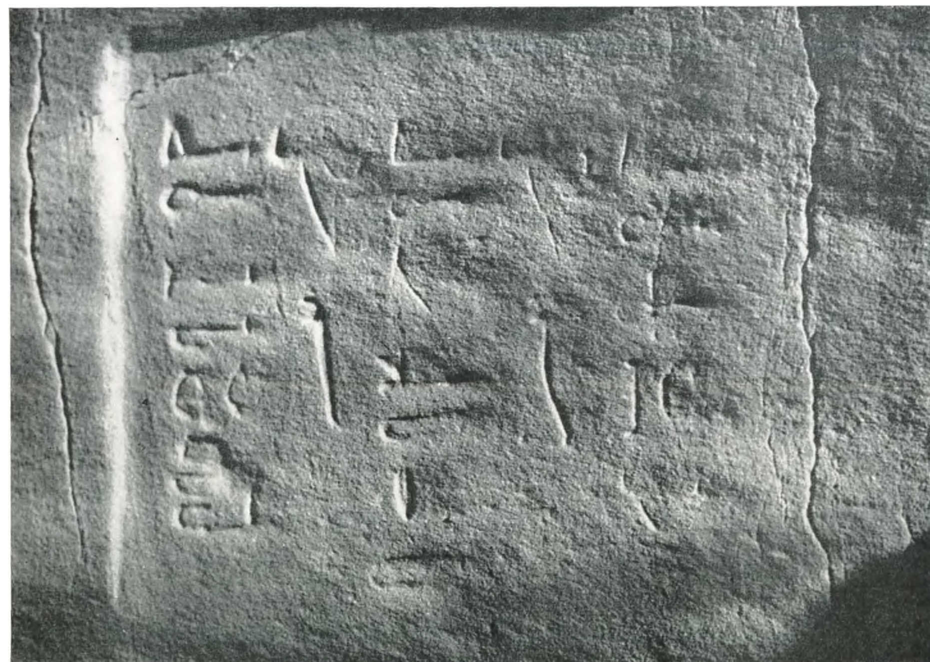
N 25

EL-KAB

N 110

O 26

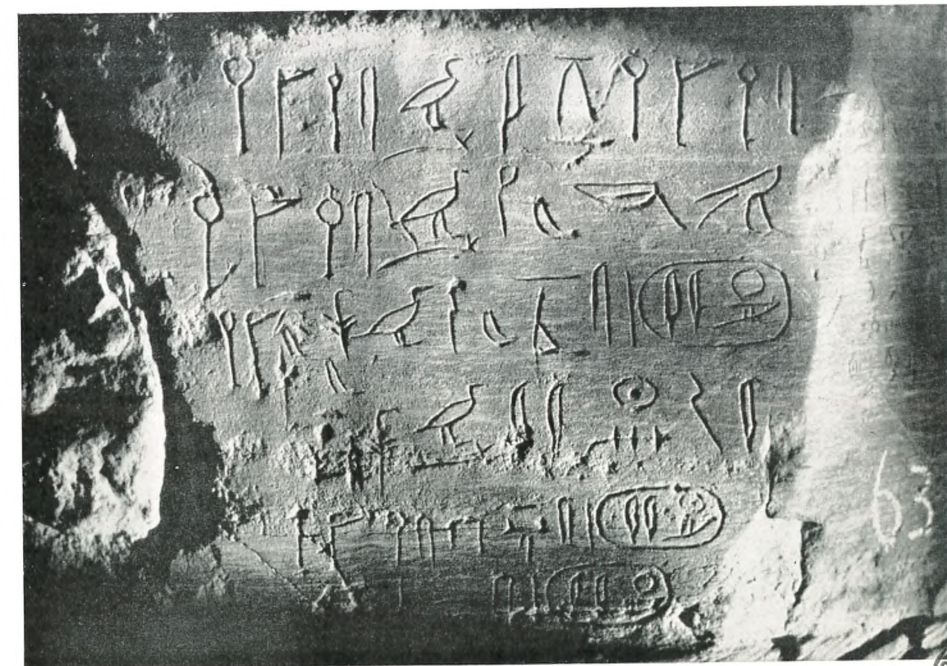
zie pag. 169

EL-KAB

N 6

O 62

zie pag. 169

EL-KAB

O 23, zie pag. 167

N 141, zie pag. 168

Fig 1. Bir Meliḥe in de ʿAraba, Noordelijk van de Golf van Aqaba, zie pag. 187

Fig. 2. Resten van een koperertssmelterij bij het oude Eṣiôn Geber; 3de niveau (7de eeuw), zie pag. 187

Fig. 3. Resten der cella van een Nabatese tempel, Chirbet Tannoer, zie pag. 189

Fig. 4. Berg Nebo, gezien van het Oosten, zie pag. 189

Fig. 5. Triomfboog Zuidelijk van Gerâsa; opgericht in 130 ter ere van keizer Hadrianus, zie pag. 190

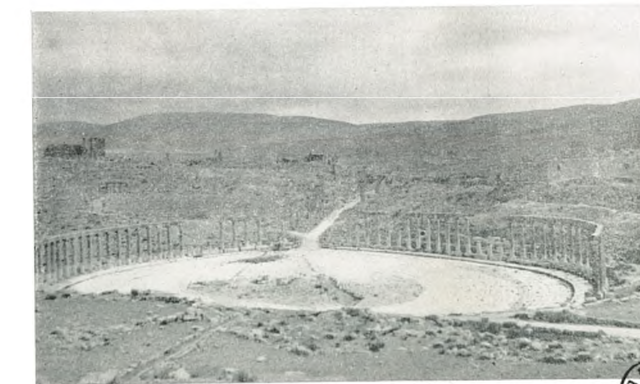

Fig. 6. Ovaalvormig forum te Gerâsa, zie pag. 19

Fig. 7. Een der rotsmassieven, in de vlakte bij er-Ramm, N.O. van ʿAqaba

Fig. 8. Heilige trap te Petra, leidt naar de belangrijkste offerhoogte, zie pag. 188

Fig. 9. Een klein gedeelte van het Grieks-Romeinse theater te Beisan (Palestina), zie p. 190

Fig. 10. Donjon van de kruisvaardersburcht te Kerak (Transjordanië), zie pag. 189

AKHTERINE

a. De heuvel met cyclopische muur, zie p. 193

b. De cyclopische muur, zie p. 193

c. De cyclopische muur, zie p. 193

d. Proefgraving Westzijde, 11 Mei 1951 zie p. 202 sqq.

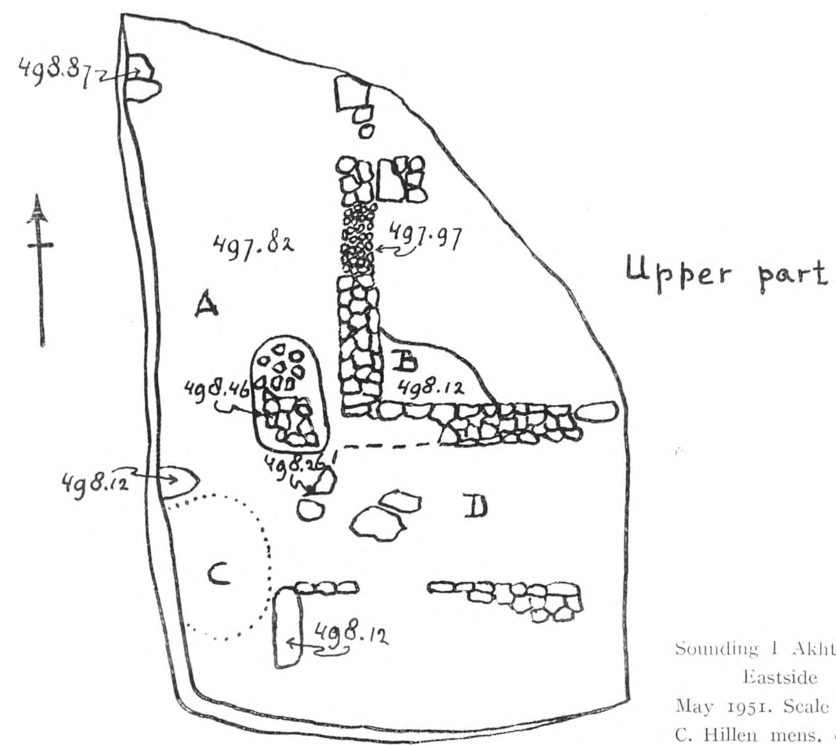

e. Parthisch graf, zie p. 204

f. Proefgraving Westzijde, 16 Mei 1951, zie p. 202

AKHTERINE

Sounding I Akhtérine
Eastside
May 1951. Scale 1:100
C. Hillen mens. et del.

Fig. 1

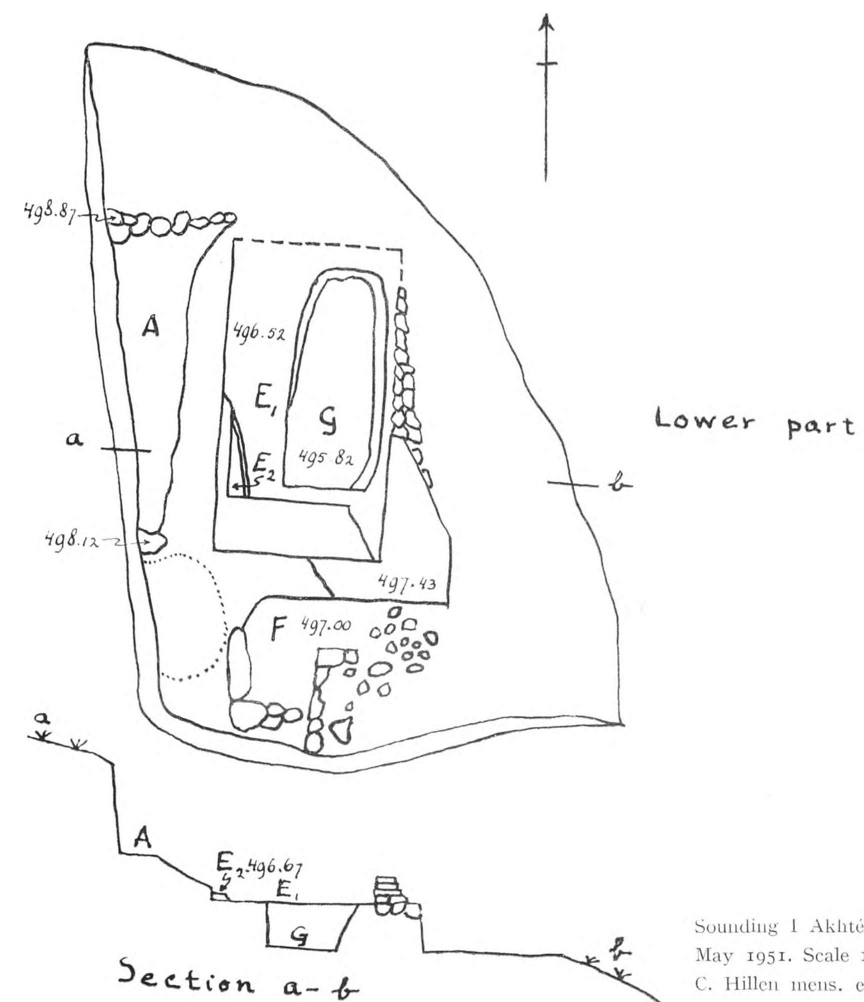
Fig. 2. S. W. Corner of Area B. from North

Fig. 3. Area B. from Northeast

zie pag. 194

AKHTERINE

Sounding I Akhtérine
May 1951. Scale 1:100
C. Hillen mens. et del.

Fig. 1

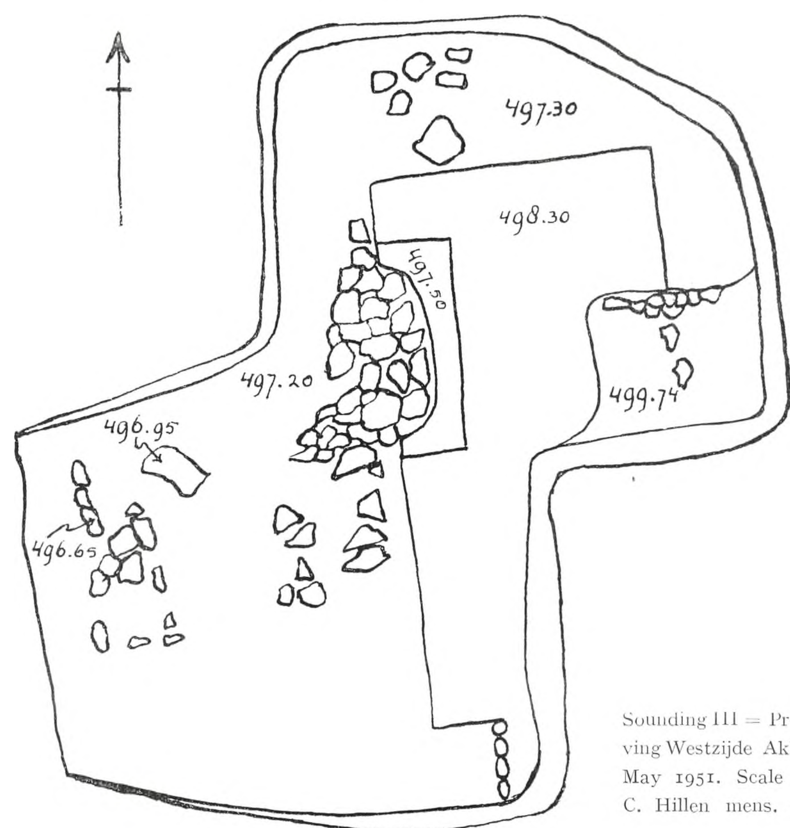
Fig. 2. Room E, looking south

Fig. 3. The situation at the end of the excavations

zie pag. 195, 196

AKHTERINE

Sounding III = Proefgraving Westzijde Akhtérine May 1951. Scale 1 : 100 C. Hillen mens. et del.

Fig. 1

Fig 2

Fig. 3

The skeleton underneath the floor of Room E. The scale is indicated by the small pick; the handle is 0.25 m. long

zie pag. 200

AKHTERINE

Fig. 1 AUB, Univ. mus. no. 35/X/83

Fig. 2

Fig. 3 AUB, Univ. mus. no. 35/X/82

Fig. 4

zie pag. 202, note 8

AKHTERINE

Fig. 1 AUB. Univ. mus. no. 33.10

Fig. 2

Fig. 3 AUB. Univ. mus. no. 35/X/84

zie pag. 202, note 8

AKHTERINE

a b *c*

d e *f g*

h i *j*

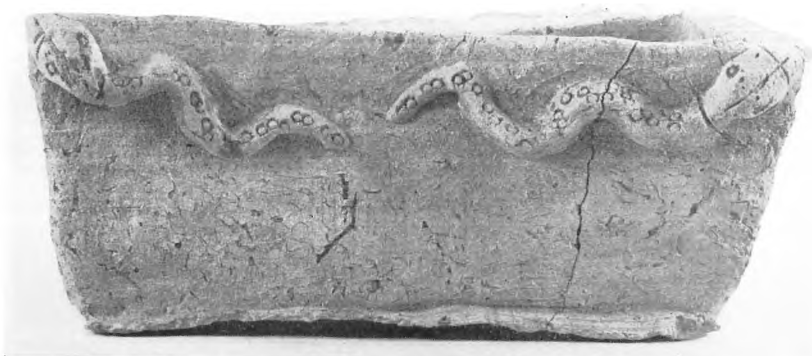
k *m*

Gevonden voorwerpen, zie pag. 205—206

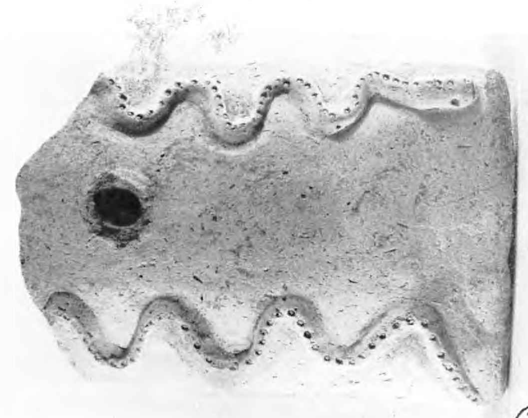
AANKOPEN TE BAGHDAD

a. B 1638

b. B 1638

c. B 1650

zie pag. 207

AANKOPEN TE BAGHDAD

a. B 1755 *b.* B 1763

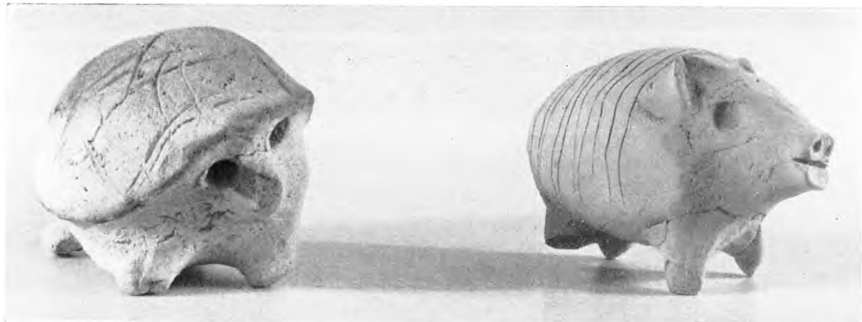

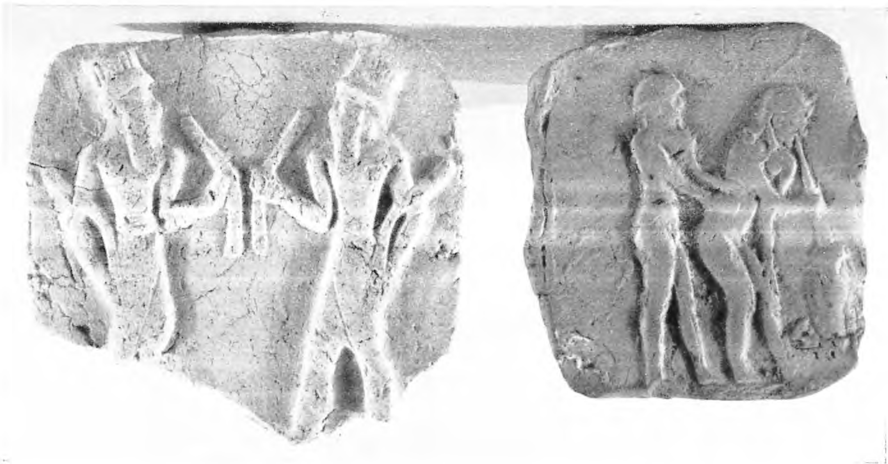
c. B 1712 *d.* B 1714 *e.* B 1704

zie pag. 208

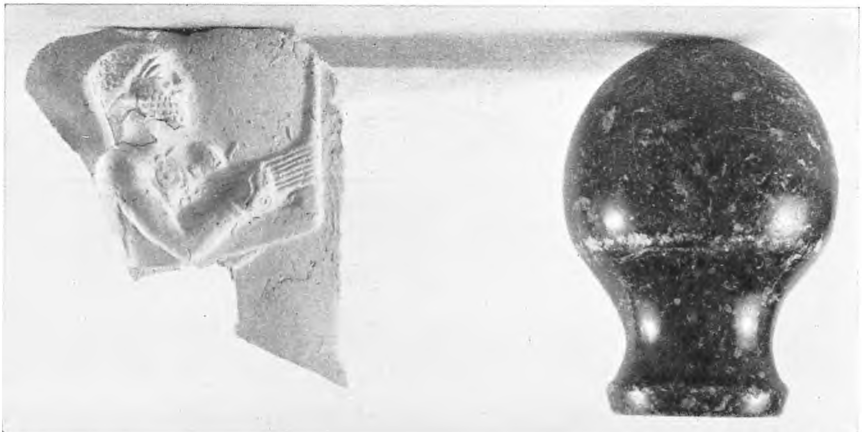
AANKOPEN TE BAGHDAD

a. B 1799 *b.* B 1800

c. B 1692 *d.* B 1678

e. B 1686 *f.* B 1802

zie pag. 208

AANKOPEN TE BAGHDAD

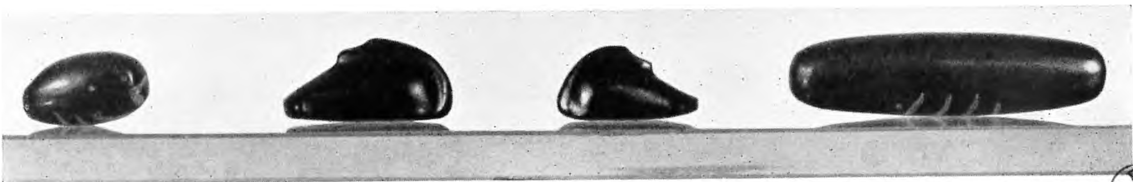

a. B 1702 *b.* B 1695 *c.* B 1698

d. B 1593 *e.* B 1573

g. B 1798 *h.* B 1768 *i.* B 1770 *f.* B 1717

zie pag. 208—209

AANKOPEN TE BAGHDAD

B 1641, zie pag. 209

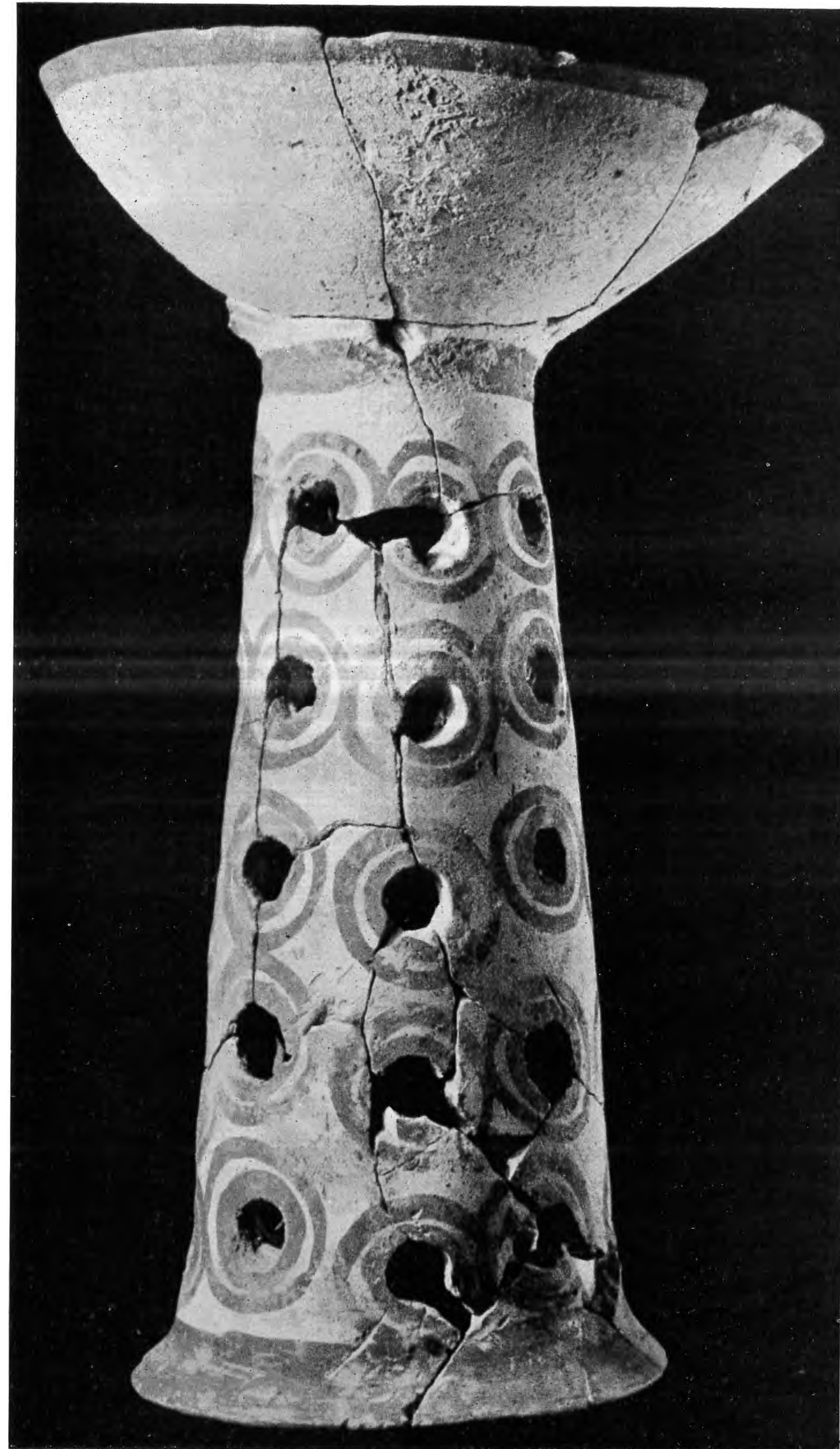

a. Algemeen zicht op de heuvel Talli Hadi, zie pag. 214

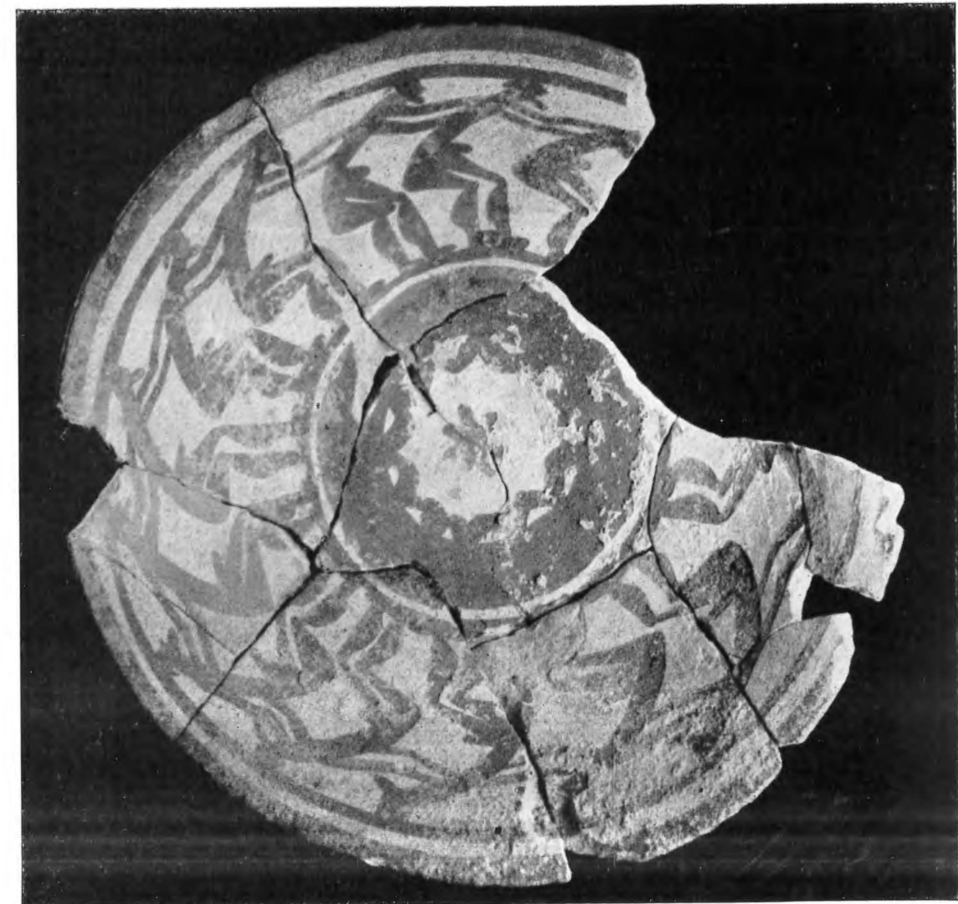

b. Algemeen zicht op de heuvel Talli Shogha, zie pag. 215

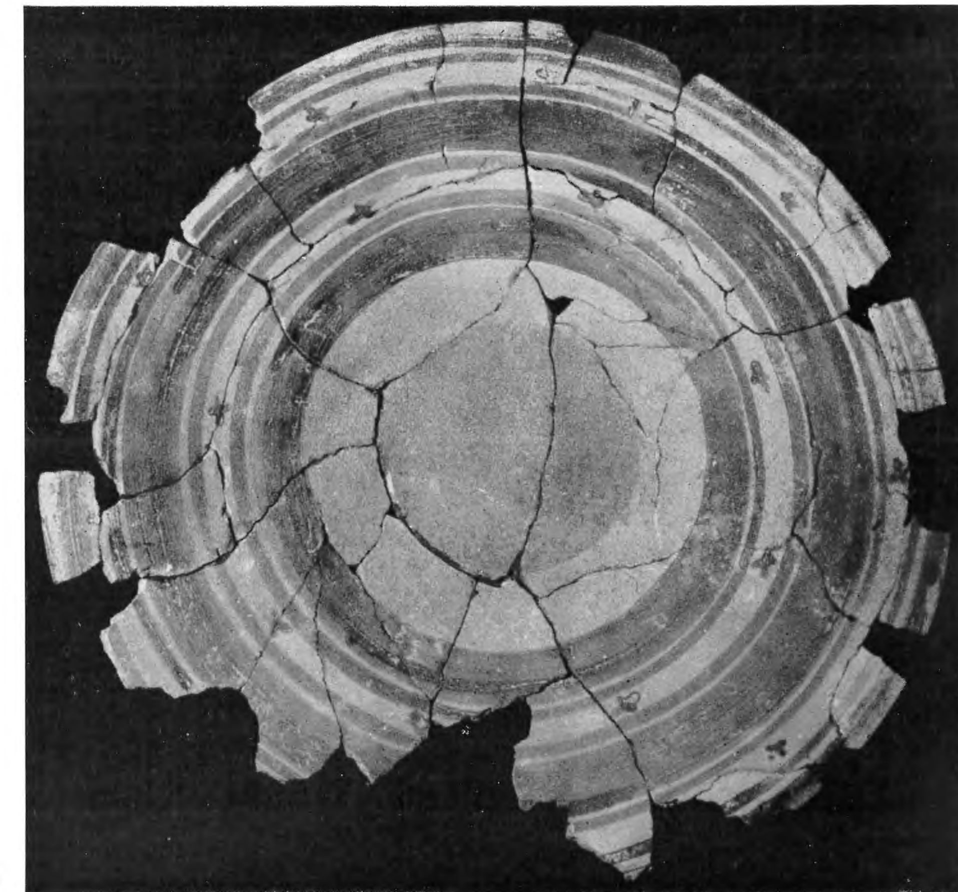

Schaal op hoge voet uit Talli Djarii A, zie pag. 214

a

b

zie pag. 214

a. Binnenzicht van de schaal op hoge voet uit Talli Djarii A
b. Schotel uit Talli Djarii A

Graf uit de heuvel Talli Shoghā, zie pag. 217

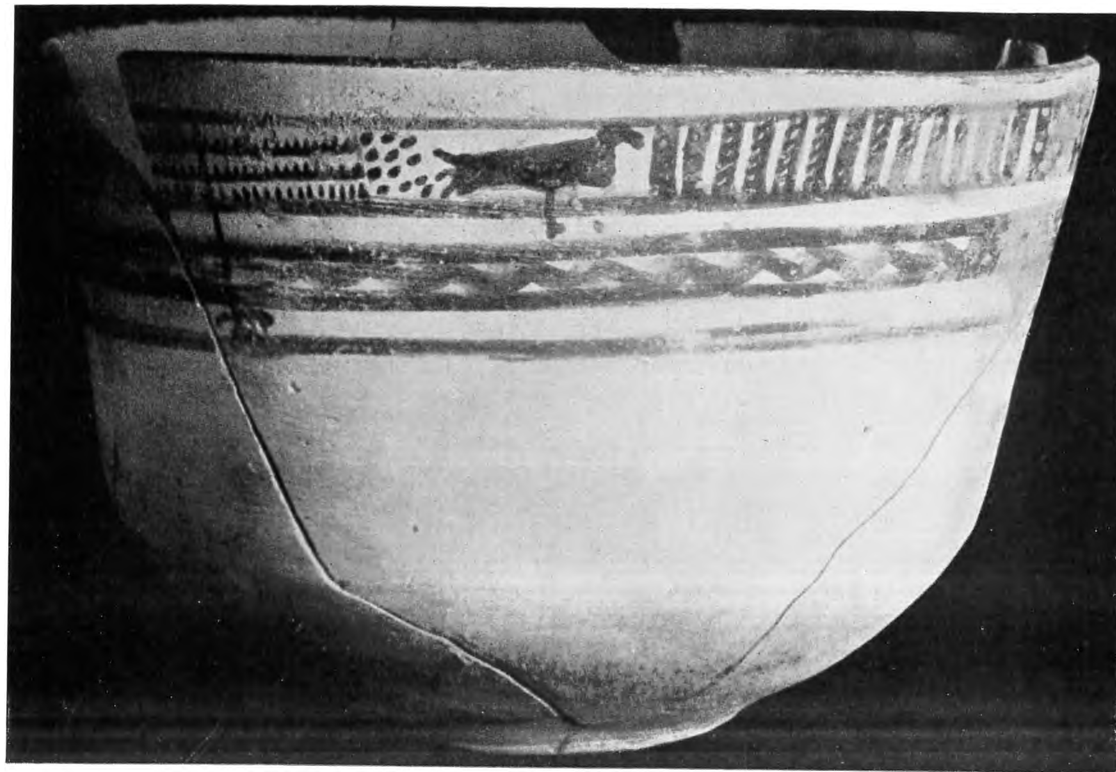

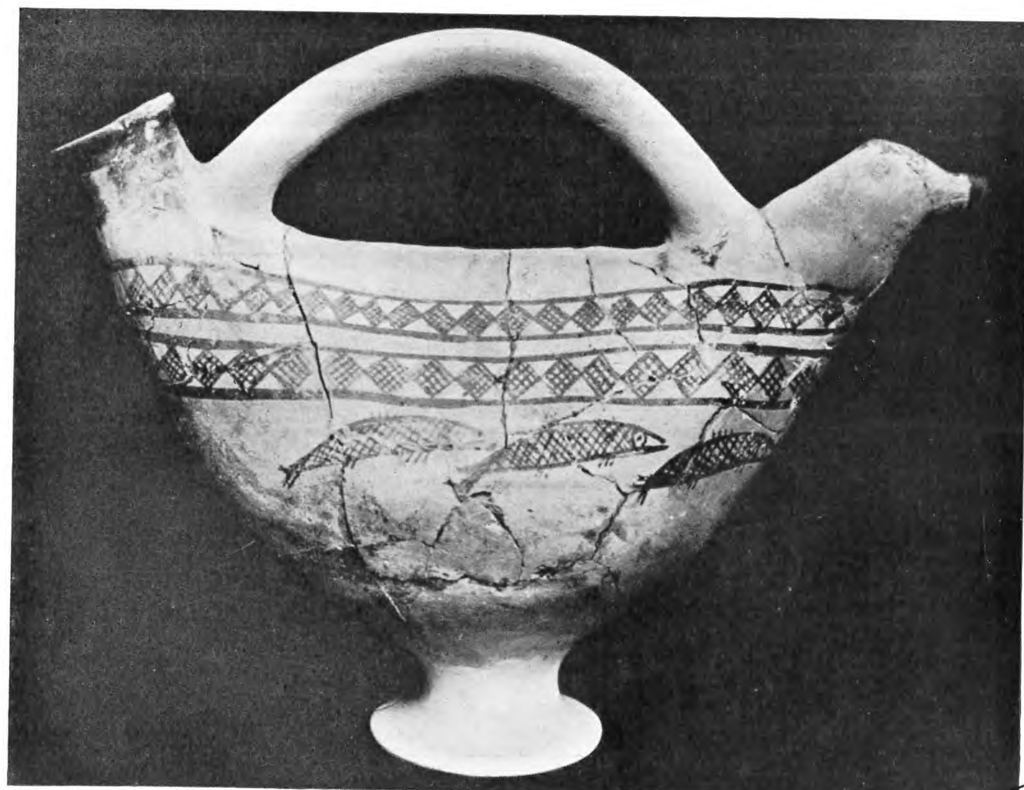

Beschilderd vaatwerk uit Talli Shoghā, zie pag. 217

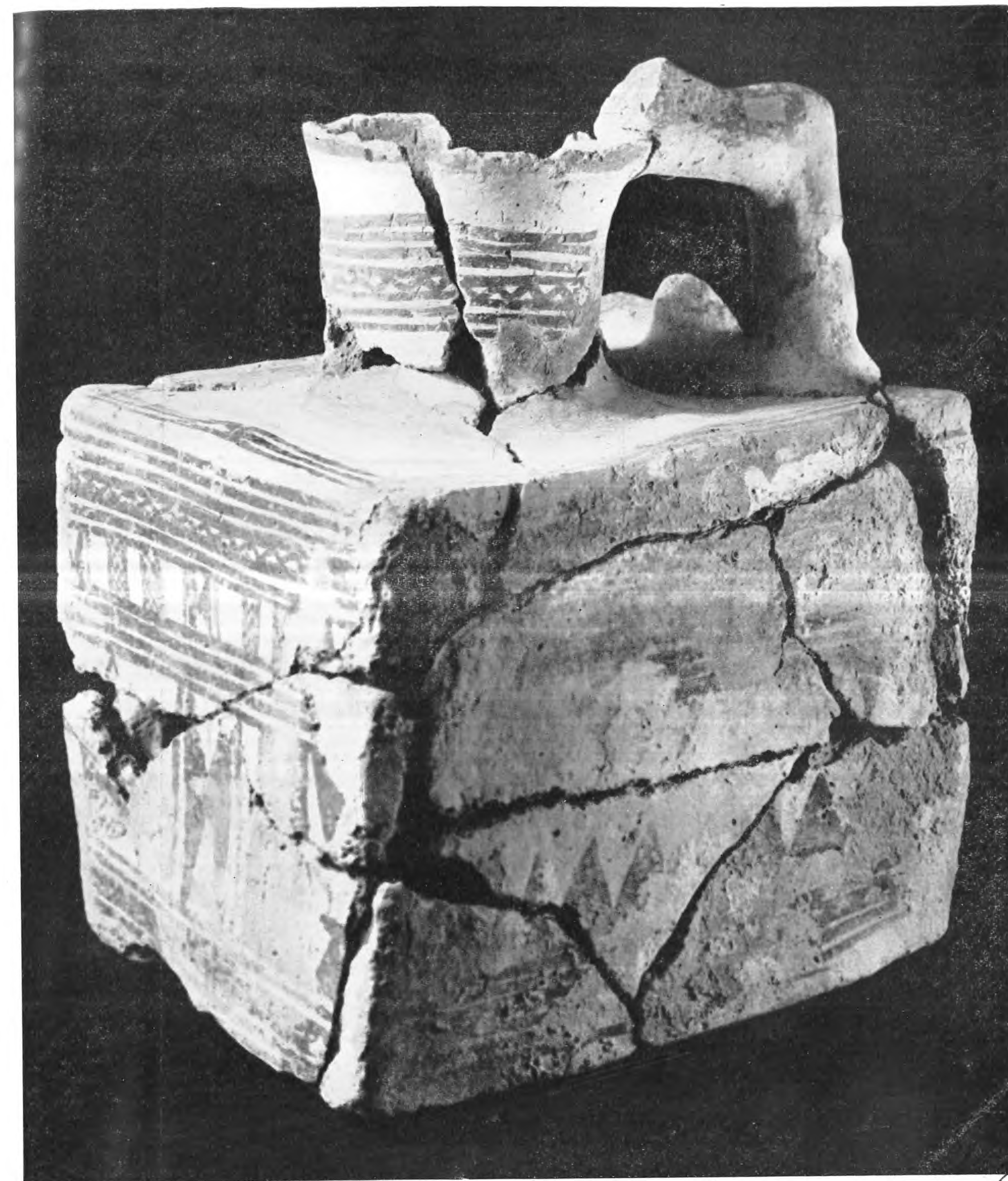
a. Bechilderde kom uit Talli Shoghā

b. Theriomorphe vaas in vogelvorm uit Talli Shoghā

zie pag. 218

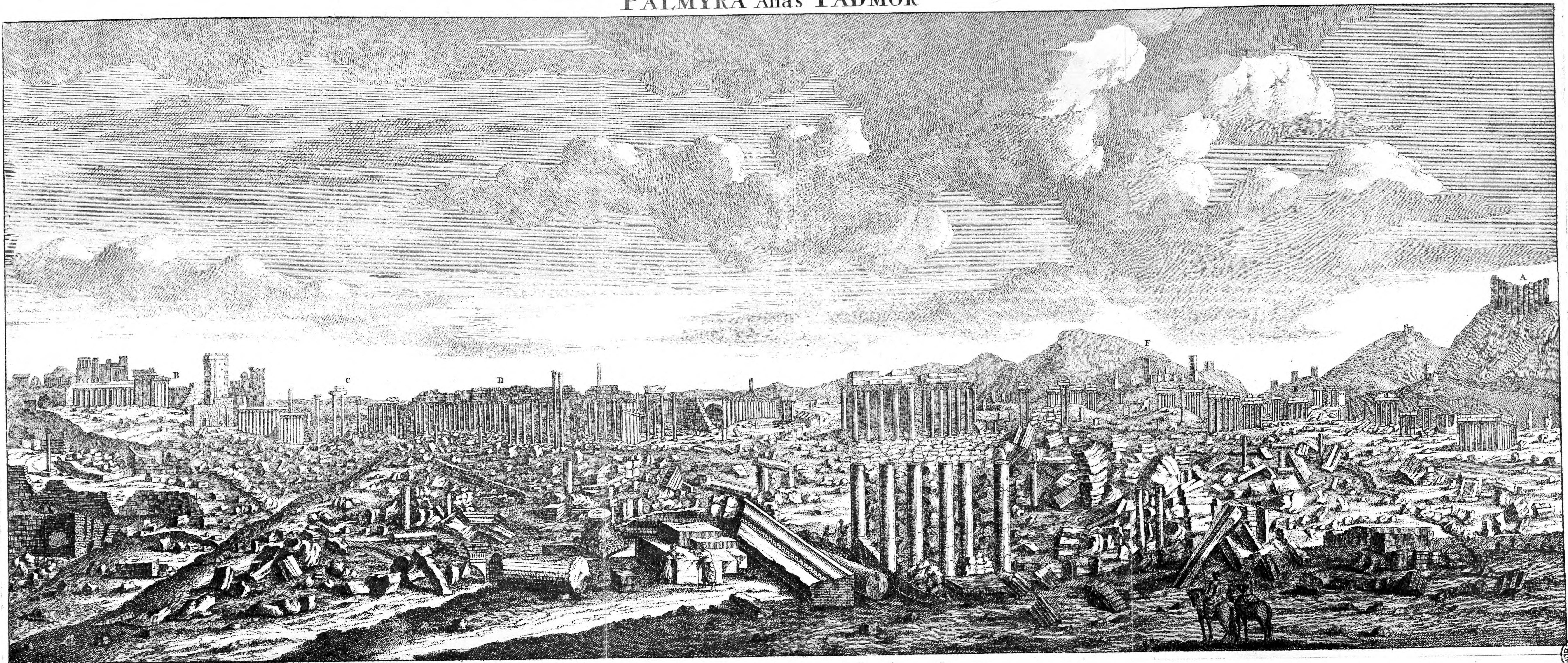

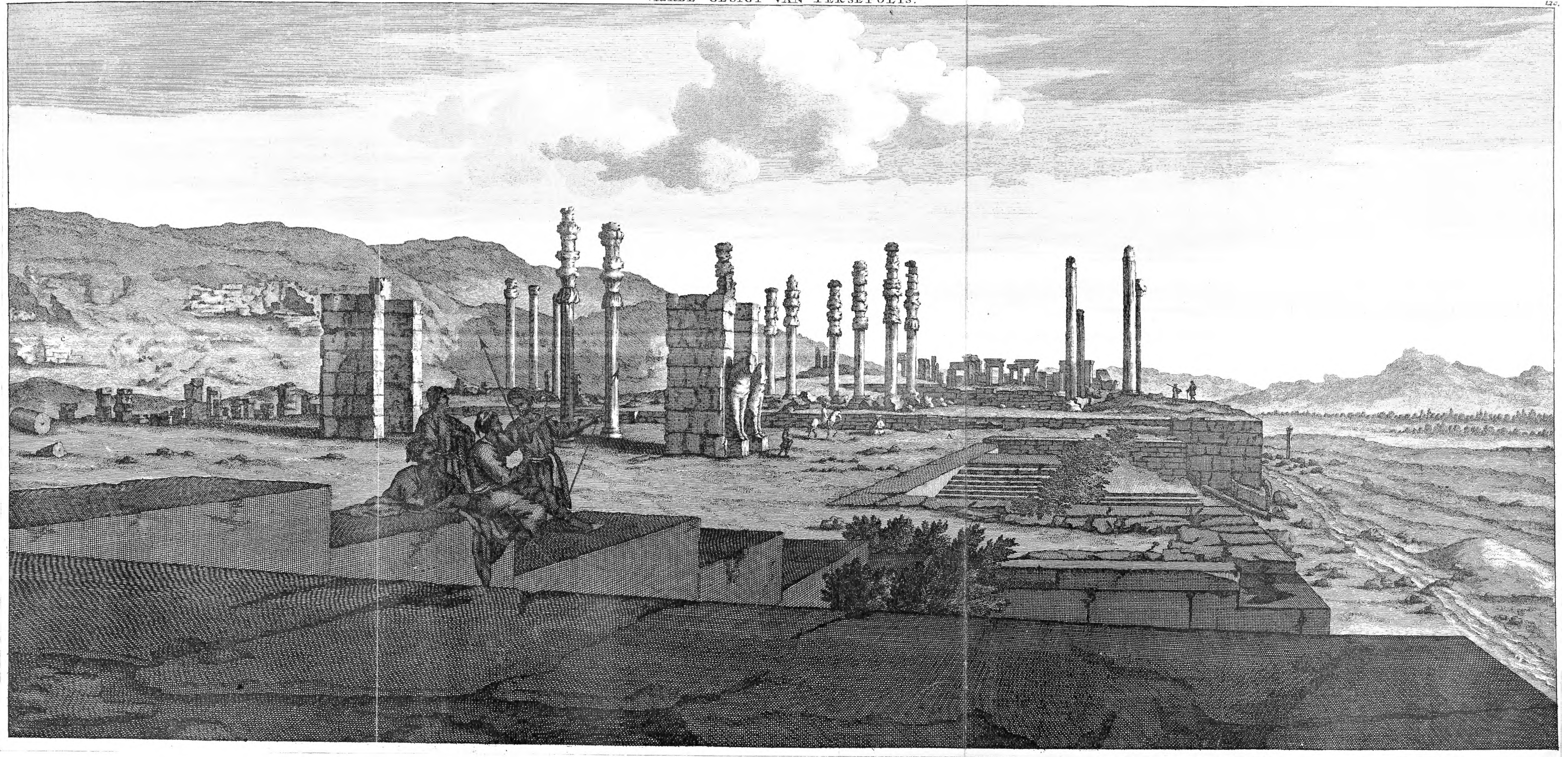
Rechtvormige vaas uit de heuvel Talli Shoghā, zie pag. 218

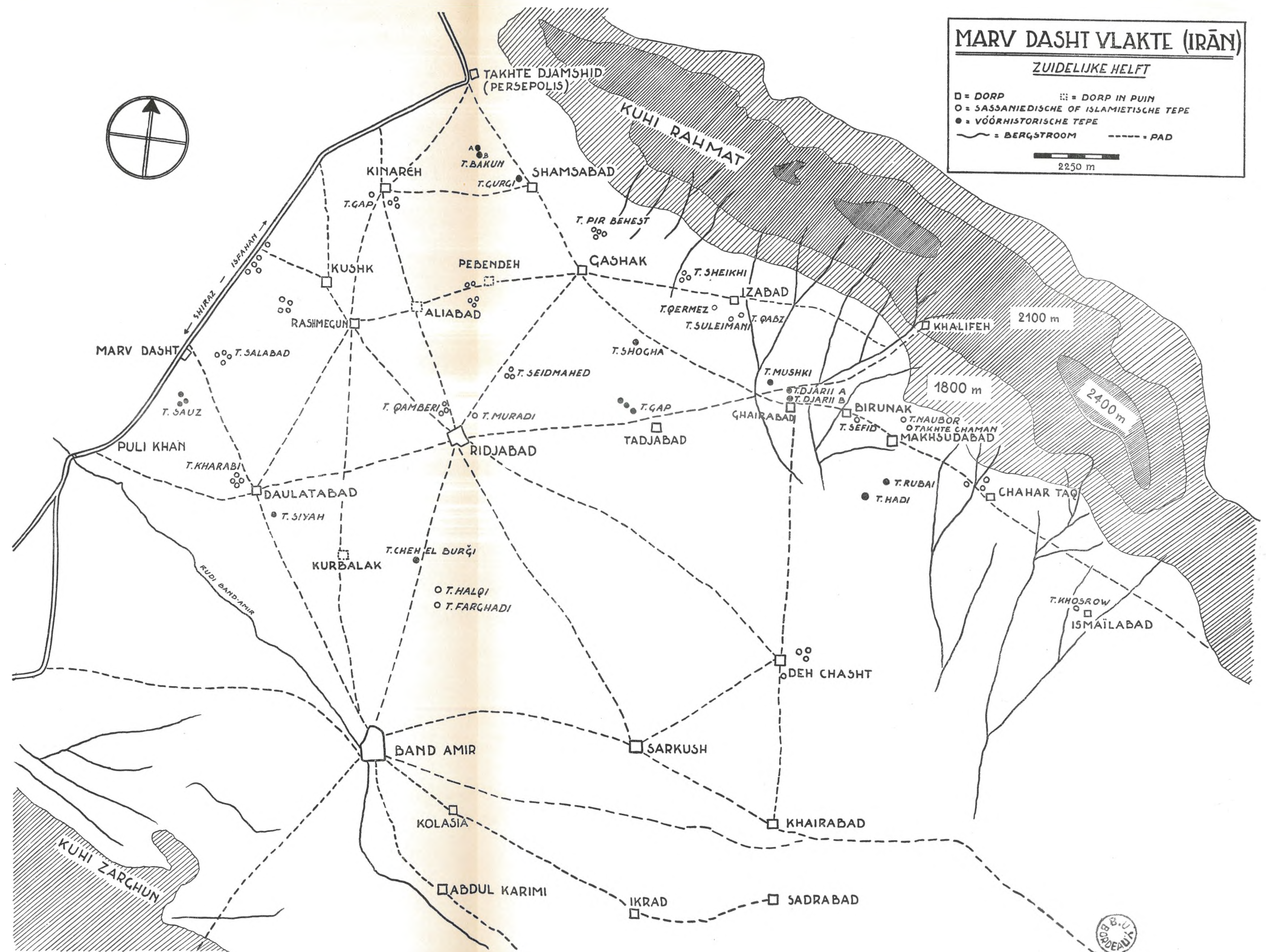
PALMYRA Alias TADMOR

zie pag. 159

zie pag. 158

MARV DASHT VLAKTE (IRĀN)
ZUIDELIJKE HELFT
= DORP
= DORP IN PUIN
= SASSANIEDISCHE OF ISLAMIETISCHE TEPE
= VÓÓRHISTORISCHE TEPE
= BERGSTROOM
= PAD
2250 m
TAKHTE DJAMSHID
(PERSEPOLIS)
KUHI RAHMAT
T. BAKUN
KINARÉH
SHAMSABAD
T. GURGI
T. GAP
T. PIR BEHEST
SHIRAZ — ISFAHAN
KUSHK
PEBENDEH
GASHAK
T. SHEIKHI
IZABAD
ALIABAD
RASHMEGUN
T. QERMEZ
T. SULEIMANI
T. QABZ
KHALIFEH
2100 m
MARV DASHT
T. SALABAD
T. SHOGHA
T. SEIDMAHED
T. MUSHKI
1800 m
T. DJARII A
T. DJARII B
2400 m
T. SAUZ
T. QAMBERI
T. MURADI
T. GAP
GHAIRABAD
BIRUNAK
T. NAUBOR
TAKHTE CHAMAN
T. SEFID
MAKHSUDABAD
TADJABAD
PULI KHAN
RIDJABAD
T. KHARABI
DAULATABAD
T. RUBAI
T. HADI
CHAHAR TAQ
T. SIYAH
KURBALAK
T. CHEHEL BURĞI
T. HALQI
T. FARGHADI
RUDI BAND-AMIR
T. KHOSROW
ISMAÏLABAD
DEH CHASHT
BAND AMIR
SARKUSH
KOLASIA
KHAIRABAD
KUHI ZARGHUN
ABDUL KARIMI
IKRAD
SADRABAD

UITGAVEN VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP ᶜEX ORIENTE LUXᵓ:

A. **Jaarbericht,** Deel I (n°s 1-5 en Supplement) 1933-1938. XXXII en 500 blz., XL platen, 26 tekstillustraties, 4 tabellen en 1 kaart in de tekst, 3 kaarten en 4 synchronistische tabellen, 4to.
Uitverkocht. Prijs van antiquarische exemplaren, indien verkrijgbaar, gebonden in een buckram-stempelband voor contribuanten ± *f* 75.—. De Jaarberichten 4 en 5 zijn voor contribuanten nog verkrijgbaar, resp. voor *f* 10.— en *f* 15.—; Supplement (met Index, Voorwerk en Register) *f* 5.—. Men ontvangt voorlopig, indien een compleet stel geleverd kan worden, een ongebonden exemplaar. — De Jaarberichten N° 1, 2 en 3 worden, indien antiquarisch verkrijgbaar, niet los verkocht.
Jaarbericht, Deel II (n°s 6-8 en Supplement) 1939-1943. XLIV en 816 blz., XL platen, 91 tekstillustraties, 1 tabel, 5 kaarten, 4to.
Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 40.—, voor contribuanten *f* 30.—. De Jaarberichten 6, 7 en 8 zijn ook los verkrijgbaar voor *f* 10.— per nummer, voor contribuanten *f* 7.50 per nummer. Index, Voorwerk en Register zijn los verkrijgbaar voor *f* 8.40, voor contribuanten *f* 6.—. De bij dit deel behorende buckramband is voor contribuanten verkrijgbaar voor *f* 2.75.
Jaarbericht, Deel III (n°s 9 en 10) 1944-1948. 576 blz., XXXII platen, 97 tekstillustraties, 3 kaarten, 4to.
Het Supplement op deel III zal najaar 1952 verschijnen; tegelijk met het Supplement zal ook een buckram-stempelband verkrijgbaar worden gesteld, om deel III in te binden. Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 50.—, voor contribuanten *f* 30.—. De Jaarberichten 9 en 10 zijn ook los verkrijgbaar voor *f* 15.— respectievelijk *f* 35.— per nummer, voor contribuanten *f* 10.— respectievelijk *f* 15.— per nummer. Het Supplement met index, voorwerk en register zal los verkrijgbaar worden gesteld voor *f* 10.—, voor contribuanten *f* 5.—. De bij dit deel behorende buckramband voor contribuanten voor *f* 2.75.
Jaarbericht n° 11 *f* 25.—, voor contribuanten *f* 15.—.

B. Serie **Mededeelingen en Verhandelingen.**
N° **2**: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620-1935) door Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, 1935, 4to, 26 blz., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie. Prijs *f* 1.50, voor contribuanten *f* 1.—.
N° **5**: *The Maṣtaba of Hetep-Her-Akhti. Study on an Egyptian Tomb Chapel in the Museum of antiquities Leiden* by H. TH. MOHR. 1943, 4to, XVI en 104 blz., 2 platen, 54 tekstillustraties. Prijs *f* 17.50, voor contribuanten *f* 15.—.
N° **6**: Overzichten van de Geschiedenis en Opgravingen in het Nabije Oosten I: *rās eš-šamrā* en *minet el-beiḍāᵓ* door JAN P. LETTINGA. 1942. 4to. Uitverkocht. Antiquarische exemplaren *f* 5.—.
N° **7**: *Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving.* 1947, 4to, x en 278 blz., 19 platen en 123 tekstillustraties, 2 kaarten. Dit nummer, hetwelk is uitgegeven ter herinnering aan het tienjarig bestaan van het Gezelschap (1933-1943) bevat bijdragen van B. A. VAN PROOSDIJ, A. DE BUCK, TH. C. VRIEZEN, I. L. SEELIGMANN, A. A. KAMPMAN, F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, P. VAN DER MEER O.P., J. H. KRAMERS, W. VAN OS en B. H. STRICKER. Prijs *f* 20.—, in linnen band *f* 22.50, voor contribuanten resp. *f* 12.50 en *f* 15.—.
N° **8**: *Hommage à la mémoire de l'éminent assyriologique François Thureau-Dangin (1872-1944)* par E. DHORME. 1946. 4to, 35 pages, 1 portrait en héliogravure. Prijs *f* 3.50, voor contribuanten *f* 2.50.
N° **9**: *The Septuagint Version of Isaiah, A discussion of its Problems* door Prof. Dr I. L. SEELIGMANN, 1948, 4to., X en 124 blz. Prijs *f* 13.25, voor contribuanten *f* 8.25.

C. **Uitgave** N° **1**: *Textes mathématiques babyloniens,* transcrits et traduits par F. THUREAU-DANGIN, 1939, 4to, 293 blz. Prijs *f* 25.—, voor contribuanten *f* 20.—.

D. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten:**
N° I in deze serie is identiek met Mededeelingen en Verhandelingen N° 6; N°s II-IV zijn uitverkocht.

E. **Inleidingen en Verslagen der lezingen** o.a. in Rondschrijven:

C. U. **Ariëns Kappers** (42), H. **Asselberghs** (27), W. **van Bemmelen** (41), C. J. **Bleeker** (145, 158, 178), F. C. M. **Boenders** (60), H. **Bolkestein** (113), F. M. Th. **de Liagre Böhl** (13, 18, 36, 45, 63, 73, 74, 96, 115, 120, 156, 159, 162, 164, 167, 171, 172), A. **de Buck** (11, 17, 30, 40, 53, 56, 71, 78, 87, 104, 119, 146, 147, 149, 152, 155, 161), Th. **Busink** (205), A. W. **Byvanck** (35, 52, 110, 131, 133, 142), Jean **Capart** (85), D. **Cohen** (10, 26, 95), J. **Coppens** (75), Georges **Dossin** (69), A. H. **Edelkoort** (34, 122), B. D. **Eerdmans** (105, 106, 118, 193), C. C. **van Essen** (150, 177), W. H. C. **van Esveld** (196), R. J. **Forbes** (28, 37, 48, 65, 108, 130, 143), H. **Frankfort** (6), Johannes **Friedrich** (7, 9), C. J. **Gadd** (66), J. M. **Gerritsen** (23), Einar **Gjerstad** (59), S. R. K. **Glanville** (32, 203), L. H. **Grondijs** (84, 102), J. H. **Holwerda** (93), G. **van Hoorn** (111), Jozef M. A. **Janssen** (72, 157), J. H. **Jongkees** (153, 166), A. A. **Kampman** (31, 46, 50, 61, 92, 202), A. H. **Kan** (198), J. J. **Koopmans** (132), J. H. **Kramers** (22, 44, 64, 77, 114, 168), J. H. **Kroeze** (55), G. **van der Leeuw** (51, 90, 121, 135, 148), J. **de Meyer** (140), H. W. **Obbink** (124), J. **Oderwald** (58), J. P. M. **van der Ploeg** O.P. (67, 94, 109, 154), A **van Praag** (204), B. A. **van Proosdij** (112, 160, 176), Hermann **Ranke** (20), A. **Roes** (62, 76, 83, 89, 136, 169), A. G. **Roos** (189), J. J. **von Schmid** (100, 129), I. L. **Seeligmann** (81, 183, 185), J. **Simons** S.J. (19, 25, 39, 68, 88, 126), A. **Sizoo** (173), K. **Sprey** (123, 151, 184, 200, 201), W. P. **Theunissen** (107, 127, 128), J. **Vergote.** (99, 197), M. J. **Vermaseren** (206), Elisabeth **Visser** (144, 180, 182), J. Ph. **Vogel** (101), Th. C. **Vriezen** (57, 82, 134, 199, 203), F. J. **de Waele** (80, 141, 190), H. **Wagenvoort** (91, 97, 163), R. H. **Woltjer** (165), W. D. **van Wijngaarden** (194). Prijs per nummer *f* 0,10 incl. porto voor toezending.

BESTUUR, ORGANISATIE EN STUDIEKRINGEN

ALGEMENE RAAD: Prof. Dr F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, Prof. Dr A. DE BUCK, Prof. Ir R. J. FORBES, Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Dr J. J. KOOPMANS, Ir F. B. J. M. MOUBIS, Prof. Dr J. P. M. VAN DER PLOEG O.P., Prof. Dr J. VERGOTE, Prof. Dr TH. C. VRIEZEN.

BESTUUR: B. A. VAN PROOSDIJ, voorzitter; Dr A. A. KAMPMAN, secretaris-penningmeester, Dr J. M. A. JANSSEN, 2de secretaris-penningmeester; Prof. Dr J. H. HOSPERS; Dr W. F. LEEMANS.

SECRETARIAAT EN ADMINISTRATIE: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682.

BELGISCH SECRETARIAAT: Prof. Dr J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven, tel.

BUREAU EN BIBLIOTHEEK VAN HET GENOOTSCHAP: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682.

Het Algemeen Secretariaat, Bureau en de Bibliotheek van het Genootschap zijn ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, Noordeindsplein 4a. Het Bureau is geopend op werkdagen van 8.30-12.30 en 14-17 uur; des Zaterdags van 8.30-12.30 uur. De Bibliotheek van het Instituut is geopend van 9-12.30 en 14-17.30 uur; op aanvraag zo mogelijk ook des avonds.

POSTREKENING: 229501, t.n.v. de secretaris-penningmeester Dr A. A. KAMPMAN te Leiden.

BANKIERS: Amsterdamsche, Rotterdamsche en Twentsche Bank te Leiden.
Kredietbank te Leuven (bankrekening 9980 van Prof. Dr J. VERGOTE te Leuven).

STUDIEKRINGEN IN NEDERLAND:

1933 **Leiden:** voorz. Prof. Dr F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL; secr. Dr A. A. KAMPMAN, Hoge Rijndijk 10.
1934 **Groningen:** voorz. Prof. Dr TH. C. VRIEZEN; secr. Mevr. Dr A. M. A. HOSPERS-JANSEN, Noorderbinnensingel 124.
1935 **Nijmegen:** voorz. Prof. Dr J. P. M. VAN DER PLOEG; secr. Dr M. J. VERMASEREN, Stijn Buysstraat 68.
1936 **Amsterdam:** voorz. Prof. Dr M. A. BEEK; secr. C. J. WESSELING, Churchill-laan 831.
1936 **'s Gravenhage:** voorz. K. C. A. COLLETTE; secr. Dr W. J. A. VISSER, Doornikschestraat 35.
1936 **Rotterdam:** voorz. Dr F. KOSSMANN, Gemeente-Bibliotheek, Nieuwe Markt 1.
1938 **Utrecht:** voorz. Prof. Dr A. H. EDELKOORT; secr. Dr D. J. HOENS, Hugo de Grootstraat 18 bis.
1939 **Doetinchem:** voorz. J. H. A. VAN HEEK; secr. A. VAN DER STEEG, Dr Hubernoodtstraat 9.
1941 **Enschede:** voorz. H. VAN HEEK HZN; secr. Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Oliemolensingel 135.
1941 **Maastricht:** voorz. Prof. L. ROOD S.J.; secr. Ir F. B. J. M. MOUBIS, Tongersestraat 8.
1942 **Arnhem:** voorz. ....; secr. Dr W. F. LEEMANS, van Ruisdaelstraat 61.
1942 **Breda:** voorz. Dr PH. G. GUNNING; secr. Ds H. COOLSMA, Dreef 7, Princenhage.
1942 **Amersfoort:** voorz. Dr R. VAN DER VELDE, Piersonlaan 20.
1942 **Venlo:** voorz. P. M. NIEUWHOF; secr. H. TH. E. PRÖPPER, Burg. van Rijnsingel 26.
1943 **Zwolle:** voorz. Dr W. KLEI, Tesselschadestraat 28.
1943 **Heerlen:** voorz. P. Dr TH. BOUWMAN O.F.M.; secr. F. A. KRAAT, Kasperenstraat 64, Kerkrade.
1943 **Leeuwarden:** voorz. Prof. Dr C. G. WAGENAAR; secr. E. VEENSTRA, P. J. Troelstraweg 4.
1944 **Deventer:** voorz. Dr J. STAM; secr. Dr J. W. BRUINS, Gibonstraat 6.
1944 **Eindhoven:** voorz. Prof. Dr C. ZWIKKER; secr. H. A. BALJET, Floralaan 128.
1944 **Zutphen:** voorz. Dr J. J. VAN MANEN secr. Ir J. TH. JOOSTING, De Vrijhof, Almen.
1944 **Alkmaar:** voorz. Dr H. SCHREUDER; secr. Mr G. A. DE LANGE, Breedstraat A10.
1945 **'s Hertogenbosch:** voorz. Dr W. P. THEUNISSEN; secr. Drs W. MURKOSTER, Stationsweg 8.
1946 **Tiel:** voorz. Dr W. J. SCHOLTE, Stedelijk Gymnasium.
1946 **Haarlem:** voorz. Dr W. H. C. VAN ESVELD; secr. A. HAIJE, Leeuwerikenlaan 1, Aerdenhout.
1946 **Hoorn:** voorz. N. J. SWIERSTRA; secr. Mevr. N. KERKHOVEN-HEYLIGERS, Noorderstraat 8.
1949 **Kampen:** waarn. voorz. J. P. LETTINGA; secr. W. VIS, Graafschap 3.
1950 **Dordrecht:** voorz. P. W. VAN HOUTEN; secr. Mevr. H. E. VAN GELDER-KRAAY, Wijnstraat 109.

STUDIEKRINGEN IN BELGIË:

1939 **Leuven:** voorz. Prof. Mag. J. COPPENS; secr. Prof. Dr J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee.
1939 **Antwerpen:** voorz. G. SCHMOOK; secr. Mej. I. VERTESSEN, Kreeftstraat 5.
1939 **Brugge:** voorz. Prof. V. LARIDON, Potterierei 72; secr. Dr R. STOCK, Lemanlaan 83, Assebroek-Brugge.
1939 **Luik:** voorz. Prof. G. DOSSIN; secr. Prof. HÉLÈNE DANTHINE, Rue du Parc 67.
1946 **Gent:** voorz. Dr A. ZWAENEPOEL; secr. H. VAN LOOY, Papegaaistraat 67.
1947 **Mechelen:** voorz. Dr G. GOOSSENS; secr. Dr A. STOKKAER, Leopoldstraat 47.
1948 **Brussel:** voorz. Prof. Dr P. NASTER; secr. Dr C. DE WIT, Kattenberg 34, Boschvoorde.

PRINTED IN THE NETHERLANDS — GEDRUKT BIJ E. J. BRILL TE LEIDEN